

**11
2006**

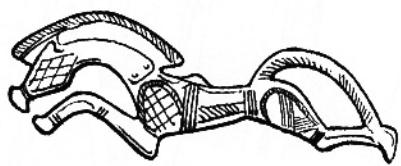
Түбөнгөзчестик нэс саарлыг чаднах нэс историйн советон заманхай, фалсаа нэс чадаа, нэс зэсчийг сийн чадвальконо ажсаныг.

АНДРАНИК МИГРАНЯН

MAX AYG

НАША ЭПОХА

Издается с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ-АЛАНИЯ

Главный редактор – Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств.секретарь, проза — Борис ГУСАЛОВ
Поэзия, драматургия — Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСРАЕВ,
Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2006

MAX ЛУГ

11
'06

Журнал цәуы 1934 азы майә фәстәмә

РЕСПУБЛИКАЕ ЦӘГАТ ИРЫСТОН-АЛАНЫ
ФЫСДЖЫТЫ ЦӘДИСЫ АӘРВЫЛМӘЙОН ЖУРНАЛ

Сәйрәг редактор – ХЪОДЗАТЫ Ахсар

Редакци

Бәрнөн секретарь, прозә — ГУСАЛТЫ Барис
Поэзии, драматурги — МАМЫҚАТАЫ Хъазыбег

Журналы әхсәны уынаффәдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЬОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизә, КЪУСРАТЫ Анатоли,
НӘКУЫСАТЫ Наирә, ХОДЫ Камал

Дзәуджыхъәу, 2006

НОМЫРЫ ИС:

АБАЙТЫ Эдуард. Йæ гуырæнмæ хæстæг сыгъдæгдæр у дон. Æмдзæвгæтæ	5
АЙЛАРТЫ Изmail. Æвзонджы бонты мысинаæтæ	13
ПЛИТЫ Фөликс. Цыппар æмдзæвгæйы	55
СИТОХАТЫ Саламджери. Худæджы радзырдтæ	58
АЙЛАРТЫ Михал. Æмдзæвгæтæ	70
КАЛОТЫ Харитон. Чындæхæсджытæ Мæздæгæй. Æцæг цау	72
<u>МАЛИТЫ ГЕУÆРГИ: 120 АЗЫ</u>	
ДЗУЦЦАТЫ Хадзы-Мурат. Малиты Геуæргийы поэзийы тыххæй. Уацтæ	80
<u>НИГЕР: 110 АЗЫ</u>	
НИГЕР. Прозæ	111
ХОДЫ Камал. «Æнкъард дæн æз...». Уац	120
<u>АДÆМОН СФÆЛДЫСТАД</u>	
Нарты кадджытæ. Дарддæр	124
«MAX дуджы» РАВДЫСТ	152
<u>МЫСИНАÆТÆ</u>	
ТОКАТЫ Лизæ. Цыбыр хабæрттæ Алиханы цардæй	162
<u>ҮИДÆГТÆ</u>	
РУБАЙТЫ Барис. Иу хъæуы тыххæй дыууæ ныхасы	165
«Ирон газет» фыста	168
<u>ИРОН ПОЭЗИЙЫ АНТОЛОГИ</u>	171

Журналы авторты хъуыдыштимæ редакци
алкæд разы нæ вæгйы

АБАЙТЫ Әдуард

ЙАЕ ГУЫРӘНМӘ ХӘСТАЕГ СЫГЪДӘГДӘР У ДОН

* * *

Къәмисәныл 'гънаңсадзәнау ме 'нгуылдз,
Цымы у хъуыды фидаргәнән.
Цәй-ма, хъуыды, иуәрдәм ды феккуырс,
Ды дә суй къуыбылойы хуызән...

Сталын дәе, дзыккайау, сабыр артыл,
Тағыд артыл куы басудзай әгәр.
Равдыл, равдыл, равдыл, равдыл, равдыл!
Сындз дә бын уәд, сой та уәд дә сәр!..

Равдыл, равдыл, ма басудз дә быныл,
Хауы сыгъд сыгъд гуыдынәй гуылтә.
Быхс! Цы гал фәхәңды тынгдәр хұмымы,
Уыл тынгдәр ауайы пәфтә...

* * *

Айуан дән әз.
Фәкәуын кодтон адәмы
Фырхудәгәй.
Кәнның мәм бикъафтыдтытә,
Фәрстәхәлдтә.

Айуан дән әз.
Фәләе адәймаг дән
Әмә хъонц кәннын дәр зонын.
Ныртәккә мын ахәм зәрдә ис
Әмә сывәллонау тъәпән сбадин
Зәххыл
Әмә мә зәрдәйи дзәбәхән
Фәкәуин.

Фәлә уәд куы фәуыздзысты адәм
 Бынтон бикъәфтыңдытә,
 Фәрстәхәлдтә...
 Әнамонд дән;
 Ме 'нкъардзинад бамбараж мын
 Нәй!..

Айуан дән әз.
 Цәрын ма иунәг ныфсәй
 Әз:
 Фырхудт кәуынмә рацәуы...
 Ныр та мә мардыл дәр
 Ничи баууәнддзән!
 Мә мард дәр уыдзәни
 Худәджы хос,
 Худәджы хос,
 Худәджы хос!..

* * *

Цыдәр, дам, кәны уыцы ләвшу,
 Бынтондәр йәхицәй нал у...
 Кәд цәстәфхәрд,
 Цәстдзыд фәци?
 Фәнды, дам, уымә дзур,
 Фәнды исқәй кауыл
 Дур ныщәв.
 Къәрттәй дын ц'ула
 Нә аппардзән,
 Әрмәест дәм әрләүудзән
 Уыцы гуырных...

О!
 Цыдәр кәнин...
 Аивтон...
 Фәлә диссаг уый у,
 Куыд ницы кәнүт сымах,
 Куыннае ивут!..

Цыдәр, дам, кәны уыцы ләвшу...
 Хатт сәнәууәнк вәййын

Мæхиуыл:

Кæд уын мæнæуы сыссылыйау дæн,
Уærмы лæпъамбыдау?..

Кæд уын адæн

Сыды адджыын фæхæссын,
Зæрдæйыл бадæг?

Кæд уын зыгъуыммæ гуырд фæдæн,
Зыгъуыммæ?..

Фæлæ ныр галиуæг дæн,

Уый тыххæй

Галиу дæн?..

* * *

Дæу уынгæйæ мын нæу, чызгай, æнцон,
Дæу нæ уынгæйæ ноджы мын зындæр у.
Дывыдон арты бахаудтæн, мæ бон,
Нæ йæ зонын, ныр афтæмæй куыд цæрон...

Дæу уынгæйæ мын нæу, чызгай, æнцон,
Дæу нæ уынгæйæ ноджы мын зындæр у.
Ивылд донæн йæ арфмæ хъавын зон,
Йæ тæнæгмæ дæ не 'ркæнид æндæра...

* * *

Хатт мæм фækæсыс ды ногбаст цъылын,
Лæппути цæстмæ цæстмæми, цъыллынг.
Афтæ зыны, цыма мердæм хæпыс,
Афтæмæй та ды дæхирдæм мæрзыс...

Уыпсы дæлтъурај дæ къахы бын дæр

Бага нæ сæтты, уæлмigъты — дæ сæр.

Фæлæ куыд ыстæха, уый ма мын зæгъ,

Арвмæ дæ бæллиц, куы нæ 'нкъарай зæхх?..

Залгъæды дидинау разынд хъæстæ,

Чызгай, дæ мидбылты бахудт цæстмæ?..

Урсај цы 'рттивы — нæу алкæд æвзиист.

Урс уидаг сæфы, нæ сæфы — æхсискъ...

Иухатт куы ныкъкъуыдыр вәййы ц'ылын,
Ләппуты цәстмә цәстмәми, ц'ыллыш!..
Ма кән, чызг! Мауал хъаз хъулау мәнәй,
Искәй әнамондәй хи амонд най!..

* * *

Мә былтә агуырдтой дә былты зынг цәхгәр,
Куырды жәртискаены былтә цымы — цәхәр.
Дәүәй мә иунәг ба фә epis әмә дән хъал,
Мә былтыл баззайдән цәрәнбонты йә хъарм.

*Ахсныфау уарзтулән фәхъазыдис мәнәй
Әмә мә донбылмә куы рарәңгъта стәй.
Әндәрмә иу хойраг әндәр фәкәны ад,
Әндәр былтәндәвдәй мә нал базмәлдән цард.*

Мә уарзт — ләсит әхсәр, ләвәрдтон әй дәуән,
Фәлә цәмәй зыдтон, кәй дын разындаң мәнг.
Ныккәсән зәрдәмә дәр афтә най, бағуы.
Хъысмәт үәхи нывыл, үәхи нывыл кәрды.

Үзгъалы сабәлут үә сында мыйгәйтә, сында
Тъәпп хауынц хъәбәрыл, сты се 'шытә та дзында.
Уәлларв Куырдаләгон үә зынг жәртискаен рәвдә
Тъыссы бәләгъдоны, жәртискаен үә тәвд.

*Аэз — донбыл иунәг дур. Фәззыгон дон — тәнаег.
Үәхи мәм ивазы, най, не 'хәссы әңдәг.
Дәүәй мә иунәг ба фә epis, әмә ағъытәд,
Мә былтыл баззайдән цәрәнбонты үә фәд...*

* * *

Уәртә гуыдынәфтыд дидинәг — бал,
Ехх, ныр дәуәй фест бында-фидиуәг!
Афәлывтай мә, әнәфәнәк хъал,
Калдтай ды, калдтай мәнг дидинәг...

Арвәрттывды размә арвы гәрах?
Хъустыл әндәр цыдәр ауади.
Фәдзәллы разәй куыд кәнай әндах,
Афтә мын рауади, рауади...

Агуры дон дәр йә раздәры фәәд,
Цыма йә кәрддәзәм зәронд хъама.
Алчидәр й' амондыл фидар хәңдәд,
Буармә әнгомдәр зәронд дзаума!..

* * *

Никуы уыдысты губыныл мард Нарт
Нарты Уапамонгә 'взәрста мәнгард...
Минас дәр әәмә фәдис дәр зыдтой;
Балцытә, стәртә, — нә сын уыд әңцой.

Нарты гуышырсартә фатәвзарән
Кодтой сәхимә дәр, кардфәлварән.
Арв дәр сә сәрмә нә уәндыйд нәрын,
Әмә сырддонцъиу сә сәрты тәхын.

Стәрты фәфос кән әәмә та — куывдтае.
Уәртә дывәрпәдәгәй бадынц, уәдә...
Дзурынц, хәстәй, дам, хәрд хистәр у, о.
Уыдонән та уыдис хистәр сә тох...

Никуы уыдысты губыныл мард Нарт.
Нарты Уапамонгә 'взәрста мәнгард...
Махән фынджы тъәпән — карз тохы фәз,
Сыкъаты къуырпә та — нә хъазуатдәр хәст...

Балцы мә ләмәгъ — бәхы къахы хәфс,
Хәйрәдҗы цәфәй мә бәхыл аәтәфст...
О, Хуыңау, ма суәд цыфыддәр мә рис —
Нарты Сосланы уәраджы чъири...

* * *

Долали — фәдистагъд,
Ыскъуыны йә уд.
Әрмгуыройы хъистмә
Фәмыйти мә буд...
Цәмән дәм ыздехын,
Мә фыцаджы уарзт,
Сывәллонау 'нәхин
Әд цин әәмә масть?

Сылыйән йә хъастәл
Ахсәнтә ысхон.
 Йә гуырәнмә хәстәг
 Сыгъдәгәр у дон...

* * *

Ахсыры цады чызджытау
 Мә цәстыты
 Сәхи хуры фәлмән тынтае
Найынц.
 Хъәдәрдүзы,
 Рудвәлдәхтәтә уәләдарәсү,
 Гаккырисәй хъазы,
 Цәликъайә
 Накъә сывәллон.
Афсәст цәпитыртә кәны.

Артыбоныг,
Агъуистуай күйд фәдән!
 Цавәрдәр сырд аәм
Фәхъуызы.

Куы руваснуар авәййын,
 Куы та мә нуәрттә
 Уәнгбазмәлынхъом дәр нал вәййынц.
 Мә зәрдәйы кәркә-мәркә фәлгъуызтә
 Мә цәсгомыл ивынц
 Тас аәмә мастәй.
 Фәлә наёй дыңзәхсәндзинадән рәстәг,
 Кәд мә цәсгом аәмә ме 'фарм
 Нә бахордтон,
 Мә туг аәмә мә зонд нә банизтон, уәд.
 Рафыхт мә туг.
 Фәпцидәр и мә зонд.
 Ферох мә и ме 'взаг.
 Адәймаг кәй дән,
 Уый дәр мә ферох ис.
 Сырдҗын хъәды сырдтә
 Фәлышынцккой
 Мә bogътәй...

Кәрәдзи бахәрынәеввонг,
Нәхи наә кәрәдзиуыл аңдзәрстам.
Афтәмәй-иу,
Фыркъагәнән цышпурсы,
Мә нартхоры ссадәй конд фыркъа бахәрын
Никуы бауарзта мә цәст.
Афтә-иу мәем каст,
Цыма йә сауәвзалы цәсттыы
Цардудәгас цәхәр и...

Мәләтдзаг тох.
Дыгууәйә дәр —
Түгхъәләс аәмә рондзхъәләс.
Мә фыдтә мыл кәнныңц
Зәләу-зәләу,
Фәлә маә тәвдәй рыст нал җембарын.
Цъиувәдисәй
Уләфт уләфты суры.
Диссаг!
Куыд цыбәл кәннын хом туджы тәфмә.
Диссаг!
Куыд әвзыгъед, куыд арахстджын дән
Дәндагәй!
Дүгъы диссаг!
Куыд аңпон вәйый
Адәймагәй сырд скәннын,
Фәлә сырдәй адәймаг скәннын
Куыд зын у!

Хәйрәг йә зонаег,
Цас рацыдис, уымән...
Әрчъицыдтон иуафон.
Скодтон мә цәсттытә ивазәгау.
Әрысгәрстон...
Әгас мә ницыуал уыд.
Сыгъди мә буар,
Заронд пысырайә нады хуызән.
Әвәңцәгән, мә хәстытә хус кодтой,
Әмә,

Күүнцдымәны бын цәхәры сыгъдау,
 Сыгъдысты,
 Зәрдәййи уидәгтә ластой.
 Хъәрзгә-нәтгә,
 Тыхамәлттәй,
 Мә фарсыл әркодтон туләгау.
 Сырд
 Тыбыртәдзәгъдән, гәндәхтәдзәгъдән кодта.
 Йә цәститы зилләччытә
 Сә уәлттыфылты ссыдысты.
 Каст ма йә мәлдзой цәститән сә урсытәй.
 Цәрвәгъдәгау кодтой йә тәнтә.
 Цы бакуистон,
 Цы бакуистон!
 Мә зәрдәййи тутгә ныттагъдысты!
 Мә фазыл аәм бабырыдтән...
 Мә хъару асаст.
 Мә цәститы зынг фәхуиссы.
 Мә цәсгомы ристы әңцьылдты ныртәккә
 Мә уды фәстаг змәлын ныңцьист уыдзән...

Федтон-ма,
 Күйд систад сырд, күйд алыгъд...
 Фехъуистон-ма,
 Чысыл дарддәр күйд күйтта саби.
 Амардтән.
 Хәйрәг йә зонаег, цас рацыдис,
 Уымән.
 Күйтта мә риуыл саби.
 Сырд та,
 Ниугәйә,
 Мә хъәдгәмттә сдәрдта...
 Фын...

ÆВЗОНДЖЫ БОНТЫ МЫСИНÆГТÆ*

ХОРЗÆХТАЕ АЕМАЕ ФЫДÆХТАЕ

Xø

æдysæры æрдзон-туырдзон хærтæн баны-
майæн дæр нæй. Æмхуызон бæллиццаг уыди
алыхуызы сыфтæрджын аæмæ хихджын
хъæдтæй, халсарты аæмæ гагадыргъты
арæхæй, тыллæгджын хуымтæ аæмæ
уыгæрдæнтæй, сыгъдæг цыти дæттæ аæмæ
карз суæрттæй, сæрвæтты бирае аæмæ
фæндаджы хорзæй, сыгъдæг уæлдæф аæмæ
боныгъæды фæлмæн æууæлтæй. Цæттæ дзы
кодтой æртæ хуызы хохаг хъæбæрхоры аæмæ
мæнæуы, хылепайы аæмæ сысчыйы мыгæгтæ,
задысты дзы тымбыл хъæдур аæмæ алыхуы-
зон хæдзарон халсартæ иугæндзоны
хæрзадæй. Хъæдysæйраг картоф аæмби-
сондæн хастой Рацъгомы адæм. Ахæм ран
гыщцил хъæубæстæ аæдыхстæй, райгондæй
куыннæ цардаиккoy. Фæлæ æрдзон хærтæ
сæ хуыз равдисынц уæлдай æргомдæрæй,
ирдæрæй адæймаджы хъусдардæй, аудæны
архайдæй, хæдзардзины рæстагдæр
цæстæнгасæй. Уыцы аæксæнадон уавæрты
æрдзон хæрзимæ бирае хæттыты сбыщæу
сты, тыхарæзт цæлхурттау, адæмы уæгъди-
бар, æнæфсис, æнæфсарм монцтæ, аæмæ сын
куыдцыфылдæрæй æнæ зæгъгæ нæй рæста-
уазæн, рæстаудæнæй ныры фæлтæртæн...

* Кæрон. Райдайæн ацы азы 10 номыры.

Хъәдисәры зәххытә фыдәй-фыртмә әнусты дәргъы нымад цыдысты Ирыстоны исбоныл суант Кутаисәй мидәмә. Уәс-Бәгъатыртә фараст фыды фыртәй Гуырдзыистонән падзахи-уәг цы әнусты кодтой (V-әм әнусәй XII-мә), уәд Иры зәххытә Арвыкомыл әххәссыдысты Гурмә, Уәлладжыры әмә Рацъгомыл — Кутаисмә, фәлә сә Цәразон Сослан Гуырдзыистоны фыңғаг скодта падзах Тамары зәлдаг фәддҗитыл фидар хәңгәйә. Уәдәй фәстәмә Иры уәрәх бәстә әхсәны гал-дзарма әмпилгә фәңди үәхи бынхор бындарты азарәй, әмә Арвыкомыл Дзуары әффәгыл асагътой арән Гуырдзыистоны хицәуттә, Рацъгомыл — Хъәдисәры дәллагварс Гъесчейы доны былыл. Уыцы дыууә арәны дәр Советон хицауады заман 1923 азы Иры зәххырдәм фәфалдәр кодтой, әмә уыйадыл Хъәдисәры бәстывәрд ахаудта Хуссар Ирмә. Әрдзон уагәй кәмтты, хәхты уавәр хорз чи зоны Цәгатәй Хуссармә, уыдонән зын фенән нәу, дыууә Иры астәу арәнтә чи әвәрдта, уыцы хицәутты рәдыйд. Әмә куырмәй фатәхсджыты, къуырмайә фәндирдзәгъеджыты әдиле уынаффәтәй цы әвирхъау фыдгәндә әрциди, уыдонмә ма әркәсәм. 1923 азмә Хъәдисәры зәххыл Туалгомы хъәутән уыди бар хъәды, уыгәрдәны әмә сәрвәтты хәйттә исынән. Уыйадыл дзы дардтой фос сәрдәй, зымәгәй, карстой дзы хос, ластой суг әмә хъәдирмәг. Хуссар Ирмә куы ахаудта Хъәдисәры зәхх, уәд нымад әрциди Гуырдзыистоны исбоныл, әмә Туалгом — нә, бынәттон хъәубәстән дәр бар нал ләвәрдтой хос ныккәрдинән, фос фәхизинән хуссарвәрсты.

Советон хицауад 1923 азы зәххытә куы уәрста бәстывәрды әрдзон фадәттә хынцгәйә, уәд амал уыди дыууә Иры баиу кәнүнән. Фәлә нә уәды бынәттон хицәуттә цәгатәй хуссарма әзләгдәрәй архайдтой, «сырхытә» әмә «урсытәй», «бәлшәвиктә» әмә «мәншәвиктәй» хъазыдысты әмә сә нә равдәлд кәрәдзийи бамбарынмә. Уыйадыл нә фыдәлты зәхх канд әхсәнадон хъөмисәй нә, фәлә әрдзон уагәй дәр йә бындурон халәй фәхаудта.

Хуссар Иры хицауады зәрды уыди Хъәдисәры хуымы, уыгәрдәны, сәрвәты уәрәх зәххытәй спайда кәнүн. Дзауы районы зәххәй мәгуыраудәр хъәуты адәмәй Хъәдисәры уәл-хох хъугәмтты-фәзтты исқәйты әрцәрын кодтаиккой әмә уыдоны әххуысәй, хъусдардәй сарәзтаиккой фосы зымәгон

скъæттæ, сærдыгон уæтæртæ. Уæллагбæсты тъæпæнты бакод-таиккой хуымтæ, карстаиккой дзы хос, фæлæ сæ диссаджы хорз уынаффæтæ гæххæттыл фыстæй бazzадысты Ирыстоны иумæйаг фыдбылызæн. Уыцы уавæры Гуырдзыстоны хиuarzon хицауды хуыздæр цы хъуыди?! Рæстæгмæ Хъæдysæры уæлдай зæххытæ хаццоны уагыл исыны æфсонæй, нымадæй Ок-рохъанайы зымæгон скъæттæ сарæтстой хъомвосæн. Уæллагбæсты дыууæ раны та — сærдыгон уæтæртæ, æмæ Хъæдysæры хуссарварс æрцахстой суанг Мамысоны æфцæджы онг. Бынат-тон цæрджытæн та хуссæрттæм сæ фос хизынмæ дæр нал уагъ-той, хаццоны фиддонтæ йын мах фидæм, зæгъгæ.

Хъæд паддзахвæндаджы былты къазнамæ хаудта стыр нымадæй. Хъæдгæстæ йын уыдисты Дзауы районы æрвыст лæгтæ, фæлæ дзы ницыбæрæг æфтиаг истой, суг æмæ хъæдæрмæг ракæ-нæттæ билеты аргъ исынæй уæлдай, уымæн æма Хуссар Ирмæ нæ хъæуæй цæуын хъуыди саргъыбæхыл æртæ æфцæджы сæрты райсомæй изæрмæ, фистæгæй та — дыууæ боны, Гуырдзысто-ны хъæутыл зилгæйæ.

Хъæдysæры зæхХуссар Ирмæ кæй ахаудта, уый æвзæрырдæм фæзынд Туалгомы хъæутыл дæр: нал сын лæвæрдтой Рацъгомы хицауд хъæды, сæрвæты, уыгæрдæны хæйттæ исынæн бар, суг æмæ хъæдæрмæджы аргъ та фидын райдыттой уæлдай фылдæрæй..

Тархъæды астæу цæргæйæ нæ хъæуы 1930—æм азы онг уыди иунæг уæладзыг бæстыхай хъæдæрмæгæй арæст, хъуарийæ æнгом æмбæрзт тыгуырджынæй, иннае хæдзæрттæ уыдисты ныллæг дурынкъултимæ тъæпæн сыджытсæртæ...

Тыгуырджын уæладзыг хъæдын бæстыхай саразын кодта Рацъгомы дæсны хъæдгыстыгæнджытæн Айларты Мæхæмæты фырт Никъо, æвæцæгæн, XX—æм æнусы райдайæнты. Нæ хъæубæсты хистæртæ куыд амыдтой, афтæмæй Никъо сахуыр кæныны уагыл скъолайы къæсæрæй никуы бакасти. Йæ æртynдæс азмæ фæци Хъæдysæры, стæй быдырæй хор ластæйæ куыддæр æгъдауæй фæиппæрд фыдæй Салыгæрдæны уынджы иу мæйдар æхсæвы æмæ уыйадыл фесæфт... Фæцагуырдтой-ма-йæ, фæлæ никуыцæйуал разынди, æмæ йæ мардыл банимадтой. Авд азы рацыди йæ сæфтыл, уæд æрæгвæззæджы Хъæдysæры лæгтæ быдырæй хор ластой, æмæ комы нарæджы арт куыд скод-той æхсæвиатæн, афтæ сæ разы алæууыдæ арьигон лæг сай

уәйлаг нымәты әмә сәм, уе 'хсәв хорз, зәгъгә, әгъдауыл дзуры. Арфәй йын күйнәе ракодтаиккәй хорласджытә фәткыл, стәй йын фысымы бынаты, әрбад арты фарсмә, загътаиккәй, әмә әнәрцыды диссагән разынд, сабыргай ныхас кәнгәйә, мыггаджы сәфт ләппу аив ирон ләдҗы дарәсү... Күйнәе йыл фәзиңтә кодтаиккәй! Фарстаиккәй йә сәфты бонты хабәрттәй дәр, фәләе йәхи тыххәй дзурын нә уарзта. Авд азы сәфты хабәрттә дәр нә рахъәр сты, фәләе, хәтәнты кәй ауад, адәмты кәй федта, царды цинтә әмә мәстыйтәй цух кәй нә баззади, уыдәттә йә фидар, хъәздыг удыхъәдил зындысты, хъәубәсты рәстагдәртә йә әмбисондән күйд хастой, уымәй. Кәсын әмә фыссыныл цас сахуыр йәхи хъаруйә, уымәй уәлдай зыдта уырыссаг әмә гуырдзиаг әвзәгтә, нә ферох кодта авд азмәй йә мадәлон әвзаг, стәй дзыллон әгъдәуттә. Цыди ирон фәлысты сәрәй къахмә, дардта әхсаргардимә гәрзтә. Хәдзонд, хәдахуырәй Никъо арәхсти адәмимә кусынмә, дзурынмә әмә фәстагмә сси Кутаисы уезды Цагеры зылды пъәлициәйы хицау. Йә бәрны күиста суанг 1920 азмә Туалгомы ләттәй 13, әмә сын стыр аргъ кодтой Рацъгомы адәм.

Синоды архивты ис дыууә бәрәггәнәны, Хъәдисәры зәххыл цас быщәуәй дзырдтой Гуырдзыстоны хицауад суанг XVIII әнусы кәронәй фәстәмә, уый тыххәй. Алы әфсәнттәй архайдтой Хъәдисәры дыууә гыцыл хъәуы цәрдҗыты сыстын кәниныл әмә зәхх сәхиуыл баннымайын. Дыууә әвзагәй дзурәг ирон әмә гуырдзиаг хъәуты астәу уыңы уавәры әрциди ныщәвина онг быщәутә дәр. Уыйадыл зәххән йә хүссарварс уыд хъаугъайаг XX-әнусы райдайәнмә. Уәд Айларты Мәхәмәты фырт Никъойән пъәлициәйы хицауы номәй радта къазна хосгәрстү зәхх цәгатварсәй, әмә уый руаджы хъәубәстә сәрвәт әмә уыгәрдән хъуаг нал әййәфтой, зәххы фәдил быщәутә дәр фәхъус сты ирәттәй гуырдзийәгты астәу.

Рацъгомы кусәг адәм Туалгомы адәмимә цардысты хәларәй, фәләе сә кәрәдзиуыл ардыдтой Гуырдзыстоны хицауад зәххыты сәрыл рагәй фәстәмә. Зонгәты, фысымты, хәләртты, хъонагъты уәлдай нын Рацъгомы уыди конд әмә уындәй, ләдҗыхъәд әмә әгъдауәй фәзминағ сиәхстә әмә чындытә. Туг әмә әгъдауәй хәстәгады фәрци хүймәтәг кусәг гуырдзийәгтәй ирәттү астәу әрциди дзәвгар хәлары, районды цаутә әмә хъуыддәгтә, фәләе, стыр хъыгагән, күйдфәстагмә

әппәт фарны хъуыддәгтыл тых кәнүн райдытой мәнгарды, фыдахы монцта.

Хъәдисәры Айлартә уыдисты хәрз дыууә әфсымәры байзәддаг. Мыггаджы рагфыдәл Айлар фәцарди әмә амард Уәлладжыры Урсдоны хъәуы. Урдыгәй фәптирхытә сты алы әфсәнттәй йә бирә байзәддаг. Туалгоммә Айлары байзәддагәй бафтыдисты дыууә әфсымәры Тоти әмә Пира. Әз дән Тотийы цотәй, әвдәм фәлтәрәй. Сәрәй бынмә нымайгәйә мә рагфыдәлтә уыдисты Айлар, Тоти, Заза, Мәхәмәт, Бетъре, Дзаххот. Мә фыд Дзаххоттән йә аргъуыды ном уыди Харитон.

Хъәдисәры Айлартәм бирә разагъыды ләгтә уыди, фәлә уыдоны әхсән бәрәг фәэминагдәрәй, бәллиццагдәрәй җәстытыл уайы Мәхәмәты астәуккаг фырт Никъойы сурәт. Әз әй нал әрәййәфтон: фыдгәнджыты къухәй фәмард 1923 азы... Айларты Мәхәмәты хуыдтой диссагән һәссинаг цуанон. Уыди йын фондз фырты — Туанет, Бетъре, Никъо, Елхъан, Ибахъ әмә әртә та — чызджытә. Уыдон стыр бинонты номәй цардисты иумә сә фыды удәгасәй, стәй байуәрстый, әмә уәдәй фәстәмә цыдәриддәр мәстытә, тыхстытә байяфтой Мәхәмәты бирә байзәддаг, уыдоны фылдәр хай рауд кәстәр хо Натъайы архайдәй, аххосәй. Дзәвгар фәцарди, әз әй әрәййәфтон әмбис кары. Фәлә кондакын-уындаңынәй әрғон азты уәлдай хуыздәрәй кәй фидытаид, уый бәрәг уыди уәнгты ахаст, җәсгомы әвәрдым иугәндзоны Җәрдхуызәй. Әддаг бакастәй зынди уәздан әмә хиуылхәңгә. Тыхныхас не скодтаид, әнәгъдуаәй йәхи нә равдыстаид адәмы раз, афтәмәй уыди әнәхъудажы хиуарzon әмә дәлгоммәгәсәй фыдәхзәрдә. Қәстәр чызджы, хойы бынаты, әвәңгән, ҳәдзары күистәгтәй цух әййәфта әмә әвзонг бонты буцахуыр сси къулыбадәг сывәллонау. Цас әм мә хъус дардтон, уым әй нәдәр хуымы күистәгты федтон әрләугә, нәдәр — фосы. Нә рәэты цыдисты хъәубәстә дыууәрдәм, әмә йә доны къәрта рахәсгә дәр никуы федтон, ссиаг күйримә бахәсгәйә дәр. Гъемә дис күиннәе кодтаин: иунәг дамгъә фыссын ма зон, стыр хъуыддаджы ләуд ма у адәмы әхсән, афтәмәй сәрбәрзондай кәс әмә сыйдәг хәрзтә агур әппин-әдзух. Хәринагыл гуыххәл хаста, фәлә Җәрважын дзыккайы дәр агуырдта уәлдай къәмтә. Къахәджы кой кәнүн дәр нә уагъта, фәлә нывондаджы кусартән дәр къәдзилмәхәстәг

сины фыд нæ хордта. Аппæт фос дæр ын кодтой фаджысы тæф. Күйд æй фæзмыдтой, афтæмæй йæ чындзы фæцæуыны размæ айдæны раз балæуыд æмæ йæхиуыл дзуæрттæ æфтаугæйæ Мадизæнæй иу хорзæх куырдта: кæдæм фæцыдаид чындызы, уыдонмæ фосы номыл сæнъикк дæр куыннæ уыдаид, афтæ... Уыцы сærbæрzonды зæрдышуагимæ чындзы фæцыди æгъдауыл рацъонмæ, фæлæ æнæгъдауæй афæдзыбонмæ рахицæн хъæстбойнонæй æмæ йæ гуырдзы уд дæр æнæ рухс фенгæйæ аскъуыдта сусæт митæй. Лæг ма йæм хатджытæ фервыиста, лæгъстæмæ фæцыд, фæлæ разыйы ком нал радта, афтæмæй бадгæйæ бazzад йæ фыдыуæларт рагон æмбисондау...

Уæды азты Хъæдysæры хъæдæн хъæдгæстæ уыдисты рацъон гуырдзиæгтæ, æмæ æрбацæугæйæ сæ фысым уыди Бадæгчызг. Уыдонаëй иуимæ банызта кæнгæхо æмæ æфсымæры æгъдауыл нуазæн. Гъемæ æгъдауæй хæстæджыты уагыл цыдисты иумæ... Хистæр æфсымæртæм йæ хивæнд митæ хъыг куыннæ кастаинккой, фæлæ цы сæ бон уыди: ницæмæ сын дардта сæ ныхас. Астæуккаг дыууæ æфсымæры та сæ куысты уагмæ гæсгæ фылдæр çардысты Цагеры æмæ стæм хatt æфтыдысты Хъæдysæрмæ. Иу сæрдыгон райдзаст бон, тækкæ хосгæрдæны размæ, саргъы бæхтыл хæстæгдæр къахвæндагыл хъæумæ күйд фæхæрд кодтой, афтæ дæллаг кæвдæсауы байяæфтой сæ налат хойы хъæдгæсимæ. Аеваст фембæлгæйæ, арвы цæфау, сагъдæй куыннæ бazzадаинккой дыууæ гæрзифтонг æфсымæрь?! Уæдмæ сæ хо йæ хæзгулимæ тархъæды æрбайсæфт... Елхъан ма иугъæдоны сабырæй, чи зоны, гæрзтæм нæ бавнæлттаид, фæлæ Никъо æгъдауылхæстæй æгады митæн нæ барста. Мыггаджы хистæртæ йæ куыннæ басабыр кодтаинккой, уæд дзы худинаггæнæг хо æвыйдæй нæ бazzадаид...

Уыцы бонæй фæстæмæ Бадæгчызг фæлмæн уаг æруагътæ æгъдауылхæст уайсадæг чындзау хъæубæстæм цæстмæхъусæй, цуронæй архайгæйæ, йæ хиуарзон фыдæх зæрдæйы та хаста бахъуыды бонмæ, маргджын калмау, сусæт mast куыдхистæрæй æфсымæртæм мæлæты фæндиагæй. Аз нæ хъæубæсты хистæртæ мысинæгтæм цас хъуистон, уымæй цыдтæн иу сæйраг хатдзæгмæ: мыггаджы кад æмæ радыл хъуыды кæнгæйæ, фыдæлтæ фæрнджын æгъдæуттыл хæцгæйæ, быхсыдтой Хъæдysæры Айлартæ куыдрæстагдæрæй сæ сylбындар хъæдгæсы фыдгæндæн, æндæр уыди æнæ тæригъæдæй хъæмпyn артыл судзинат.

Хъәубәсты хистәртә күйд дзырдтой, афтәмәй Мәхәмәты дыууә хистәр фыртмә Туанет әмәе Бетъремә уаргәйә ницыйбәрәг әрхаудта иумәйаг фәлләйттәй. Сә үотимә сыйджытсәр къуымты фәтухән кодтой, афтәмәй сә цардәмбәлтимә рәстәгәй раздәр амардысты. Сә хистәр фырттән устытә дәр әрхастой уыңы тәдзынәг скъетты талынг къуымтәм. Гъемә Бадәгчызгә әфсымәртү тухәнтә, мәстытә, зиантә әгътъәд нә фәкастысты. Мәләтү зәрдә дардта сә үотмә дәр, әмә син иу ногбон әхсәв сә фәздәгдзон ердотыл фынай кәнгәйә әмбәрзән къәйтә ныффәлдахын кодта йә коммәгәс хъузәттәй кәмәндәртү. Дыууә фарсы бинонтәй фәздәдҗы хъытгаг тәфмә афоныл чидәртә райхъал, әндәр рувәстаяу фәхуыдуг уыдаиккәй әмхузыонәй.

Иуы азымәй азым нәй, иуы рәдыдәй — рәдыд. Фыдзәрдә сылгоймагән удәй мәгуыр хъузәттә әмәе ссырәвәрдҗытә күнәе уыдаид хъәубәстәй, уәд уййбәрц фыдгәндәтә бакәнын йә къухы нә бафтыдаид. Фәлә йын әххуысгәндҗытә, фарсхәцдҗытә разынди кәм бынәттон цәрдҗытәй, кәм та — әңгәләттәй. Иу мадзалән дардта әргъәу егъяу чырын Бадәгчызджы номәй. Уымы алыхуызы әвәрәнтәй зында зәрдәлхәнен бахъуыды бон: кәмән аджинағ авәрдтаид, кәмән сыйгъәт хъуымың гәппәл, кәмән — хъазәнтә, би-битә, әмә алырдыгәйти хастой дзырдә хъәубәсты царды-уагәй. Хәзгүл хъәдгәсәй йәм ләварән бazzад җәсткәсән әмә дзы бәстивәрдә арвайдәнау каст уәладзыдҗы тыргътәй. Рай-сомәй чи кәцырдәм цыди хъәубәстәй, уйдәр Бадәгчызгәй хуыздәр ничи зында, изәрәй чи кәцәй здәхти, уйдәр аргъәутты къәсәбадәг усау. Нарты Сатанайау архайдта арвы хинтә әмә зәххы кәләнтәй. Зонгә уыди Рацъгомы сылгоймаг дәснитимә әмә уыдоны амындай кәрдәдҗытәй хостә дәр кодта. Иу ахәм хосән дзы йә ном бахъуыды кодтон. Дзеджем әй хуыдтой, әмә диссаджы ахъаз уыди хәңгәништә, хъәдгәмтә дзәбәх кәнинән, бәрц зонгәйә. Бәрцәй иунәг әртак фылдәр фәци, уәд мардта адәймаджы цыбыр рәстәгмә. Ахәм маргәй амардауыди Рацъы Елхъаны паддзахы заман зонгәтәм күвиды бадгәйә. Уаздҗытән — нуазәнтә, зәгъгә, дыууә әфсымәрән әгъдауыл арфә күйд кодтой фысымтә, афтә дзы иу разынди маргхъәстә, әмә йә Никъойы әфсонәй авәрдә-уыди Елхъанмә... Гъемә фәzzәдҗы къәсәрил ластәмард фәци

бынтон әнаахкосәй... Маргхъәстә нуазән кәй къухәй рацыд, уыңы сылгоймаг та уыди Бадәгчызджы хорз зонгә, фәлә фыдгәндән йә уәлвәд нә ракъәр.

Советон хицауды заман Никъойән пъәлицәйы кусән нал уыди әмәе йә дыккаг усимә сфәнд кодта Мамысоны хәстәджытәм әрцәрын. Фыщаг усы дыууә хистәр фырты йыл Бадәгчызджы ардыдәй сәхи атигъ кодтой, әмәе йын йәхү араәт уәладзыг бәстыхайы әрләүүән бынат дәр нал уыди. Гъемә хәдзаргәнәджы мард — фәсдуар бынхоры бындартән. Райсомәй саргыбышыл Мамысонмә куыд фәцәйциди гакъ-онвәндагыл, афтәе йә хистәр фырт фәндзәхстанәй фехста, фәлә цыдәр амондән нә фәцәф. Уәдәй фәстәмә комбәсты аргъ ләг фыдыуәзәгәй фәхаяүәггаг. Уыңы аз мәгуырау уыди мидхәсты фәстиуджытимә, әмәе быдырәй чырәласджытимә куыдфәцәйциди Никъо Җагермә, афтәе Хидысгарәнәй размә бабадтысты, паддзахы заман цы фыдгәнджытә әрцахста, уыданәй чидәртә, әмәе фәмард... Хъәдисәры хидыхъус ма уыңы рәстәджы әфсәддон къазарма әнәхъән уыди. Уырдыгәй Рацъмә тилифон куыста, әмәе Никъойы балцы хабар йәе мардҗытәм чи фехъусын кодтаид бынәттон адәмәй раздәр?! Гъемә та Никъо дәр ласгәмард фәци фыдусы фыдәлгъыстай... Хәңгә-цәугә низтау нә хъәубастән сә мардәрциди хъуыдәгтә әмәе әдзәлгъәды рәедытә кәрәдзийи фәдил ныххал сты Бадәгчызджы дәлгоммәгәс куыстәй. Цыкурайы фәрдгүйтә уыди мыттагмә, әмәе сә әмбәхстәй дардтой мәсүдҗы. Цыди сәм кувынмә, бәрәг кәнинмә сәрмагонд афон иунәг ләт, әмәе мидхәсты бонты фесәфтысты сылбындар хъәдгәсү нымыгъдәй.

Рацъомы хицауд алы мадзәлттәй дәр архайдта Хъәдисәры зәхх йәхү бакәнныыл, әмәе уыңы уынаффәты сә хуыздәр әххуысгәнәг уыди Бадәгчызг. Сыгъдәг дзырдта се 'взагәй. Әрбацәугәйә сын фысым уыди йә сәрмагонд әфснайд уаты. Комкоммә уый архайдәй, ардауән әвзагәй лидзын райдыдтой әрвадәлтә иугай, дыгай Иры быдырмә 1920 азты, фәлә сын нә фәрәстмә. Дзамболаты фырт Сардион Бесләнүхъәуы әрбынат кодта, фәлә цыдәр уырыссаг сылгоймагимә фәсүйтә, әмәе йә бинойнаг әртә ләппуимә хибарәй аzzad. Никъойы цыппар фырты дәр хәдзар бәргә балхәдтой Салыгәрдәны, фәлә ног дуджы фыдуавәртү сә ног бынат нә фәрәстмә.

1929 азы «народники» номәй Додти әмәе Джинуәрджийы әрцахстой. Үйиадыл хистәр әфсымәр Сыбырмә фәндагыл әнәбәрәгәй фесәфт, кәстәр Джинуәрджийы күйдәр әгъдауәй раугағтой, әмәе афтид армәй әрыздахт фәстәмә Хъәдисәрмә. Әрыздахтысты дәлдәр-уәлдәртәй Сардионы әртә фырты дәр сә мадимә... Кәфтәй Кәсәгмәйы дәргъән аргъауы хуызән рауди Хъәдисәры Айларты цардвәндаг Бадәгчызджы фыдаудәны архайдәй. Усбирәгъ фосы дзугмә күйд сагъуыйа, афтә сыл биларгъ бафтыдта әргомәй-сусәгәй, әмәе йыл нәдәр кардыком хәңди җәнгәт әндону, нәдәр ыл фат әмбәлди хәйрәджыты мадау. Ус әмәе ләджы 'хсәнмә йә ардауән әвзаг баирвәзти, уәд кәрәдзиуыл суәләхөх уыдаиккай цыфәнды әнәлаз, әнәкъәмәй дәр. Ногчындз йә аудәны хъәләсмә әхсизгонәй байхъуиста, уәд ын хицауәй, әфсинәй йә ног бинонтә сәнад уыдаиккай. Дардта әмбәхстәй кәмән зәнәг рацәуыны хос, кәмән та әнәзәнәджы хос, әмәе йәм рохстәй кастысты хәйрәджыты сайдай...

Фыдлагәт әмәе фыдбон бирә нәе хәссынц, зәгъгә, әмбисондән баззад, фәләе аемтәй куы райсәм йә мидис, уәд царды рәстаг хъәрүл дзурәг нәе кәронмә адәмты иумәйаг уагыл. Арах фыдгәнәг әнусмә фәцәры ичъинайы калмау, хәрзгәнәг рәстәгәй раздәр амәлы, фесәфы. Ис ацы сай зәххыл адәй-магән зәдыхаимә фыдбылызыхай дәр. Ис амонд, ис хардз дәр, әмәе уыцы уавәры, әппәтү разәй, адәймаг хъуамә әмбара йәхи сәрәй къахмә, уәрхәй дәргъәмә. Хуыңау әмәе зәдтә хәрзтә дәттынц хәрзгәнәгәй җәрдҗытән, фәләе әвәлмонай — нәе, әгуистәй — нәе. Иугәр хатыс, амонд дә нәй, уәд ай хъәуы хи хъаруйә агурын. Хъысмет әмәе амонды бар дәхи куы ныуадзай, уәд әнә хидвәллойә дардмәйы әмбәлтә не сты. Гъемә, куыдфәнды ма рауайәд ләджы цардвәндаг хәрзгәнәгәй фыдгәнәгмә, растәй зылынәй, уәлдәр уәлон дунейы рәстәй җәринай хуыздәр хорздзинад нәй. Нәй әнә рәдидәй, азымәй адәймагән уәвәен. Рәдидтә әмәе азымтә зонгәйә, раст кәнгәйә рәзы цард. Рәдидыл, азымыл басәт-тынән хъәуы стыр зонд әмәе хъару. Йә рәдид чи нә хаты, йә азымыл чи нә сәтты, уыдан ныллаууынц фыдгәнды фәндагыл әмәе вайынц әппәтәй әнамонддәр. Уыцы уагыл баззад фыдәлты әмбисонд: Хорзәй, әвзәрәй чи цы аразы, уый фың-цагдәр — йәхицән...

Мә фыды фыдыыхо Натъа цыдәрилләр әвзәрәй, фыдахәй, әдзәстуарzonәй сарәзта, уыдан йәхи сәрыл әртыхстысты. Ацы зәххыл алцыдәр сәфы, нә дзы сәфы әрмәстдәр рәстаг уды тәригъәд. Ирон хәсаяу ләджы суры фәсте әмә әххәссы авд фәлтәрмә... Мә рәстәджы ма әнусы цыппарәмхай саугуырмәй фәцарди, сә бынысәфтмә цы әфсымәртән бәллыйди, уыдоны цоты цоты ләггәйтәй тәригъәдтә фидгәйә. Фәлә уәддәр йә фырхиуарzonәй, фыдәхзәрдәйә нәдәр фәсмон әркодта йә фыдгәндтыл, нәдәр цәстуарзондәр фәци, искәй фәллойә цәргәйә. Уый рәстәджы амардысты йе 'фсымәрты цотәй, әрвадәлтәй, хәстәджытәй бирәтә әмә дзы иуыл дәр цәстисыг не 'рәппәрста хыыгзәрдәйә. Әрмәст-иу схәләй марды раз баләууыди, дыууә күхәй йә чырыныл-табатыл армытъәпәнтә сәрфгәйә рапастайд сәрәй кәронмә әмә әхсызгонәй загътаид: «Хуыздәр фәүәнт йә саразджытә: диссаджы фидар әмә ләгъз у!»

Нә хъәдгәс Бадәгчызг саугуырмәй дәр йә фыдахзәрдәйы монктә нә ныууагъта, әмә йын, хиндзыд сывәлләттау, йә фәндәттә әххәст кодтой әфсымәрты дәлгоммәгәсәй дзырдхәссәг цот. Иугәндзоны хивәндәй бадти хъәубәстү хистәр нәлгоймәгты әмвинг, цалынмә йә әгъдауылхәст кәстәр уырдыгләуджытә сылгоймәгты әмвинг не 'рбадын кодтой иу марды кәнды заман, уәдмә..

ХЫРХӘЙФАДӘНЫ СУСӘГ НЫХӘСТАӘ

Бәстыхәйттә аразынән файнәг әмә хъуари фастой нә хъәубәстә фәсвәддәр бынәтты, хъәдгәстәй әмбәхсгәйә. Уыдонәй иу бынат — Уәллаг кәвдәсаяу әмбисондән баззад йә сусәг митәй. Галтә әмә ләгтү тыххәстимә уызы хырхәйфадәны әрцыди бирә сусәг ныхәстә 30-әм, 40-әм азты, әмә сәм цумахъом әнәзизивәгдәр ләппуйән цынә байхъусгә уыди сихордзау әмә дондзауы бардышынәй. Хъәдгәсәй фидонтә әмбырдгәнәджы онг уыйбәрц дәлгоммәгәсәй архайдтой бынәттон хицауады минәвәрттә кусәг адәмимә, әмә иу мыггаджы ләгтә дәр әмхуыizonәй кәрәдзиуыл нал әүүәндысты. Уызы уавәры дзырдхәсджытә хицән бинонты астәу дәр уыди. Нә бынәттон нәлгоймаг хъәдгәстәй иуы хуыдтой «мандатджын», әмә уымән хъазгә-худгәйә фылдәр әнтысти

нымудзын, әрбафтæг хицæуттæм дзырдтæ хæссын. Гъемæ Бадæгчызг куы бакуырм, уæд иæ хъæдгæсы бартæ әмæ дæсныйад радта «мандаңдын» хъузонмæ, әмæ наæ хъæубæстæ дывыдон арты'хсæн бадæгау стъæлфын райдыдта. Дзырдхæсджытæ әмæ нымудзджытæ, койтæ әмæ сусу-бусутæ уыйбærц сарæх сты, әмæ рæстаг кусæглæг йæхи аууонæй дæр тарсти. Ахæм әнæууæнчы әмæ тасы уавæры агомыг зæххыл дæр хъустæ әмæ цæстытæ, комарынгтæ әмæ фындыхуынчытæ әрзайы. Фыны искæмæ куы бадзырдæуыдаид артæ сæфты дзырдæй иу: кулак, къонтыр, адæмызнаг, уæддæр иæ сурхид акалдаид фырадæргæй, әмæ иæ уынгæджы хъæрмæ бинонтæ райхъал уыдаиккой баххуысмæ цæуынæввонгæй.

Цыфæнды заманты дæр адæм әмхуызонæй царды фадæттæй районд никæд уыдисты. Иу къордæн хицауд вæйи фæзминаг, æппæлинат, иннае къордæн та — фауинаг әмæ хъастгæнинаг. Гъемæ, куыдфæнды ма уæд рæстæджы ахаст, уæддæр æвдисæны тæразæн дыууæ къорды астæу хъумæ лæууа царды әцæг хъæр, уый та алыхуызон фембарынц куыд кусæг дзыллатæ, афтæ сæ сæргълæууæг хицæуттæ дæр. Ныр, æдзæлгъæдæй чи схицау, уый әдилы ныхæстæм наæ хъусын, уæд мæ ахæстоны хъумæ бакæна?

Хырхæйфадæны куыстдзагъд лæгты ныхæсты иу кодтой уæды царды цинтæ әмæ мæстытæ, къуыхçытæ әмæ әнтystытæ, рæстытæ әмæ рæдыдтæ әрдзы сыгъдæг хъæбысы. Хъæды куыст әнцион нæу, уæлдайдæр — фыдвадæтты сусæгæмхасæнтæй, әмæ-иу сын улæфты цъусдуг халсарафон ногдзыд цъозатæ әмæ хуычъыйсæртæ, сæнчытæ әмæ дзæлæутæ ратыдтам, гагадыргъ афон — æрыскъæфтæ әмæ саунæмгуытæ, мæнæргъытæ әмæ хъæлæрдзытæ. Нæхи хъуыдты-иу хъазыныл куы фестæм, уæд әмбæхæсджыты бынæттæй хъуысти арсы тæрсаен уаст, әмæ-иу хырхæйфадджытæ дæр тарст хъæлæсæй кæрæдзимæ дзурын райдыдтой, хæстæгдæр бæлæстæм афоныл слæсæм, науæд наæ әрситæ ныппырх кæндзысты әдхырхæйфадæн, зæгъгæ.

Ахæм диссагæн хæссинаг әрдзы хъæбысы хъуамæ масты хæрзтæн бынат дæр ма уыдаид, фæлæ адæмы цыфыддæртæ әрдзон хæрзты дæр әнад кодтой зыд әмæ кæрæфæй, фыдах әмæ хæлæгæй, гъемæ стонг — хæраг, мæстджын — дзураг. Әдилы дзурджытæм та хъæуу дæсны хъусджытæ, әмæ сæм байхъусæм.

— Цы — паддзахы заман, цы — ныр. Хицауән күйдз әмә ләдзәгт күы сәвәрой, уәеддәр сәм хъус...

— Хицаумә та нын цынә хъусгә и, рәстыйл күы дзурид, уәд. Фәлә фыдәнәнгәнәгау нае хицәуттә, цима, әнә сәрбос галтау, фәйнәрдәм хәцынц, афтә мәм кәс.

— Хицау Хуыцау наеу, әмә Хуыцаумә дәр вәййы рәдыдтытә. Ныры хицәуттә сәхи әнәрәдьид хонынц, афтәмәй әздәнәй кусәгт адәмы донмә тәрынц әмә сә фәстәмә әнә донәй здахынц.

— Алы күисты хуызән дәр ис йәехи дәсниттә, әмә уыдонмә хъусәг нае хицаудырдыгәй. Бәхән цәфхад ма ныссадз, саргъыл ма сәвәр, афтәмәй дугъәттимә ерысы бацу.

— Уәдә, уәдә.. мадәр искуы хуым бакән, фос фәхиз, хос ныккәрд, афтәмәй фосы әмә зәххы күисты адәмән зонд амон.

— Йә хидвәллойә фосыздугтә чи скодта, дзәвгар тыллағтәрзайынән фадәттә чи сарәзта, уыдон — ног цардарәзтән знәгтә, дыууә фысы кәмә нае уыди хәдзарвәндагәй хъәууон царды, уыдон та йын — хәрзгәнджытә.

— Хъәды астәу цәрәм, әмә ныл сыйджытсәр хәдзәртты тәдзынәг абухы цәрәнбонты нахи әдзәлгъәдәй, әндәр ма Рацъгомы иунағт агъуыст дәр сыйджытсәр ссарут, — хъәнтә-аххостәм комкоммә амонгәйә хъуыст сә быщәу ныхас, әмә-иу фәдихтә сты әмвәнд-әмзонд къордтыл хистәрәй кәстәрмә.

— Рацъгомы адәм дәр хицауды дәлбар сты, фәлә кәрәдзийи хуыздәр әмбарынц, иу дзы иннәйи нае нымудзы фыдәхы, хәләджы монцәй. Кулачы, къонтыры, адәмы знаджы номәй нае дзурынц кәрәдзимә. Сылгоймаг хъәдгәстә син нае. Мах хуызән сә фәйнәджытә әмә хъуариты гәппәлтә әмбәхсгә нае кәнынц нымудзыны адәргәй.

— Нәхи ахкосәй дзәвгар рәдыдтә әруагътам, фәлә ныл хицауд дәр уәлдай хәрзаудән нае кәны. Нә цард у зәххы әмә фосы әфтиәгтәй, әмә архайынц азәй-азмә сә цыбыр-дәрүрүл, афтәмәй фиддонтә та фылдәргәнгә цәуынц. Паддзах уымән паддзах уыди, әмә кусәгт адәмъыл дәлбары әффондз әвәрдта. Советон хицауд та кусәгт адәмән сәрибар цард аразы. Гъемә паддзахы заман фәллойтәнәг адәммә фылдәр әфтиәгтә хаудта зәххы, фосы күистытәй. Паддзахадон фиддонтә дәр

къаддәр уыдысты. Афәдзы дәргъы хәдзарән фыс ләвәрдтам къазнайән. Ныры дуджы хуызивәнтән баннымайән дәр нал и: зәххытә иууылдәр — паддзахады къухы, хицән хәдзәрттән радих кодтой хуымы, уыгәрдәны гәппәлтә, әмә уыдоны тыххәй дәр фидынц адәм стыр хъалонта.

— Ёнәхъуджы стырәй — әгады, ныхстуаты бынаты фид-донтә-хъалонта, — сусәг ныхәстә зәлдысты мәстджын хъәләсәй тархъәдым кәрәдзий агайтәйә, әмә-иу сә айрох рәстәджы ахаст әхсәнадон-политикон уавәрты.

— Нә фырсәрибарәй нын налдәр фос скәнынән ис бар паддзахады нымадәй фылдәр, налдәр хуым бакәнинән, хос ныккәрдинән, афтәмәй йын хъалон фид фыдызгъәләй, урсагәй, къуымбиләй.

— Уәдә, уәдә! Худинаджы тақкән иу фиддон та әйчытәй и, иннае фиддон әнәзәнәджы тыххәй. Хуыщау зәнәг кәмән дәтты, ахәм ус әмә ләджы ма азымы бадарән ис, цоты кой Җәуылнә бакәнүт, зәгъгә, фәлә әрдзәй зәнәг раудзын ләвәрд кәмән нәу, уыдан та цы аххосджын фесты?

Ног дуджы социалон-әхсәнадон, экономикон-политикон ахастытән сә нысәннәтә цас нәма хатыдтой әмә әмбәрстой, уыйбәрц фылдәр хатдзәгтә кодтой әргом царды ныхмәвәрд быңаутәй, цаутәй Җәвиттонта хәсгәйә, әмә хистәртәй кәстәрты астәу зынын байдытой, мәнг бындуртыл ләууәгай, дардәры нысәннәтә, фидәны хуыздәрмә тырнгәйә. Ёмбаләйтә аразыны койә куыстдзагъд хистәртә сгәрнәдҗы судзаг әртәхтау стъәлфыдысты, кәстәртә та цин кодтой, тагъд коммунистон әхсәнады цәрдзыстәм, зәгъгә. Уыцы уавәры хицауд архайдта кәстәр фәлтәртәм хуыздәр хъус дарыныл, әмә иу хәдзары бинононтә дәр фесты бәрәг дыууә дихы: хистәртә — зәронд царды кәнонтыл хәцәг, кәстәртә — ног әнәкъласон цард араздҗытә. Гъемә, әхсәнад бәрәг дыууә диххәй кусгәйә, ахуыр кәнгәйә фәиппәрд фыдәлты царды-уагәй, фәлтәрдзинадәй, дины-уырнынады кәнонтәй, дунейы рәстаг хъәр әмбарынадәй. Уыцы уагыл-иу рауд быңау ныхас хистәртәй кәстәрты астәу хырхәйфадәны дәр.

— Ныридәгән зәххыл нал хәцүт фидәны хуыздәр царды цинәй. Күү уәм байхъусай, уәд әнә фосы әмә зәххы уәззаяу куыстытәй уәлон дзәнәтү цъәх нәууыл бәркады фынгтыл баддзыстәм, әнә базыртәй уәләрвты тәхдзыстәм мәргътимә.

— Митәй мәсгүйтә амайәгау, фәлмән аргъяуттә кәнәгаяу сты нә кәстәрты сәрбәрзонд ныхәстә. Цы иугай хъуцытә ма дарынц адәм, уыдон дәр нал хъәудзысты әмбаләдты бирә фосы раз, әмә алчи ңәттәйә исдзәни йә әхсәны күисты мыздән ахсыр, цыхт, царв, фыдызгъәл әмә алы бәркәдтә.

— Уыдоны уәлдай фидәны хибарәй хәдзар дәр ничиуал араздзәни, фәлә ңәрдзысты әхсәнады адәм иу агъуисты, хәрдзысты алы дзәбәхәгтә иумә, стәй хуыссын райдайдзысты иу хъәццулы бын иу уатыл.

— Уәд цы ’гъдауәй? — быцәу ныхас агайәгау дзырдәппарәнтә кодтой.

— Бынтон әнәгъдау әмбалады әгомыг фосау. Әхсәны фосән дәр — иугай куыртә, әхсәнады адәмән дәр — иугай ләгтә әмә устытә иударонәй.

— Уәдә, зәгъүт, коммунистон ңарды устытә әмә ләгты астәу «дәу у, мән у» зәгъәт нал уыдзәни!

— Нал, мә хуртә, нал, кәд ма уәдмә фәцәрәм, уәд.

— Мә карәнты Хуыщау уәдмә ма фәцәрын кәнәд, науәд нә әгъдауымард фыдәлтә мәрдтәм дәр нал бауадззысты нә уәлон мардәрцыды зардҗытимә, — загътаид ма хистәртәй исчи кәронбәттәнау, әмә сә күистәгтәм цыдысты сусәттаг ныхәсты фәстә...

Хырхәйфадәны сусәттаг хъәдәрмәг фәйнәгәй, хъуарийә әмбәхст бынәтты бәстон амадтой хус кәнынмә, стәй сә әнә хъәдгәсү фенгәйә ластой, хастой хъәумә, фәлә сауыл мысты фәд дәр нә сусәг кодта хъәдгәсү дзырдхәссәг, нымудзәт хъузәттәй...

ӘМБӘХСТ ХЪУАРИТАӘ

Стыр хъыгагән, тархъәды астәу ңәргәйә, нә хъәубәсты иу хъәдгуисты дәсны дәр нә уыди бәстыхай кәронмә саралыны уатыл. Хъәдәрмәг ракодтаиккой, фәйнәг дәр афастаиккой, фәлә иннә күистәгтәм әххуырстой бонзонгәйә гуырдзиаг хъәдгуисты дәсниты стыр аргъыл.

Әмткәй Хъәдисәры Айлартә зәхбин сыйжытсәр ныллағ хәдзәртты фәцәрдзысты 1930-әм азмә, стәй райдытой аразын уәладзыг тыгуырджын бәстыхәйттә. Бәстыхайы тыгуырәрәмбәрзынән хъуыди хъуари, әмә йын алы рәхснәг хихдҗын

бәлас нә бәззыди. Фастой хъуари назы, соцъиы әмә зазы чъиуназы рәхснәг, ставд бәләстәй. Нәэзыхъәдәй фәйнәг фастой, рудзгуытә әмә дуәрттә арәзтой, фәлә хъуарийән нә бәззыд. Хъуарийән бәзгә бәләсты кодтой әвзаргә хъәдгуысты дәснитә, әмә сын истой хъәдгәстә фылдәр аргъ. Бәласәй акалыны размә әппәрстой цыргъ фәрәттәй даргъомау фәрчытә әмә сә фастой къухы кәстәр әнгүылдзы бәзнәй. Кәд гәзәмә рахизырдәм здыхтәй раст фастаид, уәд бәззыд хъуарийән, әмә йә калтой. Акалгәйә бәласы әппәт тәгәлтә дәр хъуарийән нә бәззыдысты. Цәмәй рәстәмбис агъуысты сәр әрәмбәрзтаид ләг, уый тыххәй иу бәласы тәгәлтә фаг нә кодтой. Цыфәнды ставд тәгәләй дәр 40, 50 хъуарийә фылдәр нә цыди, әмә йә куысты зынимә зынаргъ әйяфта.

Мах ногарәэт хәдзарән фыд хъәдәрмәг цел азы фембырд кодтаид әфсымәримә, уый бәлвырд нә хъуыды кәнын, фәлә иу сәрды әмбисмә җә тигуыр әмбәрзт әрциди цәгатварсы ныхәй фәстәмә. Уый бамбәрзынән та хъуыди нымадәй әртәе дzonыгъы хъуари. Иу дzonыгъы цыди 100. Гъемә нын уыдан афадынәй зәрдә бавәрдтой гуyluron хъәдгуысты дәснитә дыууә зәронд ләгәй. Уыдан паддзахвәндагмә хәстәг фастой хъуари хъәдгәсты бардзырдәй. Акалтой цалдәр бәласы әмә сын әвзаргәйә сә хъуари бәстон амадтой цыппәрдигъон әвәрдәй. Ләгбәрц амадәй сыл уәле әвәрдтой уәззау хъәды къуыдиртә-лыггәйтә әнгомдәрәй хускәныны тыххәй. Гъемә, сәхищән фәсвәдәй цы уәлдәйттә ауәрстой, уыданәй нын афастой әртәе дzonыгъы хъуари. Сә аргъ сын мад цыхтытәй бафыста, фәлә сә хъәумә әрбаласынән әмбойны ницы амал уыди: хъәубәсты ләгтә әмхуызонәй уыдисты быдыры хорласынмә тәккә сәрды әмбисы. Уәдә сын цы әрхъуыды чындауя, зәгъгә, сә фәндагәй дардәрмә фәхастам мадимә хъәды фахсы. Әнахъомәй йын цастә аххуыс кодтон, фәлә уәddәр — дзырдәмбал. Иу кәлдымы фәстә сә бафснайдтам аууоны, бамбәрзтам сә назы хихтәй, уәдә кәд нә зыниккой, зәгъгә. Фәлладәй кәлдымы уәлә куыд әрбадтыстәм, афтәе нә уәлхъус аләууыд Джинуәр, хъәдгәсты хистәр әмә нәм уыцы сабырай дзуры:

— Уә бон хорз!

— Кәй бон у, уый хорзәх дә уәд әмә әгас цу! — фестад мад.

— Іегасәй дәр ам дән, Мелыкъо, фәлә хатырәй уәд! — урс нымәтхудыл уәлдәр схәңди дәргъәлвәст къәсхуыртә әрыгон ләг ирон дарәсү. Йә къухы бәләстә барән хадzonәг, уәхскыл — сәракәй хызын. Мады къух райста, стәй аудәнәй дзуры:

— Дәхи уәлдай ма сывәллон ләппуы дәр фыдағонәй амардтай, фәлә ма ныр цы: уадзут сә фәхусдәрән, стәй ласинағ сты, науәд цыфәндү гыццылән дәр нымыгъдәй йә кой дәрдтыл хъуысы. Хъәд әнә бар райсгәйә цәгъдынц, зәгъгә, та нәм фәхабар чындауыди, әмә бинәттон цәрджытә сты нымудзджытә, әндәр мах, уәхәдәг — әвдисән, никүы никәй бахъыгдардатам, баххуысәй уәлдай.

— Зонәм уын, Джииуәр, зонәм уә хәрзтә, фәлә цәрәнбонты змаңтджытә нәхицәй сты, әмә сымахән дәр әнә цәугә нал вәйиғи фәдиси хъәрмә.

— Бауырнаәд дә, нал, әмә зиләм хъәдты хуыснәдҗытаяу, — ногдың сәнк ратыдта, афтәмәй дзуры: — Дауаң мәм әрбадзырдтой хицауад, цәй номыл дын фидәм мызд. Стыр Джииуәрджи, Хъәдисәры хъәд куы фәңагътой әнәгәсәй, уәд! Гъемә та зилин хъәдты, адәмы хъыиджы цәугәйә.

— Хъәубәсты рәстаг адәмәй уәм мәстүничи кәны, разыйә уәлдай, фәлә цыфыддәр нымудзджытә хъуыдыйаг сты, — уавәртәм бәстон кәстәйә сабыраң дзырдта мад дәр, әмә Джииуәр сәнк стъигъгәйә мәнмә амоны:

— Сывәллон ләппу ныры хъуыддәгтән цастә әмбары. Цы федта, уыдан зәрдыл бадарынәй уәлдай, әмә исқәдбон зәгъдәни, хъәдгәсты тыхмитәй на хъуарийы тәпәлтә хъәдты фембәхстам, зәгъгә. Гъемә, — мә уәхскыл йә армытъәпән авәрдта, — Стыр Джииуәрджи амард, әнәхъуаджы рәстаг ләджы куы бахъыгдар, уәд. Дә фыдимә цы цәхх-кәрдзын бахордатам, уый фарнәй сомыгонд дән, әмә йә ды дәр ма ферох кән!..

— Бузныг, Джииуәр, бузныг дә хәрзаудәнәй! Зонәм дын де 'ххуыстә, әмә фысым бакән, ныр сихорафон у, — амоны мад, хъәуырдәм кәсгәйә.

— Фысымы әғъдауәй уә хъәубәстәй хъаст на ракәндзән уазәг, әмә фәрнәджын фысымтә фәут. Абон ардыгәй фалдәр нал цәуын. Уә нымудзджытәй иуы дәлдәр фәндатыл ныу-уагътон әмә наәм цыдәр ныхасаг и, — цәуыныл нылләууыд Стыр Джииуәр.

— Гъемæ хæрзæмбæлæг дæ хай! — дзуры ма йæ фæдыл мад.
 — Хорзæй бazzайут! — ауырдыг кодта наæ хæргæнæг æцæтæлон хъæдгæс паддзахвæндагмæ.

Мад исдугмæ лæугæйæ аzzади, стæй бафиппайдта:

— Иу къуыммæ иннæмæ цыдæртæ æмбæхсынмæ хæссæгау рауадысты наæ абоны митæ, амæ Джиуæрæй худинаг у... Фæлтау наæ куынæ уыдаиккой ацы хъуаритæ.

— Ныр ма сын исты тас у? — афарстон æй сонтæй.

— Нымыгъд хъуаритæн ма цы уæлдай тас у, фæлæ мæ Джиуæрæй æфсарм и: хæрзат ма зæгъя, Хъæдисæрæ хъæубæстæн сæ сылгоймæгтæ дæр æмбæхсджытæй архайынц, — хуыздæр æмбæрста мæ фыдæбойнаг мад царды хъæр...

ДÆЛЛАГ ГАЛ

Адæймагæн райгуырынæй фæстæмæ йæ хъæлæсыуаг æрдзон мыртæй цас фæхицæн вæйыы ахсæнадон æвзаджы ахæсты, уй свæйыы йæ дзыллон цæстомæн сæйрагдæр æвдисæн. Дины фанатиктæй арах вæйыы фехъусæн, алы адæмты æвзæгтæ сты Хуыцауæй лæвæрд, зæгъгæ. Эвзæгтæ Хуыцауæй лæвæрд куы уаиккой, уæд иу зæххыл цæраег адæмтæ дзуриккой уыцы иу æвзагыл. Хуыцауæй лæвæрд сты æрдзон-гүйрдзон мыртæ, хъæлæстæ: сывæллоны тыхст хъæлæс гуыргæйæ, сæныччыты, уæрыччыты æмæ родты уаст, хъыбылаты хъыс-хъыс æмæ хъылист, байраегты мыр-мыр, къæбылаты къæу-къæу, цъиуты цъипп-цъипп, бындзыты дыв-дыв. Алыхуызы адæмты æвзæгтæ та сты æрдзон хъомысы бындурыл ахсæнады араэст. Зæгъæм, сывæллон куы райгуыра, уæдæй фæстæмæ адæймаджы ныхас наæ хъуысы, уæд иунæг æвзагыл дæр дзурын наæ базондæни, стæй иунæг ныхас дæр не 'мбардæни.

Кæцыфæнды алы æвзаджы дзырдтæ дæр сты æхсæнады фæллой, куист, араэст. Цæрыны, уæвыны, кусыны æмæ сагъæс кæнныны уатыл фыццаг фæзыны сæрымагъзы цыдæр хъуыиды, хъусты азæлынц мыртæ, цæсттытыл ауайынц хуызтæ-фæлгонцтæ. Уыцы æрдзон уавæры адæймаг разынð æппæт цæраегойтæй хъуыдыджындæр, хатагдæр, æнкъарагдæр. Ахæм миниуджыты хъомыстæй ивгæ, рæзгæ цыди йе 'взаг. Иннаæ цæраегойтæ та баззадысты сæ гуырдзон-æрдзон мырты æвджид. Сæныкк мин азты

размә күйд уасыд, абор дәр афтә уасы. Әгомыңдың бындурыл қәрәгойты адәймаг нымадта әнәрхъуыдыйыл, әнәмбаргәйил әмә уымәй тынг рәдиди. Нә алыварсы қәрәгойтә бындағай сағма дзурын ңас нә зоныңц адәймагау, уйбәрц сын ардз радта фылдәр буары әнкъарәнтә-хатәнтә уәевинән, қәрінән, қәрәдзий әмбарынән зәххон уавәрты. Цалынмә уарын райдайы, арв ныннәрү, уәдмә боныхъәды хузызивәнты адәмәй бирәтә нә хатыңц қәрәгойтә та базоныңц рагагъоммайы боныхъәды ивәнта.

Нә фыдағәлтәм кәсін, фыссыны уатыл ахуыр нә уыди, фәлә әрдзон әрхъуыдыйә дунейи хъәрмә ләмбынәгдәрәй хъуыстай махәй, сә ахуыргонд фәлтәрәй. Дзәвгар әмбисәндтә хастой әгомығ фос әмә қәрәгойты тыххәй, әмә-иу сә хъуыдтә бәрәг дыууә дихы фесты ныхмәвәрдәй мәнә ахәм хузызы:

Әгомығ фос цы 'мбары. Әгомығ фосәй — әнәмбаргәдәр, әнәзонддәр. Фосы чердәм аздахай, уыңырдәм ақәудзысты. Фос гуыбынәй аразгә у. Фосы Хуыщау әргәвдинән скодта. Әххормаг фос — зыдгәнаг. Алы фос дәр йә хицауы хуызән у. Әгомығ фосы тәригъәды ма бацу. Фосы тәригъәд адәймаджы мәрдтыл әфтауы. Әгомығ фос ңас нә дзуры, уйлас фылдәр әмбары. Бәх дәр йә гуыбынән кусы әмә гал дәр. Фосы әххормаджы бәсты бинонтә хъуаг уәнт. Цәдисән ләгтә әмә галтә хъәуы. Ләгтән дәр — сәрбос әмә галтән дәр. Иу әнәрхъуыды ләг, зәгъы, хуымгәнәнты йәхи галән равзаргә цъәх хос хәрын кодта, йә қәдисон галән та — хъәмп, әмә әрдәг хуымгондәй бazzад...

Фыдағәлты әмбисәндтән кәрон нәй, ңарды рәстаг хъәр та домы бындурон хатдағеттә. Зәххы әмә фосы күистәгты әфтиәгтыл әңцади ирон фарны мәссыг. Сываллоны буарән дарәсү хъарм әмпъузәнтә ңас әхсизгон уыдысты, уйбәрц райгондәй кастысты хәхбәсты қәрдҗытә сә уығәрдәнты әмә хоры хуымты тыллағмә. Бинонты удләууәнтә уыдысты кусәгфосәй бәх әмә гал, дуцгә фосәй — хъуг, фыс әмә сәгъ. Уәрдон цы кәртмә тылди, уый бинонтә сәхи мәгуырыл нә нымадтой. Хистәртәм кәсгәйә, хъусгәйә хәдзары бинонтә әмәвнәлд кодтой сә күистәгтәм. Мад әмә фыд, хистәртә күйд әнувыд уыдысты зәххы, фосы күистытыл, ңот дәр афтә, әмә әмткәй фәллой кәнын сси фәлтәртән сәйрагдәр хъомыладон фәрәз.

Гъемә рәестыл дзургәйә, рәстәй цәргәйә ивгъуыд азты фарны хәрзтә комкоммә амонгәйә баст уыдысты хицән ләгты әмә кусәг фосы иугай нәмттимә-сәртимә куыд фәзми-нагдәрәй.

Бәх нәм бирә нә царди. Цыдәр әнахуыр низәй мардысты сәрдь дыккаг әмбисы, әмә иуәй иннә хуыздәр бәхтә раивтам мә рәстәджы фондз. Гал нәм царди дзәвгар фылдәр, әмә нын Бицка фәкуиста дәллаг галәй 1939 азмә. Нә фыд әй афәдзыггон родәй әндәр стуртимә балхәдта Асыйы хәхты, әмә дыууә азы бөгъяй фәхызти Хъәдисәры сойджын сәрвәтты, стәй йыл дзәбәхондәй әрәгвәззәджы әфсондз сәвәрдтой галы номәй. Мәнә бәрzonд нә сырәзти, фәләйын дәргъәлвәстәй уыди фәтән синтә әмә бәзджынта гурыконд. Бакәсгәйә дәр бәрәг дардта, куыры уагыл ңалдәр азы кәй фәхызти, уый. Хъәлфтә цыдәй цәстү тынг ахадыдта. Мыңхуыз бурәй йә цыбыр бәзджын хъуын бадти әнгом, ләгъз. Йә сыйкъатә даргъ әмә ставдәй, гәзәмә размә гурыбырај фәйнәрдәм фәңцидысты. Йә нагъыл бәрәг даргъдәрәй — хъуыны барц, әмә цаугәйә фәтән уәнтүл рафт-бафт кодта. Бәрзәй дәргъәлвәстәй — ставд. Къәдзил счылтәм әххәсыйд. Егъя хъустә хъиләй хаста. Тарбын цәстүтә хъоппәгдзастәй цырәгътая сыгъдысты. Райсомәй хизынмә цаугәйә, изәрәй хизынәй әрыйздәхгәйә хъәугәрон цъәхснаг хъәләсәй ныууасыдаид сидәнырындыл ләууәг фидиуәгау. Куисты уыди әнцион архайд иугъәдоны хәрзарәхст әмә коммәгәсәй. Иугәр сәрбос әмә әфсондз федта, уәд бәзджын тәнтә сәхиуыл фәйнәрдәм ахәңцидаиккой, әхсизгөнәй ныууләфыдаид, сәр тилгәйә. Цыфәнды әнәбон адәймаг дәр әй әнционәй сифтыгътайд дзоңыгъы, уәрдоны. Сәрвәты хизгәйә, әндарәны хос хәргәйә иннә фосмә әвзибын уарзта, фәләе цәвгә нә ныккодтаид. Уыди йәм иу диссаджы миниуәг: нә фидыдта бөгътимә, әмә йәм хъәубәсты иугай куыртә әввахс нә цыдысты. Рацъгомы гуырдзы се 'мбаладон хъомвос хызтой маx хүссәртти, әмә сын уыди әнахуыр стыр бөгътә-куыртә, сә бынты нә гал әнә фәннидзәвгәйә кәмән ахызтаид, ахәмтә. Фыруәззаяуәй сәрвәты зәхх сә къәхтыбын дзыххъытәй зади, әфсәрста. Уыдоны дардмә куы федтаид нә гал, уәддәр әнахуыр знәтәй, мәстыхуызәй йәхі әвдиста. Сәрил бәрzonд схәңцидаид әмә тызмәг уастай фындыхуынчтытәй әхсидт

кодта... Иу сәрдигон фәлмән изәр, фосы сәрвәтәй здәхын афон, гуырдзыйы хъомвосы куыртәй-богътәй дыууә нә хъәумә сәфтыдысты куыддәр әгъдауәй. Сә фындастыл — әфсәйнаг ңәгтәе, уыдонәй сә бастой кәвдәстүл дәр әнциондәр уромыны тыиххәй. Уәззау цыдәй хъәуы астәу куы февзәрдысты, уәд куынна бадис кодтаиккой хъәубәстә әмә хәдзәртты тыргътәй дзурынц:

— Цы фыбылыз сә цәуыныл фәкодта ардәм?

— Исты амаләй аздахинағ сты фәстәмә, науәд, фос куы әр҆ауой, уәд сә къәхтыбын ныккәндзысты, зәгъгә, ләгтә се здахыныл архайынц, фәлә дыууә хохы хуызән уынджы ныццәхгәрмә сты әмә разилынмә нал арәхсынц. Уәдмә хъәубәстү фос хизәнәй әрхәццә сты, стуртә — разәй, лыстәг фос — фәсте. Нә гал Уациллайы къуыбырыл куыддәр аләууыд, афтә ныууасыд, раззаг къәхтәй зәхх къахәтгau ра-хафта, стәй сәрыл бәрzonд схәцыд әмә уыциу сәппәй bogъты астәу скүйси. Фындаәй әхситкәнгәйә куы сә иуы счылтә сәвәи, куы иннәйи. Әваст хъуырдухәнү уәззау bogътә фәтихстысты, нал арәхсынц февзидынмә дәр, дыууә хохай сынағәй кәрәдзи бакъуырынц. Сә иу бәрәг стырдәрәй — уәзбындәр, әмә йә галы ставд сыйқа сриуыгъынмә куыд хъа-выд, афтә уый цыилау ныzzылд, сыйқатәй йын тәрных ацахс-та. Богъ-ма бәргә архайдата хъәдиңстәвдән бәрзәйыл схәцынмә, фәлә гал фәндаджы рәбынмә фәстаг къәхтә хъәдиң мәңгистау ныббыцәу кодта, афтәмәй әндон хъан-дзалау зәхмә нылхъывта bogъы әфсәртә, әмә хуыдуггәнә-гau йә комыфынк акалд. Уынг иууылдәр змәлд сси. Фос әмә адәм сәхи фәсвәдтәм байстой. Мә фыд галы мәты бацыди, ләдзәгәй архайгәйә, әмә әфсымәрмә дзуры:

— Доны къәрта сыл бакалын хъәуы, кәннод әнә галәй бazzайдзыстәм.

Донхәссәг сылгоймәгтәй чидәр фәңырд әмә дыууә къәртайы дон басәххәтт кодта се 'хсәнмә, фәлә гал тынгдәр нылхъывта bogъы дзуака фәндаджы хъәбәрмә.

— Суадзын әй нал уәндис әви йын цы да зәрды и? — фәңәфтә кодта фыд галы, йәхәдәг ма bogъыл аудәтгau дзу-ры: — Хохы йас куыр исты куы кәна, уәд нын йә аргъ ныф-фины кәндзысты!

Уыциу тыхсты ныхәстәм гал, цыма мәстджындәр фәци, уый

хуызән әваст йәхи иуырдәм фәкъул кодта, афтәмәй bogъы хурх дыууә сыкъайә ацахста фәрсирдыгәй, әмә уымән йә буар барызти, стәй әрфәлдәхт. Гал ма йә фәрсиләй фәңгәфтә кодта, стәй йәхи аңагъта әмә, тыхуләфт кәңгәйә, нәхирдәм араст... Богъ исдугмә фәрсиләй аләууыд, стәй зивәтгәнәгау сабыргай сыйстад, комығынк калгәйә багуымгуим кодта әмә йе 'мбалы фәдил сәргүбырәй ацыди... Уәдәй фәстәмә нә гал Бицка әмбисондән дзуринағ фәци... Быдырај йыл хор нә ластой, әндәр бынаты күистытә, сыйфәй әмә дзоныгъәй ласинәгтә хаудтой уымә, кәм иу галы әфсондзы, кәм та дыууә галы әфсондзы ифтыгъдәй. Хуым кодтой махмә цәдү галтәй, дзоныгъвәндагыл дәр ластой сәрдәй, зымәгәй цәдү галтыл, әмә Бицка кәддәридәр ифтыгъд цыди дәллаг галы бынаты хъәддыхдәрән, арәхстджындәрән. Мә рәстәдҗы раивта цалдәр цәдисон галы, әмә дзы уый хъару әмә арахстән иу дәр нә разынди, уәззау ласинагимә-иу уәлдай тагъдәр афәлладысты. Мә зонгәйә йыл цәф никуы әруади схәцыны фыдәй. Цәдисы галы әмцидәй фәстәмә уроминағ цы уыди, әндәр размә цәуыныл йә уәдәй арт цагъта. Хуымгәнәнты, әфтауцгәнәнты, суг әмә хъәдирмәг ласгәйә галты сәрыл бирә хәттыты хәңцидтән сәрдәй-зымәгәй, хурәй-къәвдайә, әмә иугъәдоны хъаруджынәй, арәхстджынәй Бицка уыди әрхъуыдажын әмә хәларзәрдә. Адәймаджы хуызән әмбәрста рәстәдҗы, боныхъәды ахастимә күисты уавәртә. Авд, астазыккон сәрылхәцәг ләппумә цастә әрхъуыды әмә хъару вәййы. Хурбонты тәвдәй афәлмәцы, уарынты — уазаләй, афәллайы цәуынәй дәр хәрдәмә-уырдыгмәты уайгәйә. Гъемә Бицка уыдәттә әмбәрста. Иу әмә мыл дыууә хаттән не схәцыди йә тәрнхәй хәрды, ләбырдты, әваст къулты, уәззәуттә ласгәйә. Нә ласинаг фәуәлбыл, уәд әхсызгонәй ныууләфыдаид әмә йә хуылызд тәвд әвзагәй дә къух асдәрдтаид, сыкъатәй дә бауыгътаид. Әрмахуыр родәй уәлдай нә уыди. Күисты рәстәг гәзәмә уләфгәйә йә разы ләууыс, уәд дын йә хидәйдзаг хуылызд билтә дә цәсгомыл дәр авәрдтаид уыци әхсызгонәй.

Иу галы әфсондзәй куы ластаид исты уәзаг, уәд ын сәрылхәцәг дәр нә хъуыди, цыфәнды ран дәр фәндаджы бәрәгвәд ссардтаид. Цас әм мә хъус дардтон, уымәй цыдтән иу хъуыдымә: дзурин цас нә зыдта, уыйбәрц йә буары уыди

сәрәй къәхтәм әмбаргә күсәг фосы фарн, арәхст. Ләбырды нарағ бауайән у, фәндаг уымәлбынәй фәихтә, мәнә доны баләгәрдын хъәуы, уәд әваст фәләууыдаид әмәй йә сәр ныттылдаид нае уәндәгая, әмә әнхъәлмә каст ләгәмбалы, сәрылхәңәджы бардзырдмә, уавәртә хынцгәйә. Тәбынгбос феуәгъд вәййы, рәтән аскъуыны, хид тәләссон разыны, дзорыгъы хәйттәй исты асәтты, әмә бәстон әркәс аләмә дәр, стәй ахъәр кән Бицкайыл, әмә рәвдәй ныхстуаты бынаты нае ныллаууыдаид. Бырынцъаг хәрды йә зонгуытыл ләугәйә фәуәлбыл кодтаид ласинаг. Кусынмә күйд рәвдз уыди, фәхизынмә әмә хос хәрынмә дәр афтә хорз арәхсти. Цалынмә әфтауцгәнәнты мәкъуыл дыууәрдәм цъуппастәй әлвәстайд ләг, уәдмә Бицка йәхи бафсәстайд хосәй, әмә йә тәнтәхәудәй, тәбәеккәй нае федтаис. Кусгә-кусыны дәр-иу йәхи сәрфәрду кодта рәгъяуг галау...

Ницәмәй йәм уыди фаярхәссән, әрмәст ын хуымы әмбонд нае ләууыд: кәнәе йә сәрты багәпп кодтаид, кәнәе йә риуәй басастаид, әмә уарзта ногкарст хорты хъиутыл, мәкъуылтыл сыкъайә абухын, хәргә та сә нае кодта... Уалдәжды хуымы, фәzzәджы хосы күистытә фесты, уәд — йә уләфты хуыздәр рәстәг, әмә әхсәвәддәйә хызти тархъәды арфдәр әрдүзты, адәгты. Иу саузым фәzzәг әхсәвәддәйә әгәр әрәгмә цыди хъәумә, әмә фыд зәрдәхсайдәй дзуры:

— Ацыхатт нае гал күйд бирә фәстиат кәнни иунәгәй, маңы фыдбылыз ыл әрцәуәд?

— Хизәнтә — фаг, дон — арәх, әмә йын цы тас у, — бафиппайдта фыдыфсымәр.

Хәринаң әмә донхъуагәй йәхи нае ныууадзәни, фәлә ацафон тархъәды сырдәй тас у, әмә йә раңагурын хъәуы бәрәг бынәтты.

Уымә сырд бауәнда, уый мә нае уырны, — ныфсәвәрдәй дзырдта фыдыфсымәр, фәлә фыдыл йә зәрдәхсайд фәуәлахиз и әмә бәстондәрәй бамбарын кодта:

— Сырд уымән сырд у, әмә, уавәр хынцгәйә, хъавгәйә ләбуры. Галән уынгә-уынын арсәй дәр ници тас у, фәлә йә фынәйә күи әрәййафа, уәд әвыйдәй нае бazzайдәни, — райста тыргъы сәрхъәдәй фәрәт, йәхәдәг мәнмә къухәй амоны, әном мемә, зәгъгә...

Зиләм җәгатварсы хихджен тархъәдыл. Әртә кәвдәсаяул

бынәй уәләмә фәрацу-бацу кодтам фәдәргәвдәны хуызән, әмә дзы фәдтимә уыди әхсәдәны фаджыстә дәр, фәлә гал наә разынд. Хъәләрдзы әмә къабузәгән сә сыфтәр әрфистәг-әрызгъәлд, афтәмәй зад-зәбултәй мәнә-мәнә кодтой. Хъәләрдзыны цупәлтә ма фәхусгомау сты, фәлә къабузәг йә тәккә донджынәй, хәрзәдәй йәхимә сайдта, әмә дзы цастә баҳордаиккам. Ратонынән та сәрмагондәй исты гарз рахәссин хъуыди, фәлә нәм фәдисы цыдәй уыцы әрхъуыды наә разынд, әмә фыд уайдзәфгәнәгау дзырдта: «Уыйбәрц задәй адон әөвгъяу не сты уәгъды сәфтән! Күы баздәхәм хъәумә, уәд сылгоймәгтән зәгъын хъәуы, әмә дзы ратоной. Мәнәргы әмә дзедырәт әрызгъәлдисты, фәлә әрсмыд әмә цъуй дәр сә тәккә задәй сты, әмә ләвар хәрзтән адәймаг фаг аргъ наә кәнә, әндәр уыдонәй хъәубәстә аддҗынән наә бахәриккой?»

Гагадыргұты задимә — зазбәләстыл фәззыгон чъиу уыцы таппузтәй әрттывта, әмә та дзы хәрынкъайы бырынкъай ракәннын, афтәмәй Гыццыл комәй ахызтыстәм. Фахсгондыләбидртә, дурхауәнтә, әмә сә бынмә уәхсқауты зазбәләстә бәрәг цәфтәй зыныңц. Фырчъиуджынәй сә буар сырх дардта. Фыд дзы иу ставд зазәй схъистә раппәрста цыргъ фәрәтәй, әмә сә цырагты аддҗын тәф хъәдыл апырх, ахәм сойдҗын-писиджын уыдисты. Хъәләрдзы әмә къабузәджы ахәрды фәстә чъиуәй дәр аууылдтам, афтәмәй иу фәсалдҗын адатыл ратымә схъизтыстәм, әмә уәрәх зиллаккәй пыхсбын фәзуат наә размә айтынг, йә алыварс әрхъула сты бәрзонд әнусон хихдҗын бәләстә уыцы әнгомәй, арәхәй.

— Уый дын арсбадән, гъе! — зәгъгә, йә нымәтхуд фелвәста фыд әмә дзы хидвастәй цәстом асәрфта.

Арсы коймә цәститыл ауадисты суттәнәнәни диссәгтә Мәстү сәрмә фугәдҗын уәхсқауы. Уым дәр хъамылгәрдәг пыхсимә хәңдәйә ләгбәрцәй әрзад. Астауты цәуыныл архайәм, алырдәм кәсгәйә, әмә куыдфалдәр сәсестытәй зынди әрәгвәззәджы бәзджын хәмпәлгәрдәг. Цалдәр раны дзы цъуй әмә тәгәр бәләсты бынты — хъәләрдзыны къутәртә дәр. Иу саджил тәгәрбәлас уәлдай ставддәрәй йә цәнгтыл фәйнәрдәм ахәциди, әмә уый алыварс кәрдәг карсты хуызәнәй разынд цыдәр змәститәй, сәсестытәй. Фыд фәд агурағау зәхмә фәгүубыр кәнә, афтәмәй цыдәр фәсус хъәләсәй дзуры:

— Галы фәйтә әмә фаджыстә... Әвәццәгән ам афәстиат... Мәнәй йә хүйсәнуат дәр бәрәгәй баззад...

— Әмәй йәхәдәг кәм уыдзәни? — афарстон әй сонтәй, алырдәмиты кәсгәйә.

— Йәхәдәг зәгъыс?! — ферхәцәгау кодта фыд, тәгәрбәласы саджилыл хәэцгәйә, стәй бафиппайдта: — Ам цыдәр фыдбылыз әрцыди галыл. Бәласы саджилыл, нә кәсис, дыууә хүйзы хъуынтае. Зәхх йә алыварс мусы хүйзән зиллаккәй зыны.. Арсимә фәбыцәу, уый бәрәг у, фәлә цы баци! — атындзыдта ссәст фәдыл җәхгәрмә. Әз дәр йә фәдыл уайын әмә мә хъуыдытае сәмтъеры сты: цынайы бәрзәндән богъы чи әрфәлдәхта, уыцы галыл арс фәтих уыдзәни?! Әрдузы дәллагварсмә хәмпәлы ссәствәдил ауадыстәм, стәй нә разы ныццахгәрмә сты дыууә кәлдымы. Иу дзы әнахуыр ставдәй — рагондәр әмә фыраембыдәй йә бәзджын цъәрттә фәхсгай ракаудтой. Иннә кәлдым бәрәг листәгдәрәй йә сәрмә хидәвәрдау баззад, әмә, уый бынты күйд фәңгәйхызыстыстәм, афтә фыд фәләууягау кодта, фәдмә амонгәйә:

— Арсы әхсәдәнтә... Күй фәтәрса, уәд гуыбыннизау йә фаджыс әхсәдәнтәй калы... Галимә ам дәр ныхәй-ныхмә фесты, әмә дыууә хүйзы хъуыны бындыгүитимә кәлдымыл туджы пырхәнтае дәр баззад, нә кәсис?

Күиннә кастән, фәлә зәрдә риуыгуыдыр хоста галы тасәй, уәдә, уыйбәрц тухәнты фәстә цы баци, зәгъгә... Кәлдымтәй гыццыл фалдәр күй баудыстәм, уәд стыр назы бынмә баудатам галы ләугәйә, әмә ма мә цинән кәрон уыди! Фыды разәй фәдән уыцы тъәбәрттәй әмәй йә цуры аләууыдтән. Уый йә сәр батылдта, йәхи бацагъта әмә фәсус хъәләсәй бауасыд.

Цы зәд, цы дуаг ма дын феххуыс кодта, уыдонән нә кувинәгтә аджынаей барст фәуәент! — зәгъгә, фыд йәхиуыл дзуәрттә баftyдта, афтәмәй галы алывәрсты әрзылди, армытъәпәнәй җәфтә спаргәйә әмә амоны: «Хъәдгом бәрәг нә зыны йә буарыл, фәлә әнә җәфәй нә баззад. Арс раззаг дзәмбыттәй җәвө, әмә иу җәф ракизфарсы уәнүл әруади, иннә — бәрзәйыл. Стәджен хъән дзы нәй, фәлә буар сау җәфтәй цух нә баззад. Йә сыкъатыл — туджы фәдтә, әмәй уыцы уавәр баххуыс кодта, әндәр дзы әвыйдәй нә аирвәзтайд.

— Імәе йын цы баххуыс кодтой сыйкъаты туджы фәйтә? — наә бамбәрстон фыды ныхас, әмәе мын бәстон бамбарын кодта уавәртә:

Бицка фыццаг хатт наә фембәлди арсимә, әмәе хъаруджынаәй у ныфсхаст, стәй змәлы, архайы цәрдәг. Ахәм галтәм арс наә уәнды, әмәе рәгъяуы хүйсүзәг хъом әнәе гәсәй уыдоны ныфсәй фәхизың сәрдигон сәрвәтты әхсәвәддәйә... Ныр дәр хъуыддаг афтәе рауад, әмәе, арсимә фембәлгәйә, гал наә фәтарст, лиздыныл наә фәци, фәләе йә ныхмә әрләууыд сыйкъатәй цәвгәйә. Иу әмәе дыууә цәфы наә фәкодтаид арсән. Дыууә раны йә алхъывта бәләстәм, кәлдымтәм, әмәе тугвәдтимә бazzадысты йә хъуынта... Цәфтәй ма куыдәй аирвәэти арс, уйй бәрәг наәй, фәләе наә гал амонды ирвәэт фәкодта, әмәе йә амәй фәстәмә иунәгәй, әнәе гәсәй уадзын нал хъауы...

Үәззау цыдәй раздәхтам галы наә разәй, әмәе та йә диссәгтүл иу бафтыд хъәубәсты ныхасы...

Иу уалдзәг ай Михо, наә гуырдзиаг сиахс, хүым кәннынмә акодта Гуылурмә. Махәй комы ныллағдәр цардысты, әмәе сәхүымгәнәнтә аййәфто дыууә къуырийы раздәр. Йә аскъәрынәй цалдәр боны рацыди, афтәе фыд үе 'фсымәрмә дзуры:

— Ацыхатт әрәгма здахы Михо галы, әмәе йәм бәхыл ныууай, науәд наә уалдзыгон куыстәгтә фәстиат кәнның.

— Ныууайдзынән, — зәгъгә, фәссихор бәхыл саргъ авәрдта фыдыфсымәр, йәхәдәг мәм аивәй дзуры, мемә цом, зәгъгә.

Цәмәе бәллыйдтән, уйй: иуәй, мә фәлмәнзәрдә фыдыхойы фендзынән, иннәмәй уарзтон мә фыдыфсымәр Сергеимә цәуын, кусын, ныхәстә кәннын. Йә фәсарц абадтән әмәе наә мыстрагъ сираг бәхыл Гуылурлы баләууыдистәм. Михо наә куыддәр ауыдта, афтәе наә размәе рауад әмәе уыцы әхсызгонәй дзуры:

— Кай кой канай — къасармә! Ниртакка Осоима (афтәе хуыдта йә ирон бинойнаджы) сумахил хъуди кодтам. Гали арагма аздахам, ама са зарда ахсайдзани, загъга. Гъема, такка райсон канинаг удтан.

— Імәе ма уәлдай фыдәбон цы кәнис, Михо, ныр ай мәнәй жәрекелхәцәг бахәццә кәндәни, — хъазәнәмхасәнтәй бамбарын кодта наә балцы уавәр фыдыфсымәр.

— Уий Бицкай цинәй ардигай изарма афцагил дар ахиздзани.

Фыдыхойән фырәхсызгонәй йә цәстисыгтә әрызгъәлдисты. Афарста наә хъәубәсты хабәрттәй, стәй наәм дзуры:

— Хәдзармә цомут әмә — фәйнә къәбәры...

— Уыйбәрц фәстиатмә наә не 'вдәлү. Фаллаг сыхы Гуматы дәр абәрәг кәнон, стәй фәстәмә цәуын хъәуы (кәстәр фыдыхо уыданы чынды уыди).

— Омә цы тагъд кәнүт? Нырма бон бирә и.

— Сахи бар са уадзам, Осо, ама афонил ңауой, — фәцыбыр кодта ныхас Михо.

Нә гал цәхәрадоны кәрон хызти гәзәмә уалдзыгон кәрдәгыл, әмә, йә цуры куы аләууыдтән, уәд әхсизгонәй йә сәр банкъуыста, стәй бауасыд. Күистәй фыдхуыз наә кодта, фәлә уый фаг холлагән къуыримә мәкъуылы әртүщаг хай хъуыди, әмә уыци афон хос фестәм вәййы. Уалдзыгон кәрдәгыл хизгәйә та хуымгәнәг гал кәнен донзоныт, әмә фәмәлләгдәр. Къәвдайы кусгәйә галы бәрзәй әфсондзы бын мызгъуыргәнаг у риссагәй, әмә уыди сәрдәнәй сәрст... Къумбиләй конд сәрбос бын дзуарәвәрдәй йә сыйкатыл куы атыхтон, уәд әхсизгонәй ныууләфыди әмә әнә уәлдай фәстиатәй фәраст мә разәй.

— Сабыргай ңаут, әмә уә әз дәр әйяфдзынән! — фәдзәхсө фыдыфсымәр.

— Сабир ңауини тиҳхай Бицкай бафарсин хъауи, — баҳудәгай кодта Михо, галы удыхъәд зонгәйә.

Цалынмә хъәуәй рапхызыстымә, уәдмә сабыр ңыди, стәй сәрүл бәрзонд схәцыд әмә айвәзта ңыппәрвадәй йә къабәзтә. Йә къәдзилы кәроныл хәңцин, афтәмәй тындзәм дугъон әмә хъузонау. Дыууә раны хидтыл баудыстымә, стәй Гъесчейы доны билыл дзыхълауд фәкодта. Фәстәмә ракаст, ныттылда йә сәр, доны баләгәрдинмә ныфс наә хәссәгау, стәй әнцад сләууыд. Доны сәрты хиды номыл лыстәг хъәдильгаг дәр никуы зынди, әмә мә фадыварц ласынвәндәй куыд фәгүубыр кодтон, афтә мәм фәзылди сыйкатәй әвзидағау. Хәрзмыгтаг кусәгфосәй уәлдай әмбаргәдәртә вәййы, әмә әгомыг галы хъуыды күиннә бамбәрстан! Сбырыдтән нагъы барцыл хәңгәйә йә рагъмә, әмә сабыргай баләгәрста доны... Фаллагварс куыд аләууыдистәм, афтә наә фыдыфсымәр әрбаййәфта әмә фәрсө дисгәнәгау:

— Ам мидәмә дугъы уадыстут, әви уә күинәуал әйяфын?

— Тагъд цыди гал, әмәе әз дәр, къәдзилыл хәңгәйә, йә фәедыл уадтән, — цыбырәй йын дзуапп радтон, әмәе фыдыфсымәр әхсизгонәй бафиппайдта:

— Алкәмән дәр хәдзар аджын у әмәе йәм тындзы цыфәнды уавәры дәр...

ÆРУАДЗӘНЫ МӘКЬҮЛТАӘ

Ирыстоны кәмтты нәдәр әмхуызон әңцион уавәртә уыди цәрүнән, нәдәр әмхуызон зын уавәртә... Афәдзы цыппар афоны нымад цыдысты мәйтәй, фәләе боныхъәды хуызивәнтәй хастой фәйнә хуызы фәлысты сәрдәй-зымәгәй, хурәй-къәвдайә. Әрдзон хуызивәнтыл баст цыдысты адәмән сә куыстағтә әмәе күсәнгәртә дәр. Иу хуызы кәмтты уарыди бәрәг фылдәр мит, иннае хуызы кәмтты — бирәе къаддәр, әмәе кәрдәтәй хоры онг тылләджы әрзад дәр ахадыңта уарынты әрдзон хъомысәй. Гъемәе, куыдфәнды ма уыдаиккай хәәбәсты цәрдҗытән сә уавәртә әрдзон уагәй, уәддәр бы-дырәй зындәр уыдышты. Әртә фәлтәрән уарыди мит хәәбәсты — цыппурсы, тъәнджы мәйи әмәе комахсәни. Әртә митуардимә кодта әртә хъызт заманы. Мит кәм цас уарыди, уымә кәсгәйә алы кәмтты суджы әмәе хосы куыстытә код-той бәрәг афәтты кәм саувәдьыл, кәм та — митвәдьыл. Махмәе, Хъәдисәры әнә фаг мит әруаргәйә нарағ кәмтты хостән, сугтән раласыны мадзал нә уыди, әмәе сәрмагондәй арәстой митвәндәттә хъәудыхәй. Хъәдин фыйягәттәй мит фәлгүырәй счыил кодтой, стәй йә надтой къахкъәләттәй. Доны сәрты бауайәнты әвәрдтой цәхгәрмәты пыхситә, калдтой сыл мит дон пырх кәнгәйә цалдәр фәлтәрән, әмәе-иу хъызты, уазалы нындағыдышты ихы хуызән. Фәндаг иунәг бонмә сәдтә кодтаиккой, стәй әвәстиатәй хъуыди ласын хосты, әмәе сә коммә әруадзын — әппәтәй зындәр... Иуәй, арф миты бынәй — се скъахын. Хъәпәнны бынәй зынгә дәр нал кодтаиккой, афтәмәй мәкъуылты иугай фәекъах әмәе сә ләгдыхәй әруа-дзәни былмәе фәлас. Алы мәкъуылы дәр фидар бәндәнәй цъупбаст бакән, стәй сә кәрәдзийи фәдьыл әнгом сәвәр ар-тъангәй (ставд даргъ бәндәнәй) кәрәдзиуыл бәтгәйә. Фыц-цаг уагъдән мәкъуылтә әвәд миты сабырдәр бырыдышты, әмәе сын фатулынәй, пырх кәнинәй уыйбәрд тәссаг нә уыди. Фәләе

уымәй фәстәмә цәттә фәдыл афтә тагъд бирыйсты мәкъултә, әмә мит тымыгъау семә зилдухәй скъефтой. Уызы әрдзон уавәры әруадзәны дуртә зындаиккой ранәй-рәтты, әмә мәкъултәй искәй мәхъи уыдоныл фәхәцыд, уәд бәндәнтә скъуыдисты, хостә кәрәдзийи сәрты хаудтой, пырх кәнгәйә. Адәймаг цәстәй цы архайд наә фена, уый йын зын бамбарән у. Фәлә зынвадат хосты ласәнтә, әруадзәнтә кәмыйты уыди Ирыстоны кәмтты, уыдонәй мәкъултә амадтой Туалгомы, Ручъы, Тырсыгомы, Хъобаны, Күрттаты, Дәргъевсы, Гәналы әмә уырдыгон хистәртә хъуыды кәндзысты зымәгон әруадзәнты зынтә, фыдәбәттә. Әдасдәрән, әңцондәрән кәрәдзи фәстә бастой цыппәргай әмә фылдәр мәкъултә. Дзәбәх әрирвәэтысты коммә, уәд күистәй — районд. Исты аххосәй тулыныл фесты, уәд — мәстаг митимә, тымыгъимә хъәбысәй хәңгәйә. Ахәм бонтә скодтаид, әмә галәй, ләгәй миттымыгъы кәрәдзи зынтәй уыдтой, афтәмәй фәдисы ласт кодтой мәкъултә суанг стыр фәсахсәвәртәм...

Иуахәмы фәззәг дзәвгар рәстәг саузым ахаста, суанг ногбонтәм фыдбындәр кәмтты хостән раласыны фадат наә фәци митцуҳәй. Фәсногбоны мит уарын райдыдта әмә къуыримә наә бандад, стәй ныйирд, әмә фыруазаләй бастә къәс-къәс кодта.. Әвәстиатәй хъәубәсты ләгтә фыдбындәр коммә фәндаг сарәзтой иу бонмә. Дыккаг бон сихәрттәм фәкъахтой мәкъулты әмә сә раудзынәввонгәй ласәны былыл кәрәдзийи фәстә авәрдтой. Уәдмә мә цахъән цумайы ләппутән фәдзәхст уыди кусәг фосы ифтыгъдәй әруадзәны бынмә баскъәрын. Бицкайыл иу галы әффондз авәрдтон, дыууә гәрзәйконд рәтәны йыл дзуарәвәрдәй абастон, афтә наә сиахс Михо митынләгаяу мә уәлхъус аләууыди. Йә къухы — даргъ хъәдын фыйяг, уәхсчытыл хъатаратау дзуарәвәрдәй — бәндәнтә, астәуыл — басылыхъ әнгом әлвәстәй.

— Ахәм митуарды куыд әрбаләгәрстай? — зәгъгә, йыл бинонтә амбырд сты, әмә уый арты фарсмә ләууәгаяу цәсгомы хид асәрфта, афтәмәй дзуры:

— Азнон цауинаг удтан, фала банданти тиххай бафестиат дан, андар ахам митуард фиццаг хатт нау, ама райсомайраги рацидтан, фала Окрохъанайа ардам авади агар афестиат дан...

Сихоры къәбәр ахәрыны цъусдуг афестиат Михо хәдзары,

стәй атындытам ногконд хосласән фәндагыл. Әхсәвы ирдәйи митын хидтә афтә ныхъхәбәр, ныддаевдәг сты, әмә сыл галы къәхтә ныдзәв дәр нә кәныңц. Әруадзәны онг сә фәннымадтон, әмә фындаас баисты. Хъарм арәзт уытән, фәлә донгомы уазал рустәм сыйндытау әвнәлдта, былтә сур кодта судзәгау. Нә бахәццәмә цалдәр галы дыууә сәрылхәцәг ләппуимә байяфта әруадзәны бынмә гәзәмә иуварсәй. Мит син әрнадтой къахкъәләттәй мусуаты хүйзән, әмә хордтой хос. Мах дәр Бицкайы сә дәллаг кәронмә баздәхтам әмә цымыдисәй кәсәм уәләмә — әруадзәны былмә. Әруадзәнән йә рахизварс сәрәй бынмә зади бәрзхъәд, әмә уый әхсәнты бәрәгәй зынди тәссар-мәссарәй хъаубәсты ләгтү уәләмә цәүәнвәд, әндәр әнәхъән әмуырдыг фахс миты бын фәци... Арвыл боны әмбисмә фәскъау мигътә фәзындысты, хур цәстыйдагәй кәсы, фәлә уазал комы хъәләсү цъәхәй ныббадти, әмә хъәды чырс даргъ цупәлттәй әрттивы. Уыцы әрдзон нывтәм цымыдисәй кәсгәйә фыццаг уагъды мәкъуылтә рабырыдысты сабыргай. Сә разәй ногуард мит счыл кәнгәйә, стәй фахсы әмбисәй дәләмә рарог сты әмә уыциу сыххуиттәй доны сәртти ихын хидыл әмдәргъәй аләууыдысты... Күйинә сыл бацин кодтаиккам: әхсәз мәкъуылләй биндзыг дәр нә ахаудта әмхъәл ласәныл, сә бәндәнтәй дәр ничи аскъуыди, әмә, цалынмә уәле хосты хицәуттә цыдысты, уәдмә Михо цырд феуәгъд кодта мәкъуылты әхсәнни бәститә әмә сыл галты куыдхъәddyхдәрәй раздәр аифтыгътам фәндаджы хъәбәрмә ластгәйә... Галты сәрүл хәцәг ләппуимә цыди мәкъуылты хицау, афтәмәй сә ластам зымәгон әфтауцмә — Тәссармә. Уым сә рәгъгай әнгом әвәрдтам хәдзаргай әмә бәндәнтә фәстәмә хастам әруадзәны бынмә. Фыццаг цыдән Бицка разәй ластгәйә афәллад: хъәбәр надвәд, иуәй, дәрзәг уыди, иннәмәй — нарәгтомау, әмә фәтән амад мәкъуыл, зәххыл йә мәхъи хафгәйә, зынташ бырыди. Дыккаг цыдән фәндаг дзәвгар ләгъздәрәй фәуәрәхдәр, әмә галтә рогәй цыдысты. Искуыдәй-искуыдмә сәрылхәцәг ләппутә мәкъуылты дымдҗытыл дәр аләууыдаиккөй уырдугүйти, фәстәмә цәугәйә дәр хәңдәйстәм галты къәдзилтыл әнцондәрән, афтәмәй әртә ласты акодтам хостәй зымәгон әфтауцмә. Цыппәрәм здәхтән нә куысты уавәр фәсүйтә. Иуәй, әруадзәны дуртә разындысты мит биндзарәй хафгәйә,

әмә мәхъитә фәхәц-фәхәцәй тыдтой, артъянгтә скъуысты, иннәмәй, мәкъуылты әрдәг доны смидағ. Кәрәдзий әккәйтты уыйбәрц хостән сә бәндәнты ахсәнә бастьытә райхалын дәр стыр мәтаг уыди, әмә сәм ләгтә әмхуызонәй бәргә февнәлтой, фәлә дзәвгар бафәстиат сты. Дыууә раззаг мәкъуылы хос пыхсыл аманаг фәци, уыйбәрц ныппырх сты сә мәхъитә дәвдәг әруадзәнү хъилдуртыл. Доны чи смидағ, уыдан уәлдай тыхстаг фесты: цы — сә кәрәдзийә фәхицән кәнин, цы сә уәләмә сәппарын! Әнә доны ныххизгәйә сын амал нә уыди, әмә исдугмә әрвадәлты хъәддыхдәр ләгтә рохстәй күйд аләууысты, афтә Михо, хъәдин фыйягыл быңаукәнгәйә, раззаг мәкъуылы сәрмә бахызт ставдгомау бәндәнимә. Бәндәны кәрон әлвасәнү цәтгөндәй фидар алхынцъ кодта, стәй йә мәкъуылы мәхъий ныхыл дывәрсыгәй авәрдта, фыйяджы хъәдәй доны гуыл-фәнмә әвналгәйә, йәхәдәг бәндәны кәроныл хәңгәйә раҳызти хости сәрәй әмә доны иннае фарс мит әрнадта, афтәмәй дзуры:

— Нир ма Бицкаи раканут, каддара ци загъи!

Галы рагъ әрсәрфтытә кодта, әмә уый коммәгәсәй къехтә фәстәрдәм байста надвәдыл суанг доны былмә... Гъемә, стыр диссагән, уыцы иу рахастәй мәкъуылты сә бынатәй феккуырсын кодта, әмә раззаг фәүәлбыл. Уымән йә астәуы баст феуәгъд кодтой әнцонтәй, әмә дыккаг хәстән дыууә фәстаг мәкъуылы дәр донәй сәппәрстә...

Әртә боны талынгтәм фәластой хъәубәстә сә хостә зымәгон әфтауцмә, әмә та-иу Михо, галы раз цъәх хосы армыздәгтә калгәйә, загъта:

— Бицка, харга кан, науад кустагта — бира ама бастайдзина!

Сәрбахъуды заман-иу әй ләгимә дәр абарста:

— Бауирнад да, Бицка, ди магуса лагтай даси аргъ да!..

ХӘЙРӘДЖЫТЫ ДИССАЕГТАӘ

Ирон адәммә рагәй-әрәгмә иу миниуәг ахәм уыд, фынтақ күйд дзырдтой кәрәдзийән иугъедоны цымыдисәй, хәйрәджыты кой дәр афтә арәх кодтой иугәндзоны диссагән. Фынтақ бирәтә царды рәстаг хъәрмә комкоммә амыдтой әрдзон уагыл, әмә сыл кәмдәрты мәхи хъусдардәй,

фәлтәрдзинадәй әүүәндын райдыңтон куынфәстагмә. Фәлә мә хәйрәджыты хабәртә нә уырныңтой. Мә фынтаң бирәтә әрциңисты куын цины, афтә масты равгәй дәр. Хәйрәджыты хабәртәй иунәг дәр мә цәстүнгәйә раст нә рауда.

Хәхбәсты цәргәйә адәм әрдзы хъәбысмә әфтиңисты әнәсцүхәй. Алы бәрәт бынатән дәр сын уыди сәрмагонд ном, бәстывәрдмә комкоммә амонгәйә. Бынатмә сәрмагонд номәй амонгәйә нысанғонд цыңисты бәстывәрды бардуәгтә дәр номәй-номмә: Рагы дзуар, Әфцәдҗы дзуар, Хоры Уасилла, Фосы Фәлвәра, Алардыйы кувәндөн, Ныхасы Уастырджи. Суанг ма сәрмагондәй хуымтә дәр кодтой тылләгджындарап хүссәртты зәдты, бардуәгты номыл.

Әрдзмә ләмбынәг кәсгәйә, хъусгәйә куыстай әрдзон уавәртү, әмә хидвәллойы бындурыл рәэтиңисты әппәт фәлтәртә куын конд әмә уындае, афтә зонд әмә әрхүүдайә. Фәлтәртү бастыңинадән хистәрәй кәстәрмә әвдисән уыдисты адәм сәхи удты хәрзәбон әмә фыдаңбонәй. Иуы мастиң сын мастиң нә уыди, иуы цинәй — цин. Әппәт фарны хәрзтә әмә фыдахтәм дәр кастисты әхсәнадон цәстәнгасәй, әмә сә рәстадән әвдисән дардтой кәддәридәр Иунәг Стыр Хуыщауы йе сконд зәдтимә. Уыйадыл сә дин, сә уырныңад дәр әнгом бастыңи Хуыщауы фәндоныл, дунейлы рәстаг хъәрү әмбарьинадыл. Уыцы уавәрү ирон адәмы хъуыдитә әмткәй иу нысанмә нә амыңтой, иу фәдил нә цыңисты. Әрдзон тыхты-фәзыңдаты раз цас әнәбондәрәй зыңдисты, уыйбәрц агуыртой әххүйс зәдтә әмә дауджытәй. Хуыщау сын уыди иугъәдоны фәдзәхстай хәрзтә, амәндтә уарәг, хәйрәг та — фыдаңбылызтә әфтауәг. Зәдтә әмә дауджытә ирон адәмән боны рухсмә тырныңтой, хәйрәг та — талынгмә. Гөемә йә номыл бazzад афәдзы дәргүйи иунәг әхсәв — хәйрәджыты әхсәв. Афтәмәй хистәртәм куы хъуыстаис ләмбынәг, уәд арәх дзыртой, бон — адәмы, әхсәв — хәйрәджыты, зәгъяг. Хәйрәджыты, дәлимонты, фыдаңбылызты, әнәзәгъинәгты, уплиты, зинты, фәстәмә-зәвәтджынты тыххәй ис аргъәутты, таурәгтү, каджыты әмә аивадон уацмысты алыхуызы әрмәг. Уыдоммә алыхуызы кәсынц куын сә ныффиңдҗытә, афтә чиныгәсдҗытә дәр, әмә уыцы уавәрү аиппәй ницы и. Арғыауы, таурәгтү, аивадон уацмысы марды дәр райгас кәнүнц Дзәм-дзәмы хосгәнән донәй, мәгүүр әнәбон ләг тыхдҗын

уәйыгыл дәр фәтых вәййы әрхъуыдыджынәй. Уәдә хәйрәг әмә Хуыңау дәр ныхәй-ныхмә фәвәййынц таурәгъәндҗыты фәндөнәй, әмә сә иуән әнә фәуәлахизгәнән нә вәййы адәмы зондахасты.

Цас хъуыстон нә хъәубәсты ныхәстәм хәйрәдҗыты тыххәй, уым иу хъуыдымә цыдтән: кәд хәйрәг ис, уәд ыл аәз цәуылнәе әмбәлын бынәттон уавәрты, бәрәг рәтты иннәты хуызән?! Фыд сә күң куңы арты алыварс хъазгәйә, кафгәйә. Йә бәхы барц ын күң нылхынцытә кәнәнц, әмә ыйн хидыл бахизын куынауал фәүәнды, уәд мәнәй тәрсгә кәнәнц әмә әмбәхсгә бакәннынц?.. Әмхуызонай алы хъәуән дәр уыди хәйрәдҗыты архайдимә баст бынәттә: Хәйрәдҗдҗының ңәнд, Ләгәттомы хәйрәдҗытә, Хәйрәдҗдҗының куырой, Хәйрәдҗыты артгәнән, Хәйрәдҗдҗының зәппадз, Хәйрәдҗыты дур, Хәйрәдҗдҗының мәсиг, Хәйрәдҗдҗының үәлмәрд... Гъемә уыци бынәтты адәм әдәргә ңәуын нә уәндыбысты изәрдалын-дҗы дәр.

Махмә, Хъәдисәры ахәм хәйрәдҗдҗының бынәттә къаддәрәй зындысты, фәлә сә койә дәр тәрсын кодтой хъәубәсты. Иу ахәм бынат нәм хуыдтой Хамзелайы доны галиу фарс егъяу айнәгдүры байбын. Дәргъмә-уәрхмә фәхситәй әрцахста куырәйтты дәллаг кәрон уыци хъуынахәстәй. Йә байбын, арсы ләгәттау, талынгәй зынди. Уым-иу нә хъәубәсты цымыдисдәртән хәйрәдҗытә арт скодтой сәрдигон мәйдар әхсәвты, әмә уыдоны тәссәй әнафәтты сылгоймәгтә нәдәр донхәссынмә уәндыбысты иунәгәй, нәдәр куыройыл ссиная бавгәнинмә. Айнәгдүры байбыны хуыдтой хәзәнайы әвәрәнтә дәр, әмә сә кәд хъаххъәдтой хәйрәдҗытә!..

Нә хъәуы дзуар Тарапанджелоз нәудзар къуыбырыл дисса-дҗы хорз фидытта. Йә алыварс әртыйбыл сты хәдзәрттә бәрәг ныллағдәрәй, цыма ыйн әдзух табу кодтой хъәубәстә бынәй үәләмә кәсгәйә. Йә алыварс амад уыди сис. Үй мидәг уәрәх айвәзта йә ңәнгтә ставд бәрзонд бәрзбәлас, әмә йә быны ңүйи сырх цупәлттә цырәгътау әрттывтой. Дзуары къуыбырыл иуварсәй айтынг нә үәлмәрд дәр, әмә йә астәу-ты уыди къахвәндаг, фәлә ыйл әнафәтты ңәуын нымадтой нәфәтчиагыл, мәрдты ңәстомаен нымд кәнгәйә. Үәлмәрды үәллаг кәрон рәсугъд амадәй бәрәг дардта иунәг зәппадз, әмә уымә дәр кастысты нәфәтчиадҗы ңәстәй: талынджы

йæ рæсты цæуын нымадтой тæригъæдыл, уымæн æмæ дзы ныгæд уыди æрвæзæф цуанон.

Хæйрæджыты номыл æртыццæгæхсæв сау карк æргæвдин баззад æгъдауæн, хинтæ-кæлæнтæй цы сылгоймæттæ тарстисты, уыдоны мысæггаг митæй, фæлæ фылдæр адæммæ касти уый худæгау. Мæ зонгæйæ нæ хæдзары сау карк никуы аргæвстой, уæдæ хæйрæджыты æхсæв кусарт дæр никæд акодтой. Мæнæ уыдон та — нæзæгъинæттæн, зæгъгæ, мад зæхмæ акалдтаид цæкуыгæнæнты, дзæрнагæнæнты нартхоры, хъæдуры фыхтæ, æндæр сæ номыл сæрмагондæй кувинаг никуы скодта. Бынатыхсæвы æгъдау кодтой уагыл куыд урсаг æмæ хойрагæй, афтæ нозт æмæ фыдызгъæлæй дæр.

Хæйрæджыты тыххæй бирæ ныхæстæ хъуысти. Жæцæг хабæрттæу баззадысты ирон адæмы зондахасты Саккаты æмæ Сечьынаты хæйрæджыты æмбисæндтæ. Хæйрæджыты æхсæвы кусарт кодтой бирæ ирон бинонтæ. Кусæрттагæн хуыздæрыл нымадтой сау сæгъ. Сыгъдæг койгондæй фыдызгъæл сæрæй къахмæ фыхтой æмæ йæ æвæрдтой сивыры хæйрæджыты номыл талынг агъуысты, сæхæдæг дуармæ рапхызтайккой. Уыцы уагыл хæйрæджытæ ахуыстoy сæ кувинагæй, æмæ, цас фылдæр фæхъуыдаид фыдызгъæлæй, уыйбæрц бинонты цардыуаг хуыздæр кодта афæдзы дæргъы. Ахæм уавæрты фыдызгъæл кæнæ бынтон æнæвнæлд разындаид, кæнæ дзы баҳордтайккой гæдиттæ, куыйтæ дæр. Куырмæджы дингæнджытæ æнæ сауджын æмæ моллойы сайæн митæй цæрын куыд нал зыдтой, хæйрæгыл дæр уыцы уагæй æууæндысты æмæ æртыццæджы изæрæй сæ сусæт митæн кæрон нæ уыди куыд æууæндæгдæрæй. Чи йæ сау карчы пакъуытæ, стджытæ æнæуынæгæй изæрдалынджы доны калдтæ, чи фосдæтты дуæрттæ фидар æхгæдта æмæ хуынчъыты тъыста хосы тъыфылтæ, чи сынðзытæ æвæрдта æваст баҳизæнты. Хæйрæг цыргъаг æмæ зынгæй тынгдæр ницæмæй тарсти куырмæджы дингæнджытæн, æмæ сæ нывæрзæнты æвæрдтой кæрдтæ, хæсgæрдтæ, цæвджытæ, сыгътой хъæдын цырæгътæ. Гъемæ хæйрæг хæйрæджы митæ кæны, цы сæ урæдта?! Кæмæн-иу йæ бæхы барц æмæ дымæт куырм æлхынцъытæ ныккодтой, кæмæн та-иу йæ фосдоны дуар байгом чындауыди. Гъемæ ахæм диссæгтæм цæй æнæ хъустæгæ уыди цымыдис рæзгæттæn?! Хъæу-бæсты рæстагдæр хистæрты ныхæстыл тынг æууæндыдтæн, фæлæ сæ хæйрæджыты хабæрттыл нал æууæндыдтæн фæстагмæ.

Махмә дәр уыди гал әмә бәх, фәлә нәдәр барц федтон куырм әлхынцыйтәй, нәдәр — дымәг. Цас фылдәр хъуистон хәйрәджыты кәйттәм, уйбәрц архайдтон сә фенныыл, кәд бынтон әдас нае уыдтән, уәддәр. Әнафәтты цыдтән хистәртимә, фәлә мысәггаг ныхасәй уәлдай хәйрәг мә фыны дәр никуы федтон. Фыды ныхас мын әүүәнчы ныфс уыди кәддәридәр, фәлә хәйрәджыты тыххәй цы дзырдта, уыдоныл дызәрдыг кодтон райдайәнты, стәй сыл фәстагмә нал әүүәндидтән әмә, мады куы бафарстон рәстагдәр әвдисәнән, уәд мын уйбамбарын кодта уавәр:

— Max — Хуыщауы фәдзәхст! — дзуәрттә бафтыдта йәхиуыл. — Алы адәймагән дәр ис зәды әмә фыдбылызы хәйттә. Гъемә зәдыхаймә ләмбынәг хъусын әмбәлы, фыдбылызы хайә та хъәуы хи хъахъхъәнин. Әз дзы никуы никәй федтон, фәлә мә зәдыхаймә кувын, фыдбылызы хайыл архайын әддәссонәй.

— Тәргәе дәр дзы нае кәнис?

— Фыдбылызәй тәрсын хъәуы, фәлә әдзух хи хъахъхъәнгәйә. Фыдбылызәй цас тыңгәр дәхи хизай, уйбәрц дын дә зәдыхай хуыздәр баххуыс кәндзәни, әндәр афтид тәрсынәй цәрән нае.

Мә фыдәй мә мад бирә ныфсхастәр уыди. Йәхи загъдау, әдзух тасы бын ләугәйә адәймаджы цард цы у? Тәргәе кодта, фәлә әгады бынаты ләууын сәрмә нае хаста, уәлдайдәр сывәлләтти раз, ныфсы хистәры бынаты. Сәр бахъуыди, уәд сывәллоны адәргәй хәххон ивылд доны дәр цәхгәрмә бахызтаид. Къуыри куы бazzадаид әххормагәй, уәддәр фәстаг къәбәр фәстаярцәй йә кәстәрән бахәрын кодтаид. Цас цыдтән йемә, уымәй нәдәр бирәгъәй искуы фәтарсти хъәдты, кәмтты, нәдәр — арсәй. Стыр диссагән йә къухтә пысырайә нае сыйғысты, къогъо йыл нае хәцыди, афтәмәй фырфәлмәнзәрдәйә йә цәстисыгтә нае урәдта масты әмә цины бонты...

Хуыщауы ном аргәйә, зәдыхайыл әүүәндгәйә, фыдбылызәй хи хъаггәнгәйә мады фәдзәхст дардтон зәрдыл, афтәмәй зылдтән комбәсты әрдзыл зымәгәй-сәрдәй, хурәй-къәвдайә әмә талынг әхсәвты бабәрәг кодтон нае комбәсты тәссагдәр, «хәйрәгдҗын» бынэттә. Кәм тыңгәр тарстән семә фембәлүнәй, уырдәм әвәстиатдәрәй тырныдтон. Иу әмә дыууә хаттән нае фәдән хәрхәмбәлд бирәгъ әмә арсимә, фәлә

хәйрәг никуы федтон. Нә федтон зәдыхайы дәр. Гъемә, рәстәй хъусәт Хуыцауы сконд ирон адәм, карздаәр дзуары бын мәе бон ард бахәрын у иу хъуыддагыл: ис зәххыл ал-цыппәт дәр хәрзгәнәгәй-фыдгәнәгмә, зәдыхайә-хәйрәджы-хаймә, әмәе сты алы адәймагән дәр йәхи хуызон. Цардмә әрвонг җәстәй чи кәссы, рәстыл чи дзуоры әмәе архайы әхсәнә-дон уагыл, уыдан сә фыдбылызы хәйттыл вәййынц үелахиз. Цардмә гуыбыны җәстәй чи кәссы әдзух къумәлдзәфәй, җәстмәхъусәй чи дзуоры, уыданән уынаффәгәнәг вәййынц сә фыдбылызы хәйттә әмәе куырмәджы дингәнджытә басгуы-хынц. Адәймаг у әрдзон-гуырдзон буарәй конд әмәе, әрдзон уагыл раст куынә җәра, куса әмәе хъуыды кәна, уәд йә мә-гуыр уды адәргәй цына әфсәнттә әрхъуыды кәндзәни, ахәм нәй. Әрдзон тыхты, фәзынды ахаст цас не 'мбары, уыйбәрц диссәгтә мысы. Әрымысыд әрвнәрды бардуат Елиайы, әмәе йә уәрдоны уайы әхсидәны җәхәртә калгәйә, арв әмәе зәхх кәрәдзиуыл хойгәйә. Әрымысыди хәйрәг дәр фыдбылызтә хәссәгән. Гъемә, куырмәджы дингәнджытәм куы байхъусай, уәд әппәт дунескәнәг Хуыцауы ныхмә әрләууы бәстү фыд-былыз-хәйрәг, әмәе йын басәттыны хъомыс нә ары! Стыр Хуыцауән, дуне скәнәгән йә бон нәу хәйрәджы фесафын әмәе йә кувәт адәмы бахъахъхъәнны! Уәд цы уагәй, цы 'фсонәй! Әрмәстәр мәңдингәнджыты згъуыммә зондахас-ты уаг әмәе әфсонәй. Мәңдингәнджыты уаг әмәе әфсонәй әүүәндүн райдытой адәмтү хицән минаәвәрттә мәрдтүбәстү дзәнәт әмәе зындоныл дәр, аңдәр дзы хәрәнтә, җәуәнтә әмәе җәрәнтә нәй...

Цалынмә мә буары әрдзон тых баңыди скъолайы ахуыр кәнгәйә, уәдмә дызәрдыг кодтон адәмы ныхәстүл дины, уырнынады кәнонтыл дзургәйә. Ныхасы бадгәйә, ләугәйә сәрдигон фәлмән изәртү хъәубәстү ләгтә дзырдтой царды әңгәт хабәрттимә алы мысәттаг диссәгтә-әмбисәндтә дәр, әмәе сәм әргомәй-сүсәгәй цына байхъуста уыди мәе карәнтән дәр. Иуахәмы, тәккә хосгәрдәнты, хъарм изәрдалынджы ныхәстә куыд кодтой хъәубәстү хистәртә, ныхасы бадгәйә, афтә цумахъом ләппуттәй чидәр уәлсаппәй хъәр кәнен:

— Бакәсүт-ма уартә Тәгәрджыны схизәнмә, арт дзы судзы!

Әмүр талынджы рухсы гыщыл цъыртт дәр стырәй зыны, әмәе куыннә бадис кодтаиккой ныхасы адәм әнафоны артыл,

алы ныхастә кәнгәйә. Арт-иу күң көрмөнәг ахуыссынәв-
вонгәй, күң та-иу сцырен стәрнәджы әвзәгтау, әмә ныхасы
ләгтү цымыдисән кәрон нал уыди:

- Чидәр дзы арт скодта.
- Йә фарсмә цыдәртә змәлә.
- Уplitә ма уәнт!?
- Тәккә айнәг пырх дурты чъылдыммә...

Хәйрәджыты коймә мә мидсих дәр ысцымыдис, әмә сәфәнд
кодтон йә бабәрәг кәнын. Доны сәртү хъәдүн хидыл бауа-
йын хъуыди Тәгәрдҗынмә, әмә, цалынмә ныхасы адәм ды-
зәрдигәй дзырдтой, уәдмә нәудзарыл аләууыдтән уыцү та-
лынджы. Агурын, зилин, зәхмә әдзынәг кәсгәйә, әмә —
нәдәр арт, нәдәр змәләг. Әрәджиау мә къах суджы бутъ-
ройыл бакъуырдтон, әмә цырагъы схъауәнтау цәхәртә акал-
та. Күннә дзы фесхъиудтаин, фәлә йә тәссәй фелвәстон
әмә уыцү тъәбәрттәй ныхасы ләгтү раз баләууыдтән... Күң
йәм әркастысты, уәд бадис кодтой, цәмән афтә цәхәртә
калы, зәгъгә, фәлә хәйрәджыты кой кәй фәмәнг, уый мын
ныфсы хос фәци уәлдай дзырдагәй. Фәстагмә күңд раха-
тыдтон, афтәмәй иуәй-иу бәләстү хусдәр әмбийәццәгтә
сәрдигон хур заманты калынц цәхәр әмыр талынджы. Уыцү
уагыл уәлмәрды дәр вәййы фенән әмбийәццаг табәттү
судзгә цәхәртән хус хъарм сәрдигон мәйдар ахсәвтү. Гъемә
әрдзон диссәгтәм ләмбынәг йә цәст чи нә фәдары, уыдонән
вәййы хәйрәдҗыны уәлмәрдтә, зәппәдзтә, ләгәттә, күр-
рәйттә...

Иу хосгәрдәнты әрвадәлтү ләппутимә Хамзелайы уәл-
был иумә ныккарстам рагвәzzәджы. Мәйрухсы йә бассывтам
уымәлдәрән әмә хосы уыләнү нәхи әруагътам ауләфыны
цъусдуг, афтә бынмә коммә кәсәм, әмә Бәрзджыны фәзы
арт судзы. Цы уа, зәгъгә, алы ныхастыл фесты хистәртә,
стәй фәстагмә хәйрәджыты кой ракодтой, ахәм фәззигон
әртүтә уыдон кәнынц, зәгъгә, әндәр дзы арт чи хъуамә скод-
таид? Сә быщәу ныхасмә әз дәр мә хъуыды загътон, уым арт
фыйайу бандзәрста, зәгъгә, фәлә дызәрдигыл фесты:

- Фәстаг артә боны фос хызтысты Уәллагбәстү.
- Гъемә, Хамзелайы комы күң хызтайккой, уәддәр ахәм
хъармы фыйайу арт цәй номыл скодтаид?
- Омә арт кәд скодта, уәддәр нырмә фәссыгъдаид?

Быщæу ныхасмæ хъусгæйæ сын сæ зæрдым æрлæууын код-тон уымæй размæйы уазал уаргæ бонты. Уæд хызта фыйайа фос Бæрзджыны æмæ егъау мæра бæрзбæласы раз зæронд кæлдымы аууон арт скодта. Уый тæвдæй кæлдымы хырыздæр бутъротæ хуылфырдыгæй сусæт сыгъд фæкодтой, стæй æддаг цъар дæр схус хурбонты æмæ судзын райдыдта...

— Гъемæ фæскуист фендзыстæм бынаты хабæрттæ, — зæгъгæ, дызæрдыгæй дзырдтой ме 'мбæлттæ, æмæ сæ азымы бадарæн дæр нæ уыди. Царды рæстад зынæвгъæд у. Цæстæй цы фенай, хъустæй цы фехъусай, уый уырзæй дæр бавзар æмæ зæрдæйæ банкъар, науæд мæнг дингæнджытæ, куырмæджы хатдзæтæ кæнгæйæ, алырдæмиты хæчиң...

БИДЗИНАЙЫ АФТИД УÆРДОН

Ирон адæм хохæй быдырмæ, быдырай хохмæ цæрыны æфтийæттæ ластæйæ, хæсгæйæ цы ныууыдтой фыдæбонæй, уый аргъæутты дзуринағ, æмбисæндтæн хæссинаг у. Хоры сагъæс сæ уаргъы баст уыди сæрдæй-зымæгæй, хурæй-къæвдайæ. æппæт царды хæрзтæн-æфтиягæттæн дæр аргъгонд цыди хоры бæрцæй, хъомысæй, кадæй. Фаг — нæ, рæстæмбис къæбæр баҳ-æрынмæ кæмæн уыд, уыдон сæхи нымадтой амондджыныл, Хуыщауæй арфæгондыл. Дзагуæрдон цы хъæутæм тылди, уыдон ныфсхастдæрæй цыдисты фæндагыл. Цæлхвæндæгтæ æмæ къахвæндæгтæ тыннывæндæгай семæ хастой цины æмæ масты хабæрттæ комæй-коммæ, æфцæгæй-æфцæгмæ. Хуыщауы сконд ирон адæмæн хæрзæмбæлæг лæууыд кæмтты нарæджы Фæндаг-сары Уастырджи, æмæ дыууæрдæм цæугæйæ, кæрæдзиуыл æхсызгонæй æмбæлдисты. Цыфæнды мæгуырæй, стонгæй, бæгънæгæй дæр адæймагæн адæймаджы фенд уыди æхсызгон, æмæ кæрæдзи фærсты æнæ арфæйы ныхасæй, ныфсы зæрдæвæрдæй нæ ахызтаиккой. Кæй зæгъын æй хъæуы, æвæлмонæй цæлуарзджытæ, магусайæ хорз царды фадæттæ домджытæ Советон Уæрæсейы дзæвгар уыди, фæлæ, æмткæй райсгæйæ, ног дуджы уавæртты хицауады аххосæй дзæвгар ту-хитæ бавзæрстой адæм. æртæ фæлтæрæн хицауады талф-тул-фы куыстытæй æххормаг замантæ скодта, æмæ адæмтæ цæрдæзүйæ фæндæгтыл мардисты... Гъемæ, куыдфæнды ма ив-таид рæстæг ног æхсæнадон-социалон, экономикон-политикон

уавәрты-ахәстты, уәddәр адәмән әнә адәмтү иумәйаг уагыл Ҽәрән нә уыди, әмә ирон адәмтү ирвәзын кодтой сә фарны әгъдәуттә зәххы әмә фосы күстытишә әнгом бастәй. Фыдәлтыккон фәрнджын әгъдәуттәй сын бazzад қәрдзын-дәттон әмә уазәгуарzon амонд дәр. Ёртә фәлтәры стонг заманты, әргомәй күс дзурәм, уәд әххормагәй хәххон ирон хъәуты ниши бәрәг амарди, уымән әмә архайдтой Ҽәрән хәрзудыбастәй. Урсаг әмә соягдыхәй қәрәдзийән әххуисты цыдысты. Уынгәджы бонты хәстәг-хицон хынцыдтой. Уазәг сын уыди Хуыңауәй минәвар. Мәститә-иу иуварс аззадысты суанг цыфыдәр знаджы, тугисәджы раз дәр иумәйаг ирон фарны ахәсты. Фыддугты, фыдзаманты адәмтү кәд исты рай-гонд тыхтә әрбамбырд қәнинц, уәд уыдоны астәу сәрәвәрән вәййы дин-уырнынад-дунейы әмбарынад, әмә ирон динән уыңы уавәрты әмбал нә вәййы, адәм дзы пайда қәнин күс базонинц, уәд...

Хуыңауы сконд адәмтү номәй Хуыңауы дингәнәг уыдысты ирон адәм фыдәй-фыртмә, Ҽәрәнәй-хәрәнмә, әмә сә фыдзаманты фыдгүлтимә хәцгәйә иу дәр сә дин кодта, ирвәзын дәр. Хуыңауыл әууәндәгәйә сә топпыхос хүсәй дардтой, се 'хасргәртә — цыргъәй, әмә фатдонимә семә хастой ирон хъисфәндүр дәр. Хәарәг әмә зарәгимә әмдзу фәкодтой әнусты, сәфты къахыл-иу ныллаууыдысты, уәддәр сә сәри-бармә сидән уадындымыртә никүс бамынәг сты... Хәхты цъасты Ҽәргәйә алы комы алы аз хор әмхуызон нә зад, әмә мәгүүрдәр Ҽәрдҗытә хъәздыгдәртү бәркадәй хайджын уыдысты фәрнджын әгъдәуттү фәрцы...

Нә хъәубастән хаццоны уагыл паддзахы заман хуымы хәйттә ләвәрдтой Тугъантү зәххыл, советон дуджы та — Чырыстонхъәуы зәххыл. Уыдоны хыгъд Тугъантә сә бәхтү рәгъәуттә әмә фысты дзуг хызтой Хъәдисәрү сәрдигон сәрвәттү. Уыңы уагыл советон дуджы дәр Дыгурү фос хыз-тыстү мах бәстивәрдүл сәрдигон. Гъемә нын сәрдигон хизәнты ныхмә Чырыстонхъәуы зәххыл Ҽәттә конд, Ҽәттә тыйдәй ләвәрдтой хәдзарән гектар әрвилазән. Уыңы хуымтәм нә хъәубастә цыдысты уалдзәджы әзвзарафон похци қәнинмә, сәрдигон дайдайыны та — рувынмә. Гъемә әз дәр цумахъом ләппүйә семә фыщаг хатт быдырмә фәбалц дән. Фылдәр әхсәвдзүйә әртә боны фәцыдыстәм Хъәдисәрәй

Чырыстонхъәумә, әмәе быдырән хохимә ницәмәй уыди абарән. Иугъәдоны ләгъз әмәе уәрәхәй мәм быдыр фәкасти әгәрон. Йә изәры хурныгуылд әмәе райсомы хурыйскаст — әмхузызэттә әнәе уәлдай цәгат әмәе хүссарвәрсты ауяэттәй. Йә хур бәрәг егъаудәрәй — тәвддәр әмәе судзагдәр. Йә фәндәгтә ләгъздәрәй — рыг. Дәргъәй-дәргъмә хъәутән кәрон нәй. Дыууә раны дзы арф дәтты бауадыстәм, әмәе сәе фырхъармәй бәхтә дәр зивәгәй ныуәзтой.

Нә хуымтә уыдысты Чырыстонхъәуы фәсчылдыммә уәлвәзы, хуыскъ әрхы галиуварс. Сә рәэсты ىыди җәлхвәндаг хъәды рагъмә. Фәндаджы рахизварс әнәкөнд фәзуаты суагътам бәхтә, әмәе сахсәнтимә хизыныл фесты фәлладәй. Ләгты иу къорд җәвдҗытә райстой әмбәрзәны кәрдәг ракәрдыммә, иннәтә — фәрәттә мусонг агъуындән уистә әмәе рәфтәе ракәнүнән. Сылгоймәгтә та җәттә саст сугтәй арт акодтой әмәе хәринағ кәнүнүл фесты. Мах дәр, цумайы ләппутә, әххуыс кәнәм дыууә фарсы хистәртән: кәм кәрдәг фелвасәм хъәбысгай, кәм быңау авәрынмә фәкәсәм мусонг араздҗытәм. Хал халән — әмбәрзән, къух къухән — әххуыс, зәгъгә, дзәгъәлы нә бazzад ныхасән. Әмвәнд, әмзондәй архайгәйә күистәгтә әнцон кәнән сты. Изәры рухсма дыууә мусонджы сәттә сты, әмәе уәгъды дзаумәтты уым бәостон әрәвәрдтой, әрцауыгътой. Хурауонән хал дәр — әххуыс, фәләе уарынты мусонгән дзәвгар кәрдәг хъәуы әрәмбәрзынән, әмәе гәдыйидыммәгәй уәллаг фәлтәртә бәстондәр сагъуыстой... Иу әхсәв кәм бazzайа фәндаггон, уым дәр — бынаты әгъдау әмәе әфсарм куы хъәуы, уәд уыйбәрц адәмән хистәр әмәе кәстәриуәджы ләтгәйтә кәнүн әнцон нә уыди, әмәе мыггаджы, хъәубәсты фарн йә хуыз равдыста мусонгты җәргәйә уәлдай хуыздәрәй. Уәрдәтты дыгәйттәй хәрдмәхъиләй авәрдтой, сә рәтәнәгъдты сын дзуарәвәрдәй кәрәдзимә абасть, бинаң ныммәттә сыл айтыгътой, әмәе әфсәрмаг сылгоймәгтән — хибарәй ауяэттәе әрбадынән, әруләфынән...

Сәрди тәвдь хәэхон ләгән быдыры рувгәйә тыхстагдәр уыди нуазыны дон. Әлыгбын әрхы ىы къада дон ىыди иугән-дзоны хъармәй, уымәй растравдҗы чи банызтаид, уый ризәгәй фәрынчын уыдаид. Хъуыди дзы райсомәй сисын әмәе аңудас ныппарын хәринағ скәнүнән, баназынән. Нуазгәйә сыйджыты

ад кодта, стәй дойны дәр нә саста. Гъемә, уый зонгәйә, Чырыстонхъәуы хәдәфсарм, кәрдзындәттон фысымтә нә рәэсты ластой сәрмагонд боцкъайы дон әрвымбонән, әмә уыданы фәрцы сыгъдәг дон нүэстам. Дыууә хатты нын къумәл әмә тарыссадәй конд әмбаладон дзултә дәр әрбаластой. Гъемә хәрзтә дәр дыууәрдәм цәуынц, фыдахтә дәр. Чырыстонхъәуы фосы рәгъяуттә сәрды мах сәрвәтты хызысты, әмә сә фыййәуттән ләгәдты цыдысты уазджыты номәй..

Быдираг зәхх дәр цыфәнды фәлмән конд, фаджысәй хъаңыд ма уәд, уәеддәр ие 'взартә хәрзрыва җәнинағ сты дыууә фәлтәрән, хурхәтәны размә әмә йә фәстә. Уымәй уәлдай нартхоры зәнгты бәзджынта әмә хъустә вәййынц тонинаг къәбила ракалыны размә, науәд се 'фисиртә баззайынц дзен-къортәй, әмә бәллищаджы тылләг нәй фәzzәг.

Цыфәнды дәсны рувәгән дәр сыгъдәг дон әмә хәрина-гимә хъәуы цыргъ къәпи. Уымәй раруынмә, алыг кәнынмә цы кәрдәг нә арәхса, уый та у бындарәй тонинаг. Уйядыл дәсны рувәг алы нартхоры зәнгмә дәр кәны гуыбыр, әмә уәлдай кәрдәг калы иурәттәм, стәй сә хәссы кәрәттәм, ауәдзтәм. Ахәм уагыл рувгәйә гектарән хъәуы дыууадәс кусәджы бонцауәй. Мах нартхоры хуымтә әйиәфтой иунәг рыва хурхәтәны. Уйядыл әвзарты алыварс зәхх къахтой арфдәр әмә уәлдай кәрдәг, бәзджын әвзартә бындарәй тыдтой. Ахәм уагыл рувгәйә хурбонты уәлдай кәрдәг хус кодта кәрәтты, ауәдзты, әмә йын зәххыл фәхәңынәй тас нал уыди.

Фәzzәджы нартхор тонынмә цыдысты рагацу әмә алы хайә дәр тыдтой рәстәмбис нымадәй 12, 13 къорыпджын уәрдоны нартхор әнәзгъәлдәй. Уыданәй семә цы баластаик-ккой иу цыдән фәсхохмә, иннә хор әнәзгъәлдәй кауын къутуты әвәрдтой фысымты хордәтты фарсмә, әмә дзы иннә рувәнтәм иунәг әфсир дәр нә фәхъуыдаид, уыйбәрц хәрзу-дыйбәстәй, әүүәнкдҗын әмә хәларәй нымд кодтой ирон адәм кәрәдзийән хохәй быдырмә хоры фыдахәй., Хуыцауы азымәй, рәстаг кусәг ләджен тәригъәдәй тәрсәйә...

Нә быдираг хуымты бәркадәй хайджын уыдысты гуырдзи-аг хәстәдҗылтә, зонгәтә дәр. Рувынмә-иу нәм фәкастысты, стәй згъәлд хорәй сә уәрдәтты цы нылластаиккой Хъәдышсәрмә әфцәдҗы сәрты, уымән ие 'мбис — сәхи. Гъемә

рæстаг кусæг адæм хохæй быдырмæ æхсæнадон уагыл сæ царды иумæяг хæстæ æмæ барты бærны цыдисты аууæнкджынæй, бонзонгæйæ. Нымад бонты хуымтæ бæston рывтой. Боныцъæхæй фест æмæ сатæджы арув, стæй тæвды аууоны аулæф æмæ та фæссихор дæ куысты уæлхұс балæуу. Аходæны æмæ сихоры хæрдæн уазалкъæбæртæ, æхсæвæрыл — хъармæй исты хуыппагимæ. Женæ рауаргæйæ хур сыгъта, æмæ дымгæйы уddзæф æхсызгонæй буарыл æмбæлд, фæлæ зæрдæ дон агуырда-та. Женахуырæй хæххон цумахъом лæппутæн быдыры тæвды — дзæвгар зынтæ, фæлæ быхсыдтам, цумайы æххуыстæй дыу-уæрдæм рауай-бауай кæнгæйæ. Бæстывæрдыл çæст бæргæ хас-тон, фæлæ цыдæр иухуызонæй зындысты æрдзон бæрæггæнæнтæ æмæ ивддзаг кодтой боныдæргы. Хæхбæсты æрдзы бæрæгтæнæнтæ зæрдыл æнционæй лæууынц, быдыры æрдзон бæрæггæнæнты-иу хистæртæ дæр фæхæццæ кодтой. Иу ирд райсом хур цæхæртæ калгæйæ йæ сæр куыд сдартат скæсæнæй, афтæ næ гуырдзиаг æмбæлтты хистæр, мусонджы хуысгæйæ, йæхи айвæстытæ кодта æмæ дзуры, æгæр афынæй дæн, зæгъгæ.

— Бидзина, æмæ цавæр фынæй у сихорæй изæрмæ?! — балæу-уыд къæпийыл лæдзæджы хæст кæнгæйæ йæ разы æрвадæлты лæгтæн сæ хъазагдæр, — йæхæдæг хъыргæнæтay даргъ аивæста йæ ныхас: — Райхъал кæнинат дæ уыдыстæм, фæлæ æхсыз-гонæй фынæй кодтай, æмæ дын фæтæригъæд кодтам.

— Къай къацо, ама нир куд?!

— Куыд куы зæгъай, уæд изæр у, æмæ фæсryивд næ къухтæ ахсдзыстæм, стæй æхсæвæрæн исты амал уыдзæни, кæд næ сылгоймæгты хорзæх уа, уæд, — къæпи мусонджы раз уæрдо-ны гуанымыл хæрдмæхъилæй æрæвæрдта, йæхæдæг мидбылты худгæйæ иуварс азылд, æмæ рувджытæ дæр куыннæ баҳудта-иккй. Бидзина ницыуал сдзырдта, афтæмæй иуфарсыл æрзылд æмæ сихормæ фæфынæй кодта...

Рывд фесты хуымтæ цалдæр бонмæ. Фароны нартхорæй ма-къутуты цы баззад, уый базгъæлдтой кæм сæрмагонд лыстæг уистæй æнгомбыд каутыл, кæм та — къухæй. Раҳсад нартхоры голджыты уæрдæтты кæрдæджы бынастæрдимæ фæрсæй-фæрстæм сæвæрой уыцы райгондæй, афтæ мах, цумайы лæппутæ, цингæнгæйæ азгъордтам бæхтæм, уæдæ цæуæм нæхимæ, зæгъгæ. Бæхты иу къорд хызти хуыскъ æрхы сæрмæ, иннае — дыууæ æрхы астæу, æмæ сæ къæхтæбастæй куыд раздæхтам фæндагмæ,

афтæ Бидзинайы бæх нæудзар былты цæугæйæ фæцуудында æмæ нарæг арф донвæды уæлгоммæйæ ныххаудта... Фервæзын æнхъæлæй ма йæм бæргæ ныххызтысты æлыгвæдыл лæгтæ, фæлæ æфсæст бæхæн йæ уæцъæф атыдта, æмæ кæрдæджы дон цъæхфынкæй йæ хъæлæсæй акалди. Гъемæ нæ цины роны æваст маst скуыси. Жемхуызонæй нын хъыг куыннæ уыдаид: мæгуыр лæг æнæ бæхæй бæzzад!.. Фыртыхстæй йæ сæр ныххоста, цæстысыгтæ акалдысты. Хъæубæсты хистæртæ йæ разы балæууыдысты мæрдæжынæн тæфæрфæс кæнæгау æмæ йæм сæ иu дзуры, Хуыцау дын хорз фостæ раттæд, зæгъгæ. Фæлæ мæгуырæн «ма тæрс!» — мæсыг, йæ бинонтæ та ирвæзтысты хор æмæ донæй. Гъемæ нæ хъæубæстæ æрхъуыдыыйы фыдæй æгъдау хæсдæжынæй никуы бæzzадысты. Бидзинайы афтид уæрдон дыууæ бæхы ифтыгъд бричкæйы фæстæ бабастой, йæ хоры хай йын уæрдæтты дихтæй рогдæрæн авæрдтой, æмæ араст стæм хохмæ. Хохæй быдирмæ цæугæйæ афтид уæрдæтты уырдыгаивæй бæхтæ сæпп дæр акодтаиккой, фæлæ фæстæмæ дзагуæрдæтты цыдыштæм сабыргай æмæ фылдæр æхсæвдзуйæ цыппар бонмæ бахæццæ стæм хъæумæ... Гъемæ Бидзинайы афтид уæрдон цæстытыл уайы азымы дарæгау. Кусæг галтæ æмæ бæхтæ уæды ирон бинонтæн уыдысты сæ дарджытæ...

2006 аз, мартъи

ПЛИТЫ Феликс

ЦЫППАР АЕМДЗÆВГÆЙЫ

НÆ ЗОНЫН

Мах феппæлæм арæх
 Нæ хæстон фæтæгтæй
 Нæ кады бæркадæн:
 «Кæд чи радта махæй
 Фылдаær инæлæрттæ
 Уырысы æфсадæн!»

Кæд исты æфтауынц
 Ирон инæлæрттæ
 Нæ раэзтмæ, нæ цардмæ,
 Цæуын уæд æз райсом
 Мæ Иры хæрзæгæн
 Уырысы æфсадмæ...

Нæ зонын, нæ зонын...
 Фæсирыстон рохнiz
 Иронæн йæ хай у:
 Аэз дæр та куы суасон
 Уырыссаг ахстонæй:
 «Моя хата с краю!..»

2006

ДЫУУАË ДЗЫРДЫ

Кæй бафæрсон —
 Цæмæй вæййын фæрсинаг:
 Куыд æрымысыд адæймаг, цæмæн
 Дыууæ дзырды:
 «Хуыцау» æмæ «Рæстдзинад»,
 Цы сты, кæм ысты,

Се 'ххуыс циу лаєгæн?
 Күы сәм сидæм —
 Нæ сын фенæм сæ фæзынд,
 Нæ йæ зонæм,
 Цахæмтæ сты хуызæй...
 О, се 'рымысæг бамбærста
 Йæ рæдыд,
 Эмæ уæд загъта:
 «Лає цæры ныфсæй!»

2006

ИРЫ СОЙХОРТАЕ БАДЗУРЫНЦ

О, Иры хуссар дзæнæт у,
 Фæлæ йæ рухс бон нæ зыны...
 Цы хур ныл касти цæгатæй,
 Цæрæм ныр уымæн йæ быны...

Цы кæнæм? Мах дæр нæ хъалæй
 Нæ кодтам ардæм бывырттæг...
 Ис уый бар: ахæсс зæйуатæй
 Дæ бандон æмæ дæ сынтæг...

Цæй, ма ныл худут... мах Туркыл
 Күынæ баивтам нæ хæхтæ! —
 Ирыстон иу у, ам садзæм
 Мах Терчы бæхтæн цæфхæдтæ...

Æвдадзы хос ын æрбауæд —
 Кæуыл цы бафтыд нæ хæстæй!.
 Фæцæйирвæэти нæ Хуссар
 Гуырдзыйы хъуыры æххæстæй...

О, хицау-лаєтæ уæвгæйæ
 Аевзæр нæ фæндыд мах Ирæн...
 Нæ кад куы 'рхауди, уæд загътам:
 «Цæй, ныр цæгатмæ фæсираем!»

Цәгат нә мад у, уый рагәй —
 Сәрән хъәбулты рәвдауаг...
 Цәрәм йә цардәй... Мах не стәм
 Мәгуыр лыгъдонтау уәлдайаг...

О хуссайрәгтә! Сымахәй
 Цы сусәг кәнәм нә дзырддаг:
 Ахцайы голлаг куы 'ртулай,
 Уәд ам дәр тулы дә хъуыддаг...

Цәй, мауал дзурут: «Нә бодзтә
 Ныууагътой хуссар дәвдәгәй!»
 Уыттат: кәй цыдис нә хүымгәнд
 Бындаст гуырдзиаг цәвәгәй...

Мах ам сымахәй жеппәләм,
 Зәрондәй аеви науаегәй:
 «Уым чи баззади нә фәстә
 Уый фидардәр у хәрәгәй!..»

1994

ЧИ ЗОНЫ

Сылгоймаг мадзурайә фидауы
Гомер

Дән сылгоймагән аргъгәнәг рагәй,
 Хуры фендау — мә удаң йә фенд,
 Фәлә цымә кәм федта поэт
 Ахәм — мадзура адон мыггагәй?
 Чи зоны, искуы йә фыны,
 Кәнә марды чырыны.

ХУДӘЕДЖЫ РАДЗЫРДТАӘ СӘ ТӘРИГЪӘД ФИДЫНЦ

Лалдәр азы рацыди, Ағыса ацы дунейы арәнәй куы ахызти, уәдәй нырмә. Йә цуанон топп ма ауыгъдәй ләууы сынтәджы сәрмәе. Чи зоны, зынгәе ран барәй ис, уадз әмә-иу, уый фенгәйә, әрымысой сә хиңауы. Мәнә та йәм ныр дәр Азимәт фемдзаст.

— О, нә ләг, уәләе уыңы хотых кәд, мыййаг, мидәгәй сызгә. Иу бон ай райхал әмәй йә дзәбәх ныссыгъдәг кән. Цынае вәййы, уәд та нын къәрныхтә нә дуәрттә сәттынц, уәд сә цәмәй фәтәрсын кәниккам? Нә хъусыс сә хабәрттә? Сә ңаесгәмттә суагътой.

— Тәккәе райсом әм әркәсдзынән. Иу бон хәлуарәг йә хәтәләй расенк кодта. Цы бәрағ ис, ахстон дзы ма саразәд. Стәй ныр фәэззәг у, цуан кәнын афон. Иу хуыңаубоны мәхи хъәдмә куы айсин, кәд исты сырдыл мә ңаест әрхәцид.

— Хуыңау куы радтид ацы мәгуыр рәстәг сәгүүты дзидза. Физонәг бахәрин.

— Гъемә хорз. Әфсатийы фәндәй кәд дә бәллиц сәххәст кәенин. Әппин маңы фәүәд, фәлә мыртгәтә уәддәр әрхәсдзынән, науәд уагъылытә. Сә иутә хуыфәгән хорз сты, иннәтә — игәрән. Стәй мәхи дәр аирхәфсин сыгъдәг уәлдәфмә.

Уыцы ныхастана фәцагайдотой Азимәты:

— Әлпүн аәрәджау дәм бахъардта, хи аирхәфсын дәр кәй хъәуы, уый. Нә тәрсис, кабинетәй дә иу бон уадзыгәй куы рахәссой, уымәй?

— Да куыд дзурыс, бынтон афтә нә бандзыг вәйийин. Ме ’нгуылдзтә ма әгәр дәр бафәллайынц нымайән къәбәлтә дыууәрдәм ракъуыр-бакъуыр кәнынәй.

— Дауәй әндәр афонмә сәйраг бухгалтеры къәләтджыныл әрбадтаид.

— Чи йыл бады, уый бирә нал хъәуы пенсимә. Әмә уәд... нә хиңау мемә әевзәр нәеу.

Хуыщаубон куыд әрбахәеццә, уый зонгә дәр нә бакодта Уывызд. Раджы бәргә сыстад, фәләе боныхъәд йәз зәрдәмә нә фәңцид. Фәэзыгон мигъ зәххыл афтә әнгом ныббадти, әмә цәст ницыуал ахста. Фәләе уәддәр йә фәнд нә аивта. Хъәдмә куы бахәццә, уәд мигъ сабыргай сыстад. Дуне фәрухсәдәр. Уалынмә хур дәр сзынди скәсәнфарсәй. Сыртәе раджы райхъал вәйийинц сә фынәйә, атындынц холыагур алырдәм. Ахәм афон чысыл сыйыртт дәр хъустә ацахсынц. Уый фәстә мәргұты хъәләстә куы фегом вәйийинц, уәд дә күх ауигъ хъустыл. Иу ран фахсыл Уывызд ауыдта дыууә сәгүүты. Топп сәм фәдардта, фәләе уыцы уысм йә тәккә цур къудзитәй атәрраест кодта тәрхъус. Ләг хәрдәмә фесхъиудта. Топпы гәрах бәргә ныццарыдта хъәд, фәләе нәмыг сәгүүттәм әввахс дәр нә баңыди. Ноджы ма тәрхъус дәр аирвәэт. Уывызд хорзау нал уыд. Әмә куынна! «Цәй, нырма раестәг — бирә, ардыгәй изәрмә. Кәд бынтон дзәгъәлцыд нә фәуаин», — уыцы хъуыдытимә баңыд хъәды арфмә.

Фәссихор әнкъарын байдында, тынг кәй сәххормаг, уый, стәй фәллайға дәр бакодта, зәңгтә ма йә размә тыххәй хастой. Иу кәрдөбәләсі бын сыйтәртә әрәмбырд кодта әмә сыл әрбадти. Райхәлдта хәринәгты дзәкъул. Уәливыхы карстәй куыд акомдзаг кодта, афтә къудзиты ’хсәнәй ауыдта хъәддаг хуы. Цы базонын ай хъуыди, бәласәй зәхмә цы кәрдотә әрызгъәлди, уыдонмә кәй цыди. Ләг йә фарсыл әрхүүссыд. Әрбауагъта йә амәддаджы хәрз әввахс. Иу раестәг мәнгвәдәгыл әрбахәцыди, фәләе гәрах нал райхъуист. Уывызд гилдз раппәрста, инна дзы авәрынмә куыд хъавыд, афтә йәм хъәддаг хуы адәймаджы хъәләсәй әрбадзырдана:

— Ма фехс! Әз дә фыд дән!

Уышы ныхастәм Уывызды буар ныддыз-дыз кодта. Нал зыдта, цы кәна, уый. Әрәджиау сләууыд йә къәхтыл. Хъумәйә дзыхәй исты ныхас схаудтаид, ахәм әвирхъау рәстәг, фәләци, уый йә зонд нал ахста.

— Әз Уывызд. Ди та!.. Ди та хәйрәт! Ди мәнмә әрбапыдтә хәйрәджы... Хәйрәджы хуызы!

— Баууәнд мыл. Әз хәйрәт нә дән.

— Уәдәе цы дә?! Адәймаджы хъәләсәй күйд дзурыс?

— Уәдәе мәм бәстон байхъус, әз дын мә хабар ракәнен.

Әз дән дә фыд.

— Уәдәе ма зәгъ, мә фыд цы хуынди?

— Ағыса. Әз дән уыцы Ағыса. Ацы дунейә күйнә ма ахицән дән, уәд күистон цуанәтты әхсәнады хицауы хәдивәгәй. Хъумәйә тох кодтаин, цуан кәнныны әгъдәуттә чи хәлдта, уыднимә, фәлә... Мәхәдәт сәдә хатты фыддәр разындтән. Әгъатырәй цагътон сырдты. Ацы комы хъәддаг хуы нал ныууагътон, уәлдай мын нә уыд, хъыбылтимә уыдаид, әви иунәг. Нә бинонтә, уымә ды дәр, стәй нә хәстәджытә физонджытәй зәрдәцъәх фесты. Иу рәстәг мыл иу хъәдгәс фәгуурыско. Мә фәдил зилин райдыдта. Гәнән нал уыди, әмәе йә агәрах кодтон. Йә мард ын әрхмә ныппәрстон, әмәе йә бирәгътә бахордтой. Уыдәтты тыххәй мын мәрдтыйбәсты карз тәрхон рахастой. Хъәддаг хуы фестадтән. Фәстәмә та ацы дунемә схәңгә дән. Әмә ныр мәхәдәт цәрын хъәддаг хуыны цардәй. Тәхуды, әмәе әдасәй иу бон дә рәстәг арвит! Цуанәттә сарәх сты. Зин на тыххәйты аирвәэтән. Гъе ныр мә фәллад әруадзон, зәгъгә, күйд загътон, афтә та мыл бирәгъ йәхи андзәрста. Мә хъуыддаг хорз нә уыд. Фәстагмә фәцарәхстән, ме ссырәй йын йә гуыбыны царм сфастан. Бирәгъ ныууынәргъыдта әмәе, туг калгә, пыхсыты фәмидаег.

— Дәүән цәмән ахәм карз тәрхон рахастой? — афарста Уывызд.

— Иннә тәригъәддҗынта дәр нә аирвәэтысты. Алчи дәр карз әфхәрд байяефта. Се 'хсән ис ахәмтә, ацы дунемә мәрдты бәстәй дыууә, әртә хатты чи сыздәхт. Иу хатт йә тәригъәдтә чи нә ссыгъдәг кәны, уый та ногәй ам фесты. Мә сусәгдзинад дын схъәр кәнен. Әз ма ацы дунейы уыдтән кәддәр. Уәд цардтән фараонты бәстәйи.

— Египетэй зэгъыс?

— О, уәddәр тәригъәд митә ракодтон, әмә... Мә адзалы фәстә әндәр уды бацытән. Куы рахъомыл дән, уәд дә ма-димә мә цард байу кодтон.

— Ныронг мә күиннә афарстай, күид цәры, уымәй, — загъ-та Уывыдз.

— Цы дә фәрсон. Уә хабәрттә мәнән зынгонд сты. Ай-фыщаг уәззау рынчын фәци, — загъта Агыса.

Уывыдз хъуыдты аныгъуылди, стәй афтә бакодта:

— Әрдәбон мын мә фарстән әххәст дзуапп нә радтай. Иннә тәригъәдджынта та кәмыйты сты?

— Нә хъәубәстәй уын зәгъдзынән аертәйы. Гәвдийы зыд-таис, фаләсихы күи царди. Уыдис гәдывад, мәнгард. Әзәвгар рәстәг дуканийы фәкуыста. Әлхәнджытәй къорд хатты кәй нә асайдта, ахәм зын ссарән уыдис. Уый дәр нымад әрцид тәригъәдджыныл. Фестад гәды.

— Әмә уый дәр ам, хъәды цәры?

— Ам-иу әй ауыдтон, стәй хъәумә йәхи байста. Ныр цәры сәхәдзары.

— Сау хъулон гәды нәү?

— О.

— Айфыщаг әй әз нәхимә әрбахастон. Мыстытә нәм фәзынди. Афтә мын загъта сә чынды, кәцәйдәр, дам, нәм әрбафтыд.

— Уартә нә сыхаг Баччери та иудадзыг адәмы фәльвта, хорз цард, дам, уын сараздзыстәм. Адәм дәр ыл баууәндыйсты. Равзәрстой йә депутатәй, уый фәстә та хицауәй.

— Раст зәгъыс! — сразы Уывыдз. — Ницы сарәзта адәмән хорздзинадәй. Фарон амард.

— Уый та күзд фестад. Ниуы әмә рәйи иудадзыг. Дә мады әмхәрәфырт Дарикъойы дәр күиннә хъуыды кодтаис. Дәснитәм-иу къахихсыд баци. Сыхы кәләнтә кәмән не скодта, ахәм адәй-маг нал бazzади. Йә туг, әвәццәгән, маргәй конд уыди.

— Әмә уый та цы фәци? — афарста Уывыдз.

— Уый та калм фестын кодтой. Әрәджы мә рәэсты асыф-фытт кодта, йә дзыхы хәфс, афтәмәй. Уый дәр, чи зоны, сәхәдзармә бабырыдаид, фәләй йә уым исчи уайтагъд амардзән. Әз дәр нәхимә байстайн мәхи, фәлә... Нәй уый гәнән. Әз, цы цәрәгойты тәригъәды бацытән, хъумә уыдоны цардәй

цәрон. Фәдзәхсын дын, макәй тәриъәды бацу. — Уыңы ныхәстү фәстә арвыл йә цәст ахаста әмәе афтә. — Әгәр бирә фәдзырдан. Әдә дзыхыл-иу хәң. Уыдонән дзурән нәй. Тәрсын, әфхәрд мыл куы ауайа, уымәй. Афтә ма 'нхъәл, зәгъгә, иннә дунейә нәм цәстдарджытә най. Ныр афтә банихас кәнәм. Кәд дә-иу мә фенең фәнда, уәд-иу мәнә ацы кәрдо бәласы бынмә әрбацу.

— Кәд? — афарста фырт.

— Сабаты райсом раджы, хур-иу куылдаәр йә был сдара, афтә.

— Хорз, — загъта Уывыдз әмәе уәнтәхъиләй араст сәхимә, Сәрызонд сызмәсти ивылд цәугәданау. Цуан кәнын йә зәрды нал уыди. Сә кәртмә афтидәй куы бахызти, уәд ын Азимәт афтә:

— Әз та ма әхсәрләдзәг сцыргъ кодтон, физондҗытә, зәгъын, цәуыл бакәндзыстәм.

Уывыдзы бон баци йә цәсгомәй әнкъарддзинад әваст асурын. Суанг ма мидбылты дәр баҳудти:

— Тыхсгә ма кән, мә дунейы рухс, әз дәу сәгуыты диз-дзайә цалынмә хорз фенон, уәдмә нә ныууадззынән! Дыккаг бон Уывыдз фәскуист йә фәндаг фаләсихыл ракодта. Фәндыд әй, Гәвди та гәдыйи цармы цы хуызән у, уый фенең. Әфсон әй нә хъуыди. Хион, хәстәгмә адәймаг кәдфәнди дәр дуар баҳойдзән. Ракаст әм чынды Бадзиккә. Бацитет ыйыл кодта:

— Нә ләг та ма зонн изәрәй дәумә барвыста нә ләппуйы, замманай бәгәнни, дам, нәм ис әмәе, дам, дзы куы аназид. Фәлә... Уәхимә нә уыдтә.

— Афтә уыд, гъай-гъай. Зонн куыстәй әрәгмә әрбацыдтән. Мәйи кәрон у. Фосдарджыты куысты бәрәггәнәнтә банимайын хъуыди.

Хәдзармә куы бацыдысты, уәд уыңы саухъулон гәды хуыссыди диваныл. Бадзиккә цылын радавта әмәе ыйыл хафт-хафтәй раләууыди. Гәды стъолы бын фәкуыси.

— Афтә кәнни. Куылдаәр әз әеддәмә фәвәййин, афтә диванмә сгәпп кәнни, әмәе уайтагъд йә хуыр-хуыр райхъуысы. Нә хәдзары хицау рухсаг уәд, йә худ ма ыйын ныууагътам мысыны тыххәй. Айфыцаг әй рудзынджы тәрхәгыл авәрдан, йә гопп хәрдмә, афтәмәй, хур әм, зәгъын, әркәса. Мәхәдәг кәртмә ауадтаң, уәнныгән холлаг дәттынмә, Джөргүйбамә

йæ хæссæм, фæстæмæ куы 'рбаудтæн, уæд кæсын, æмæ гæды худы хүылфы хүыссы. Уырдыгæй йæ къæдзил куы стылдта, уæд хæрдмæ фæхаудтæн фыртæссæй. Йæ къубалæй йæ фелвæстон æмæ йæ рудзынгæй æддæмæ фехстон. Стæй... Кæд тынг сæххормаг вæййы, уæд мыст æрцахсы, науæд нæ. Æмæ йын уæд æз дæр бон-изæрмæ хæринаг нæ радтын.

Уыцы ныхæстæм хъусгæйæ, Уывыдз хъуыдтыты аныгъуылд: «Чи зоны, гæды æмбæрста, уыцы худ кæддæр уый кæй дардта æмæ дзы адджынæн ныббырыди. Ныр Бадзиккæ куы зонид, уыцы гæды чи у, уый, уæд æм афтæ фыдцæстæй нæ кæсиd, нæ йæ нæмид».

— Иу æвзæр миниуæг ма йæм ис. Сусæтхор у. Йæ къахæй буфеты дуар бакæны æмæ дзы хæринагæй цы ссары, уый... Иуахæмы рахъавыдтæн, дзækьюлы йæ нывæрон æмæ йæ цæугæдоны баппарон, — дзырдта дардæр Бадзиккæ.

— Цытæ дзурыс? Дæхи тæргъæдджын ма кæн. Дæуай афтæ, иннæ хæдзæртты гæдитæ уæздандæр сты.

Уыцы рæстæг гæды рауади стъолы бынæй. Уывыдзы зæнгтыл йæхи асæрфтытæ кодта, стæй йæм хæрдмæ скости æмæ йæ былтæ цалдæр хатты базмæлын кодта, цима афтæ зæгъынмæ хъавыди: «Бузныг, мæ сæрыл кæй рахæцыдтæ, уый тыххæй».

Æхсæв йæ талынг пæлæз нæма систа, афтæ хуыссæнæй фестади Уывыдз.

— Нæ лæг, цы сфæнд кодтай? — афарста Азимæт.

— Цуаны та цæуын.

— Æмæ маргæ куы ницы акæныс, уæд...

— Ацы хатт Æфсати кæд рæдау разынид. Фæлæ — сахатмæ æркаст, — раздæр мæ сыстын хъуыди. Цалынмæ хъæдмæ цæуон, уæдмæ...

Азимæт дæр фестад. Дзул æмæ цыхты кæрдихтæ авæрдта хызыны, йæхæдæг фæстæмæ хуыссæны йæхи æруагъта. Райсомæй куы рабадти, уæд стъолыл ауыдта хызын. Цуанон топп дæр ауыгъдæй лæуууди фæсдуары къулы.

«Диссæгтæ! Цуаны æнæхæцæнгарзæй ацыди?! Ау, афтæ тагъд кæдæм кодта?! Йæ сæрызонд мацы кæнæд!» Ус æй асурид, фæлæ хъæдмæ кæцы фæндагыл ацыд, Хуыцау йæ зонæг. Уывыдз уæдмæ хъæдмæ бахæцæ. Хуры скастмæ хъуамæ уа кæрдобæллæс цур. Фæлæ... скæсæнфарс сырх адардта. Дыууæ-æртæ минуты ма, æмæ хур йæ был сдардзæн. Тынды размæ Уывыдз. Пыхситæ

йын тонынц йæ цæгом, къухтæ, дзедыртæ атыхсынц йæ зæнгтыл. Иу ран кæлгæ дæр фæкодта. Уæдмæ скости хур. Хорзau нал уыди лæг. Афонмæ ыæм йæ тæригъæдджын фыд æнхъæлмæ кæсы. Иу рæстæг уыцырдыгæй æрбайхъуист топпы гæрæхтæ. Уывыдзы буар баризæгау кодта. Иу къахвæндагыл бафтыд. Ныр ын фенцондæр размæ тæхын. Жппынфæстаг бахæцæ æрдузмæ. Кæрдобæласы бын ауыдта дыууæ лæджы. Сæ цуры зæххыл фæлдæхтæй лæууыди хъæддаг хуы. Базгъордта сæ цурмæ. Фездæхт лæгтæм:

— Жæлгъыст фæут! Мæ фыды мын амардтат!
 — Цавæр фыды?
 — Мах æрмæстдæр мæнæ ацы хуы амардтам! — дзырдтой цуанæттæ дисхуызæй.
 — Фæуæд афтæ! — загъта Уывыдз, йæ армытъæпæнтæ цæгомыл авæргæйæ. Иу чысыл ма алæууыд, стæй, ардæм цы къахвæндагыл тындзыдта, ууыл уæнтæхъилæй араст хъæумæ.

ÆХЦАСУДЗÆНТÆ

Йæ царды дæргъы фыщаг хатт бахъуыд Гæтæджы «фæдис» ныхъхъæр кæнын. Йæ хъæлæс næ уыд тыхджын, зæллангæнаг, фæлæ уæддæр адæм æваст фæуыргъуыайа сты. Цæугæ чи кодта, уымæн йæ къах æрдæгистæй бazzад, дзургæ чи кодта, уымæн, цыма йын ие 'взаг исчи æртыскæнæй ацахста, уыйау фæци. Сæ хъусты нæрыд: «Фæдис!» «Фæдис!» «Æхçатæ судзынц!»

Уæлæдарæсхуыйæн цехмæ дæр байхъуыст хабар. Дуарæй рагæпп ласта рихиджын лæг, йæ уæлæ — пиджак иу дысимæ. Йæ фæдыл ратахт хуийæг Гæджида, йæ иу къухы уыдис мелы къæрт, иннæйы та — дзаумабарæн.

— Кæдæм тæхыс афтæмæй?! Сонтхела дæ?! Раздæх! Квитанци æри! Дæумæ дзурын, Хъæрæу!

Фæлæ ыæм лæг næ байхъуыста. Уайтагъд фæдисæтты 'хсæн фæкуыси. Дзидзauæйгæнæг Хъохъори дæр февзæрди Гæтæджы уæлхъус, йæ къухы стыр кард, афтæмæй. Бæрæг уыд, тæхгæ чодта. Йæ лæф-лæф нæма ссыди. Цалдæр хатты йæ хидæйдзаг нард сырх цæгом асæрфта, тугæй хъулæттæ раздарæнæй.

— Кæм судзынц æхçатæ?!

— Рагәй судзыңц!

— Исчи ма дон раскъафәд! Арт ахуыссын кәнәм! — хъуыстысты алырдыгәй ныхастә.

— Әхцатә судзыңц, уәртә уыцы асыччы! — загъта хъәрәй Гәтәг, спортивон залы фале цы әфсәйнаг асыкк ләууыд, уымә азамонгәйә.

Адәм ныххәррәтт кодтой уырдәм. Асыккәй хәрдмә калди сау фәздәг. Уләфәнтә әхгәдта. Фәлә фәдисәттәй уәддәр бирәтә сә бәттәнтә тыдтой уырдәм. Уәдмә хәринаггәнәг Маса бедрайы дон әрбаскъафта әмәй йә артыл ауагъта. Хъохъори йә сәр асыкмә баивәзта, стәй йә цәст адәмыл ахаста әмәй йәхи сцагъта:

— Уәхи айсүт ардыгәй! Дәуәй дәр зәгъын, Хъәрәу! Ма мә иу рахъаст кәнүт! Мәнә мә кард уынүт?! Адон ме 'хцатә сты! Әфснайән кассәмә сә фәцәйхастон, тамако сдымынмә хъавыдтән ам. Цәмәдәр ныгтубыр кодтон, әмә әхцатә... Риуы дзыппәй асыкмә ныххаудысты. Ардыгәй куы аңытән, уәд ма сә агуырдтон, фәлә...

— Цас уыдысты? — афарста йә Хъәрәу.

— Цыппар мины!

— Уыйбәрц әхцатә! Мәгүүры бонтә! Йә цардәмбал Риккәйәхи кәуынәй амардзән, — уынгәг хъәләсәй загъта постхәссәг Ануси.

Уыцы рәстәг сә цуры әрләууыд «Жигули». Рәвдз дзы рахызтысты хъәуәххәсткомы сәрдар Гадзыбе әмә милицәйы күсәг Астемыр.

— Цы хабар у?! Цы 'рцыди?! — афарста тагъд-тагъд сәрдар.

Хъохъори фәцырд:

— Мәнә ме 'хцатә ам ныууагътон әмә... Әнәхъән фондз мины!

— Хъусут әм?! Әрдәбон цыппар мины загъта, ныр та фондз!

— йә ныхас баппәрста хуыйәг Гәджида.

— Хорз адәм, фәпүрх ма ут! Дәуәй дәр зәгъын, Хъохъори! Асыкк рафәлдахәм! Чи зоны, се 'пәт нәе басыгъдаиккой, — йә синтә әфсәйнаг асыкмә фәцаразгәйә, дзырдта Астемыр.

Афәлдәхтой асыкк. Әддәмә дзы ракалдтой, чи ныххуылызд, кәрәдзиуыл чи нынныхәст, ахәм әрдәгсыгъд гәххәттытә әмә хъуымәңтү лыггәгтә. Фәлә әхцатыл никәй цәст архәңцид.

- Зәгъут-ма, фәдис чи ныхъхәр кодта? — афарста Астемыр.
- Мәнә Гәтәг! — дзуапп радта Ануси.
- Сәрдар баздахти Гәтәгмә:
- Сайгә акодтай, әви?
- Ницы асайдтон. Сыгъди асыччы әхшатә.
- Уйдон мән уыдысты! — йә ныхас та сәм баппәрста Хъохъори.
- Гәдү ныхәстә ма кән, Мәңъәлы фырт. Дәу нә уыдысты! — Гәтәг бауайдзәф кодта дзидзауәйгәнәгән.
- Уәдә кәй уыдысты? — фәңырд Астемыр.
- Гәтәг исдуг зәхмә нымдаст. Йә цъәх цәститә уәлтты-фалтәй нал зындысты. Арф ныууыләфыд, стәй йә сәр аныхта.
- Ёз дәу фәрсын, Гәтәг, нә мә хъусыс? — райхъуист та милиционеры хъәләс.
- Уыцы әхшатә рахастой уәртә цардыуаджы домәнтә әххәстгәнәг комбинатәй. Федтон сә мәхи цәститәй.
- Цытә дзурыс, Гәтәг?! Исты әрратә стәм! — йә къухтә стылдта хүйәг Гәджида.
- Фәдисәттә дарддәр змәстстой, асыккәй цы бырәттә ракалд, уйдон.
- Хъәусоветы сәрдар йә цәст ахаста адәмыл әмә загъта:
- Федтат уәхи цәстәй, асыччы әхшатә нәй! Аңәут!
- Цыбыр дзырдәй, Гәтәджы хъазын әрфәндыйд әмә хъазыд, — загъта сәрдар әмә фәрсәджы каст бакодта Гәтәгмә.
- Ёз хъазгә нә кодтон! Ёңәгәй дәр ацы асыччы сыгъдысты әхшатә, стәй абор фыццаг хатт нае! Ацы асыччы әхшатә судзынц ныр сәедз азәй фылдәр.
- Да ныхас ма фергомдәр кән, Гәтәг! — нал баурәдта йәхи Астемыр.
- Ам әхшатә судзынц мәнә цардыуаджы домәнтә әххәстгәнәг комбинаты кусдҗытә. Рахәссынц сә уәләдарәс-хүйән, цынадзаяумафән цехтәй.
- Уыцы рәстәг дыууә сылгоймаджы рахызысты комбинаты бәстыхайә, сә къухты гәххәттын голдҗытә, афтәмәй.
- Асыччы цур цәмән әрәмбырд стут? Спичкәтә уә никәмә ис? — голлаг зәххыл әрәвәргәйә, загъта сылгоймәттәй иу.
- Уынут, ныртәккә та әхшатыл арт бафтаудзысты! — нал баурәдта йәхи Гәтәг.

Астемыр голлагән йәе ком фәбыйнмә кодта әмәе йыл хәрдмә схәңцы. Әркалдысты зәхмә алыхуызон хъуымәңтү гәбәзтә. Азмәста сәе. Иннаң усы әккөйә дәр әрәппәрста голлаг. Уырдыгәй та скалдта цыындадзаумәтты лыггәйтә:

— Иу сом дәр дзы нәй! — райхъуист милиционеры ныхас.

Гәтәг милиционермә бакаст, йе'рфгуытә фәтар кодта, стәй әрәджиау әнәбары йәе мидбылты баҳудт:

— Әмбал милиционер, голлагәттәй цы хәңцилтә әркалдтой, уыдан сты әхцатә. Баууәнд мыл, раст зәгъын. Уыдонәй скәнән ис гобәттә, бастә... Интернattә әмәе сәе рынчындәттә цингәнтә айсиккой. Зонут, бәмбәгәй конд гобан дыууә азмәе баууайы әмәе ныхъхъабәр вәййы, дәлә уыңы хәңцилтә әу-уайгә нә кәнинц. Ныр банимайәм... Алыбон дәр уәләдарәс-хүйән әмәе цыындадзаумаяфаң цехтәй ацы асыкмә рахәс-сынц дыууә, әртә голладжы. Уыдонәй саразән уайд, әппүн-къаддәр, дыууә гобаны. Хәңцилтәй конд гобаны аргъ у 3–4 туманы. Цәвиттон, сәедз азмә ацы асыччы басыгътой 250 мин сомы бәрп. Уыңы әхцатәй цехты кусджытән самалгәнән уыдис аст-дәс фатеры.

— Мәнә күйд әнәхәдзардин стәм! — йәе армытъәпәнтә қәрәдзиуыл ныщавта постхәссәг Ануси. — Әмәе, әниу, уәртә бастдзинады хайады цур цы асыкк ис, уый та! Райсомәй изәрмә дзы гәххәттүтә судзынц. Журналтә вәййынц гәххәттүтүтү тыхт, науәд газеттәй чысыл ныппырх вәййы. Кәддәр-иу сәе скъоладзаутә әмбырд кодтой, ныр уыдан дәр сәе сәрмәе ахәм күист нал хәссынц.

— Гъе, уый дын, гъе! Афтәмәй нәем чингүйтә уадзынән гәххәтт нәй әмәе фәсарәнтәм фәраст вәййәм уый әлхә-нынмә!

— Әмәе науәд уыдәтты фәздәг адәм нә уләфынц?! Әмәе нә цард цыбырәй-цыбырдәр кәнү. Алы низтә сарәх сты, — ныхас йәхимә айста Гәтәг. — Фәлә уәе иу хъуындағай фәрсүн. Адәм кәуүин нал зонынц?

— Уый та дын џавәр ныхас у? Ау, күиннәе зонынц? — фәцырда Ануси.

— Әмәе уәд цәуылнә кәуәм, цәуылнә дзыназәм хәдзар-дин кәй не стәм, нә исбоныл арт кәй әфтауәм, уый тыххәй! — йәе сәр ныттилгәйә загъта Гәтәг.

ДӘ ДЗЫХЫЛ ХӘЕЦ ӘЕМӘ...

Иу райсом Лубә дуканийә куы баздахт, уәд сә сыхаг Сәниаты къәсәрмә баййәфта дыууә әнәзонгә ләджы. Архайдтой дуар байгом кәнныныл. Сылгоймаг сәм ницы сдзырдта. Мидәмә куы бахызт, уәд йә ләг Гәбусән тарстхуызәй афтә:

— Нә сыхаг Сәниаты дуар дыууә нәлгоймаджы гом кәнның, дәгъәлтәй нә, фәлә цыдәр әффәйнағ дзаумайә. Мән куы ауыдтой, уәд сәхи әңцад ләууәг акодтой.

Гәбүс цәлгәнәнәй раскъәфта фәрәт:

— Ныртәккә сын әз!.. Кәс-ма уыцы әнаккәйтәм!

— Уыдон әнә хәңгәрз нә уыдзысты! Ма сәм акәс! Бынхъәр нә аңаудзән! Цәмән дын сә схъәр кодтон? — ризгә хъәләсәй дзырдта Лубә, ләджы фәндаг әрәхтәнгәйә.

— Уәд та телефонай адзурәм! Фәстиатгәнән нәй! Сәниат йәхәдәг куысты уыдзән, йә чызг та — институты. Уыцы давдҗытән ардыгәй хәрзгәнәг ис, әндәр, цәмәй зоның, фатеры ничи ис, уый?

— Нә ләг, фыдбылызы дәхи ма тыйс! Уыдон исты наркомантә уыдзысты! Закъон сын нәй! Ләг амарыныл фәстиат нә фәуыдзысты! Жениң цы скатай дә? Уый йәхәдәг адзурид милициәмә, мах фатер куы къахтәуаид, уәд?

— Адзурид! Ләджы хуызән сылгоймаг у, ныфсджен. Уәдә фыдзәрдә дәр нәу. Айфыццагрынчындоны куы хуыссыдтән, уәд мә дыууә хатты бабәрәг кодта. Жери-ма телефон!

— Нә йә ратдзынән. Мән нә фәнды, әмә ныл исты бәлләх әрцәу! Боныгон фатер давынмәй йә ныфс чи бахаста, уыдон... Адавәнт ын йә дзауметтә! Йә уәләдарәс бон дыууә ивды нал кәндзән. Йә сириаг плащы, йә велюр пальтоны, йә американаг туфлиты тасгә-уасгә куы раңаңцауы.

— Кусы әмә ын ис, йә куист зын у. Уыцы тәвд цехы мады бакус. Иу къуыри дәр дзы нә бафәразис.

— Жәмә цәмән хъуамә мә хид калон ахәм ран? Уәд ма мә ләг цы хәрәдҗы дымаетән хъауы?

Жәмә ма дзәвгар фәхъяугъа кодтой.

Изәры Сәниат куыстай куы 'рбацыд, уәд нырдиаг кодта. Жербамбырд сты сыхәгтә, фәхабар кодтой милициәмә. Жербахәццәй йә зонгә Сослан цалдәр әмбалимә. Систой

къухты әмә къахыдарәсү фәйтә. Фарстой сыхәгты, ници уә ницы федта, зәгъгә, фәлә хъыпп-сыпп никәмәй схауд.

— Ау, иу уынәг сә күиннә фәци?

Сыхәгты ус Замирәт йәхи нал баурәдта. Иуварсмә акодта Сосланы:

— Райсомәй дәс сахаты уыдаид, афтә әз кәртмә мәхи ныйистон. Мә уләфәнтә хорз не сты, әмә, зәгъын, сыгъдәг уәлдәфмә иу чысыл абадон. Уыцы растанг дыуа әнәзонгә ләджы, сә къухты чумәданта, афтәмәй рахызтысты ацы подъездәй әмә уынгма атындзыдтой.

— Дәу йеддәмә уыцы афон ам змәләг нә уыд?

— Күиннә. Уыцы къәрныхтә ма уәлә уыдысты, афтә Сәниаты сыхаг Лубә дуканийә сәхимә әхсыр әмә дзул бахаста.

— Лубә кәм цәры?

— Сәниаты хәдфарсмә.

Сослан фәздырдта Лубәмә.

— Дуканийә уәхимә куы бацыдтә, уәд уыцы фыдгәнджытыл дә цәст не 'рхәңцид?

— Ницы федтон. Әваццаңән, уыдон уәд мидәгәй сә «куист» кодтой.

Рацыдаид дыууә мәйи бәрц, әмә та уыцы хәдзарәй милицәмә байхъуист фәдисы хабар. Уайтагъд та Сослан уым баләууыд дыууә 'мбалимә. Лубәйи байяфтой дзыназгә, йә уәрджытә хойгә.

— Бабын стәм! Ныр та фыдгәнджытә мах фатер фәкъахтой! Ахастой, дзәбәхәй цыдәриддәр ссардтой, уыдон.

— Әмә цытә уыдысты? — афарста Сослан.

— Нә ләппуйән иннә хуыщаубон хъуыддаг бакодтаиккам... Чындыз дзауматәй ницуал бazzад, ахастой къухдарән дәр. — Фыдгәнджытә уәм куы бацыдысты, уәд кәм уыдыстут?

— Горәты сәрмә нын цәхәрадон ис әмә нә ләгимә уырдәм фәраст стәм мәнәргъытә тонынмә. Нә ләппу та базармә ацыди кусәрттаг әлхәннынмә.

Милицәйи хайадмә кусджытә фәфарстой сыхәгты дәр, фәлә... «Ницы федтон», — уыцы дзырдәй дардәр никәмәй ницы схауд.

АЙЛАРТЫ Михал

ÆМДЗÆВГÆТÆ

ИРЫ БУЛАӘМӘРГЪ

*Уәрәсейы Федерацыйы адәмон
артист Билаонты Долоресән*

Иры хәхты, быдырты 'мә фәэсты
Дардыл зәлү буләмәргъы зарын.
Долорес күйд кадджын у нә цәстү,
Үйй аккаг нывыл ныхас нә арын.

Хәхты тигътыл схъәлбәрзәй сәгуыттә
Долоресы зарынмә әрсимиңц.
Аәз сәрмәе айнаегыл ләууыдтән,
«Мидәмә нәем рацу, ләшпу», — сидыңц.

Долорес кәм нә зарыд: Аерхоны,
Хъобангомы, Урсдоны, Ызджыды.
Алчи дәр ай уазағуаты хоны,
Цин фәкәнны сауәрфыг чызджытыл.

'Гас Кавказ дәр зоны Долоресы,
Бады уый сәуәхсиды хъәбысы.
Дисы 'фтауы урсхуддҗын хох Ресы, —
Долорес йә сабионтә мысы.

ОМОНИМТАӘ

* * *

Хохаг хъәуы Бады
Дзибо куывды бады.

* * *

Цы ком-иу басгэрста, цы рагъ,
Үссыгъд-иу уыцы ран цырагъ.

* * *

Де 'хситгэнән — хәрисәй,
Күү дын бәззид, хәрис ай?

* * *

Уыдтән фарон Хәтәлдоны,
Баппәрстон дзы хәтәл доны.

* * *

Стонг бираөгтән Холысты
Хәдмәл фыстә холы сты.

* * *

Й' астәу алыг тулдзән,
Ныр дәләмә тулдзән.

* * *

Бәргә цәры Нары,
Рухс амонд дзы н' ары.

* * *

Рацәйцыдтән хъазтәй,
Тыңг фәтарстән хъазтәй.

* * *

Ахсар Цәры Аерхоны,
Күывдмә сыхы аерхоны...

* * *

Хъазынц та сабитә митыл,
Худынц сәхәдәг сә митыл.

ЧЫНДЗХÆСДЖЫТАË МÆЗДÆГАЙ

Чызг аемæ лæппу афоныл, тækкæ ахсджиаг-дæрыл сæ царды нымад цы хъуыддаг вæйиы, уый, ирон æгъдаумæ гæсгæ, уæлдай арфæйаг бастуыхы уæд, аемæ дзы хистæрты куы бафæрсынц. Афтæ хъуыды кодтой къостайыхъæуккаг чызг аемæ Мæздæджы Веселыйы станицæйаг лæппуыл фыдæлтæ дæр.

Лæппуыл лæгæй-лæгмæ наэ зонын. Никуы сæмбæлдтæн йæ ныйгарджытæ аемæ йæ хæстæджытимæ дæр. Чызджы та зыдтон иттæт хорз. Скъолайы иумæ ахуыр кодтам, цалынмæ дæс къласы каст фестæм, уæдмæ. Йæ аив дарæсы конд, хæдæфсарм аемæ æгъдауыл хæст, хорз удыхъæд. Скъолайы фæстæ наэ алчидаær атындзыдта уæлдæр ахуырдзинад рай-сынмæ. Сæрæгасæй та уым дæр ахуыр куы фесты, уæд, кæмæн куыд амал уыд, афтæмæй архайдта йæ цард саразыныл — бинонты хъуыддаг бакæныныл.

Аемæ уый фæдыл Веселыйæ дæр ра-раст сты æртæ лæджы аемæ къостайыхъæуы астæуккаг уынджы бахостой Бесæгъуыры кулдуар. Сæ размæ кæртæй ра-хызт, хæдзармæ тутæй хæстæгдæр чи уыд, ахæм æртæ лæппулæджы.

— Уазджытæ наэ уадзут? — афарста амондагурджыты хистæр.

— Күяннæ! Күяннæ! Уазæг — Хуыщауы уазæг! Кæд наэ фæрæдыстыут аемæ мæнæ

мах уазджытә стут, уәд мидәмә рахизут, — йә күх ын райсгәйә, фысымтәй иу дзуры сә хистәрмә.

Цалдәр сидты фәстә уазджытә әмә фысымтә агъдаумә гәсгә бафидытой. Уый тыххәй кәрәдзимә сә күхтә радтой, стәй уәд фысымтә бавнаелтой фынгәвәрд фәкарзәр кәнинмә. Чи зоны, цас ма фәбадтаиккой, хәдзары хиңау йә уазджыты рәсугъдәй арвитыныл куы нә стыхстаид, уәд.

— Уәртә ма, нәхицәй хистәрән чи бады, уымән бамбарын кәнүт, әмә адәмы нозтәй ма 'ргәвда. Мах никуыдәм ңауын хъәуы. Уыданы та дард фәндагыл ңауын хъәуы, — бустә хуызы йә фәндон бамбарын кодта чызджы фыд Тотрадз.

Куы сә афәндараст кодтой, уәд Тотрадз йәхи фәлладәй аруагъта. Сагъәссаг хъуыдыты аныгъуылд. Уалынджы йын йә галиу фарс чидәр фәлмән басхуыста.

— Цәмән афтә ныллағ әруагътай дә сәр? Әви та цыдәр дә зәрдәмә нә ңауы, нә ләг?

Тотрадз йә ңаестытәй ракаст, сәр уәләмә систа, йә гуыр сраст әмә ңымыдис каст бакодта, йә фарсмә йәм худын-дзастәй кәсәг йә цардәмбал Къадзонмә.

— А, уый ды куы дә! Цы кәнис ай мә фәрсис? Циндзинадцы хәдзары вәййы, уый цин йеддәмә цы фәкәны. Әз дәр әндәр ницы кәнин. Тыхсын, ныронг хъәубәсты кәй чындызәхсәвтә әмә куыватә фәхордтон, уыдан мыл куы әрәмбырд уой нә хәдзармә, уәд әз, уымыты куыд федтон, афтә куы нә сарәхсон адәмы сбуц кәнинмә.

— Нә циндзинады бонмә нырма бирә рәстәг ис. Нәхи бацәттә кәндзыстым. Уый — хорз фәуәд, фәлә ңыма нә бафиды хабар нә сомбоны хәстәждытимә бинтон адәмы нывыл нәу, афтә мәм кәсын райдытә ңәмәндәр, — загъта Къадzon.

— Ома? — фәкуыдәрау Тотрадз.

— Нә сә әрцагуырдат нәдәр кусәрдат, нәдәр... Ахәм хъуыдаджы цытә фәагурынц чызджы хәдзар агъдауы фәткән, уыданәй... ңыма нә хъәбулы уыданән баләвары тыххәй фәхъюмыл кодтам, уый хуызән.

— Гъе, уый дын гъе! — арф ныууләфгәйә, загъта Тотрадз. — Әмә, дә чызг цы хәдзармә ацәуа, уым махәй бәэзджындац цардыл хәст сты? Цәмән хъусыс, уыдәттә уын чи амоны, уыданмә? Зәгъ сын, махмә афтә хуыздәр кәсы. Уый нә баххуысы хай фәуәд нәуәг бинонты цардән! Әмә ахицән. Уәдәй фәстәмә хуыссәг нал ахста мад әмә фыды.

Тотрадз йæ бинонты æрбамбырд кодта æмæ сæ алкæмæн дæр бахæс кодта сæрмагондæй, чи цы хъуамæ араза, уый. Суант ма чызгæрвисты бон, уазджыты, стæй хъæубæсты стыр фынджы хистæрæн чи баддзæн, уый онг бауынаффæтæ кодта. Баззад ма ийн æфсин æмæ кæртон хиңау ссарын.

Лæг кусгæ куы кæна, истæуылты сагъæстæ куы кæна, уæд йæ рæстæг дæр тæгъдæр цæуы. Тотрадз, иннæ бонты хуызæн, систад æхсæз сахатыл, базылд йæ фосмæ, бафснайдта, сарайы цы хæдзары дзаумæттæ лæууысты пырхытæй, уыдон. Стæй хизæнмæ аскæрдта фос. Уый фæстæ хæдзармæ бахызт.

Æрдæбон стуртæ хъомлæууынмæ куы атардтон, уæд мæ уым чидæртæ фарстой, уæ циндзинад, дам, кæд уыдзæн... Æвæцæгæн сæ комтæ бабæттынмæ хъавынц ардыгæй уæдмæ, хæрынмæ нал хъавынц сæхи конд хæринаг, — загъта Къадзонæн — уый йын фынгыл аходæн æрæвæрдта. Хæрды фæстæ Тотрадз фæдзырдта сæ чызгмæ, стæй сабыргай нывнæлдта йæ дзыпмæ, систа дзы газеты тыхт æхçайы тыхтон æмæ йæ, чызгмæ комкоммæ бакæсгæйæ, радта:

— Гъа, балхæ, цы ма дæ хъæуы, уыдон, æмæ иу тæгъд дæ хæдзармæ рацу! — загъта æмæ йæ фæстæ, цыма йæ дард ранмæ фæндараст кæны, уйайа рахызт кулдуары онг.

Чызг сбадт сæ сыхаг лæппуйы хæдтулгæйы, Тотрадз æмæ йын Къадзон фæндараст загътой æмæ сæхи æруагътой, кæрты астæу цы стыр урс тута бæлас ис, уый бын даргъ бандоныл — иу фæтæн фæйнæгæй конд.

— Мæ зæрдæйы рухсæзинадмæ цыдæр аууон дары, цыдæр, нæ йæ уадзы, фыдаелæн цас æмбæлы цин, уый онг схъæлдзæг кæнын.

— Цæй-ма, дæуæй фалæмæ ма исчи арвыста йæ чызджы... Мацæуыл тыхс — алцыдæр, куыд æмбæлы, афтæ уыдзæн, — загъта Къадзон, систад æмæ чысыл цæхæрадонмæ исты халсартæ тонынмæ аçыд.

Хуыщаубон Беслæныхъæуы базары бон у. Адæм архайдтой афойнадыл уым сæмбæлын. Чи машинæйы, чи бæхуæрдоны, чи та фистæгæй, йæ уæййæгтæ ие 'ккой, афтæмæй тæгъд кодта. Сихор афон сис, адæм базарæй фæстæмæ здæхтысты. Æнæнхъæлæджы дын иу автобус, адæмæй йæ тæккæ дзаг, афтæмæй æрлæууыд Тотрадзы хæдзары раз. Фæдисон уадæй уынгимæ рауад Къадзон. Сыхъуст фæндыры цагъд. — Чи стут, чи? — фæрсы сæ Къадзон.

— Max?! Чындахæсджытæ стæм, хорз ус, чындахæсджытæ, — дзуапп радта уазджытæй чидæр.

— Ёмæ нæм къуыри раздæр цы схæццæ стут?! Цæуыл нæ худи-наг кæнүт æнæхъæн Йрыстоныл? — мæстыйæ сæ фæрсы Къадзон.

Уазджытæ фæхъус сты, кæрæдзимæ кæссынтыл фесты, иу дзырд дæр сæ нал хъуист.

Стæй ссардтой, фидауæджы номыл ам дзаг фынджы уæл-хъус даргъ сидтытæ чи кодта, уыдоны. Нал сын баххъæлмæ каст Къадзон сæ хъæлæбамæ, фæстæмæ бахызт кæртмæ, йæ сæрыл дыууæ къухæй хæцгæйæ. Тотрадзы нартхоры хуымы астæу ссардта:

— Чи сты? — дисгæнгæ йæ афарста. Чындзхæсджытæ уой, уый йæ фæсонырхæджы дæр нæ уыд.

Къадзонæн бæстон дзуапп раттын нал бацис йæ бон: сæ кæртыдуар сын тыхджын ныххостæуы:

— Уæ хæдзар! Уазæт нал уадзут мидæмæ æви² — æмæ кæртмæ æрбахызтысты сæ дыууæ сыхаг лæджы.

— Мæ зæрдæ йæ зынта, хъуыддаджы цы лæгтæ архайдтой, уыдон нозтыл æгæр æнувыдæй сæхи кæй хъардтой фидаугæйæ, уый нæ ахæм худинаджы ранмæ кæй æркæндзæн! — йæ хъаст йæ разæй фæцис Тотрадзæн дæр.

— Цом, Тотрадз, æмæ уал нæхимидаег ауынаффæ кæнæм. Адæмæн исты дзуапп раттын хъæуы. Уынджы кæдмæ лæудзысты? — загъта сыхаг лæгтæй иу. — Ёз нæхиуæдтæм арвистон. Афонмæ уыдон дæр фæзындысты. Ам ды азымджын, Тотрадз, никæцырдыгæй дæ.

Цалынмæ мидæгæй радзур-бадзур цыд, уæдмæ уазджытæ хъæуы цæрджытæй сæ зонгæтæм арвистой. Чызгæттæг бинонтæ дæр сæ сыхæгтæ æмæ хæстæджытимæ сæ уавæртæм æркастысты æмæ æххуысмæ фæдзырдтой, ноджы ма кæмæ æмбæлы, уыдонмæ дæр. Хæрз æрæджиау мæ куыстмæ фæхабар чынди мæнмæ дæр, де 'рвадæлтæ, дам, чындзхæсджытимæ сты Мæздæгæй æмæ дæ æхсыз-гонæй агурынц, зæгтæгæ. Уайтагъд сæм схæццæ дæн.

— Ме 'рвад, дæ хъæумæ къуыри раздæр чындзхæссынмæ сæмбæлдыстæм, нæ фидауджытæ нын раст кæй нæ бамбарын кодтой æмгъуыды бон, уый азарæй. Ёмæ нын цы гæнгæ у? — фæрсы мæ ме 'рвад Федка.

— Ам де 'рвадæлтæй ссæдз хæдзары цæры, æмæ куыд æнæныфс дæ махæй? Кæнæ нæ колхозы фосы куыстгæнджытæй дæ хæдзары уазæгуаты чи нæ уыд, ахæм дзы никæй зонын, уæд сымах иу къуыри чи суазæг кæна, ахæм адæм нæ разындиндæн? — худгæйæ дзуапп радтон Федкайæн.

— Хъуыддаг афтә худәг кәй рауд, уым аххос дыууәрдәм у, — худгәйә дзуры Федка. — Мах уымән азымы даринаг стәм, әмә ацы хәдзармә бафидиауны тыххәй әрвист чи уыд, уыдон нозтәй сәхи нае бавәрдтой. Сымах та уымәй зылын-джын стут, әмә уә уазджыты әгәр сбуң кодтат уыцы хәйрәдҗы хойрагәй, — әмә та дардәр, йә худындзаст җәсгомәй наема фәхицән, афтәмәй дзуры.

— Әз абон нахицәй ардәм чындыхәссәг куы цыдтән, уәд мә цардәмбал Дзызгийән загътон, зәтгә, иу сыкъа дәр кәй нае бануаздзынән.

— Әмә дәм уә фидауджытау куы 'рхатой, уәд та? — афарстон ай аз.

— Зәгъдзышән сын, никуы банизтоң, зәтгә.

— Әмә дә хәдзары иу әмә дыууә хатты ацы хъәуәй стыр тигъдҗын агуывзәйә ды арахъхъ кәимә нызтай, уыдонәй дә ам исчи куы фена, кәнә иу цалдәрәй дә фарсмә бадт куы байай-фой, уәддәр нае бакоммә кәсдзынә? — афарстон та йә аз.

— Цәй, фендзысты! Чи зоны, әмә ахәм уавәр ма сәвзәра...

Алы зын хъуыддагәй дәр әнционәй рацәүән ис, Җаңтуар-зон әмә хәларзәрдә адәм йә аразджытә куы свәййынц, уәд. Афтә рауд ацы хатт дәр.

Хъәу бауазәг кодтой мәздәттаг чындыхәсджыты. Әмхуы-зонәй февнәлдтой, Тотрадзы хәдзар Җәмәй дыккаг бонмә рәвдз уа, чындыхәсәвән цытә әмбәлү, уыдонәй.

Циндзинад йә билтәй әнхъәвзта. Федка нае нызта, кәд әм хатыдысты, уәддәр. Фәлә йә хъәуы фосы күистгәндҗытә, шофыртә куы базыдтой, Федка дәр чындыхәссәг кәй у, уый, уәд әм фынгмә радыгай сә нуазәнтимә Җаңуын байдытой. Уый фындыкхистәр Гигойы стыр дисы бафтыдта:

— Дәлә уыцы уазәг куы нае нызта уәдәй сарәй, уәд ыл ныр цы 'рцыди?

— Мән дәр дисәй аргәвста, загъта дыккаг хистәр. — Ныр ма иунәг нуазән дәр никәмән аздахта фәстәмә. Иу та йәм цъәх кърусәйли дзаг аәрбахаста йә нуазән, әмә уый дәр фәдәле кодта.

— Хорз нае: уазәдҗы афтә әффәрүн хорз нае, — загъта Гиго.

Цы ма ауәрстайд Федка дәр йәхниүл, кәд әмә, къуыри раздәр цы хъуыддаджы фәдил сәмбәлдисты әмә сын фәху-динагәй тәссаг цы хъуыддаг уыд, уый афтә амондҗынәй ахицән. Уәдә, уәдә, адәмни фарн тыхдҗын у. Әмә ахәм дывәр цины бон къуылых нозтджын дәр сфидауы хәлары нозтәй...

МАЛІТЫ ГЕУЕРГИ: 120 АЗЫ

Геуәргийы хистәр фырт Мурат
йә бинойнаг Зинәимә.

Геуәргийы фырт Васо.

Геуәргийы чызг Зоя (галиуырдыгәй раззаг рәнхы)
йе мбаелттимә.

*Васоны фырт Геуэргийы цот —
Зәринә Марат*

*Поэты байзәддәгтәй ма цалдәр:
Иринә, Марат, Альбинә.*

ДЗУЦЦАТЫ Хадзы-Мурат

МАЛИТЫ ГЕУÆРГИЙЫ ПОЭЗИЙЫ ТЫХХӘЙ

Ады уаңтæ сты, 1920 – 1930-æм азты ирон поэзийы тыххәй дыууын азы размæ цы зонадон-иртасæн күистытæ ныффи斯顿, уылонгæй хицæн хæйттæ. Ници дзы аивтон, æрмæст сæ кæмдæрты фæцыбыртæ кодтон.

Автор

ФЫЦЦАГ УАЦ

Национ фольклоры хъæздыг æвæрæнтæй næ курдиатджын поэттæй алчидæр йæхирды-гонау пайда кодта, ие сфæлдыстадон хæс æмæ йын йæ поэтикон удыхъæд куыд амыд-той æмæ дзы куыд домдтой, афтæ. Поэзийы дойны басæттынæн фольклор цахæм бæркад-джын судон у (æцæг поэт æм куы' ргубыр кæнен æмæ йын йæ сыгъдæгæй йæ зæрдæйы фæндияг куы баназы, уæд), уымæн ирд æвдисæн у Малиты Геуæргийы сфæлдыстад.

Революцийы агъоммæ Геуæрги сæйраджыдæр фыста уырыссагау. Сылгоймаг æмæ уарзты темæ йæм, æндæр темæтимæ иумæ, ахста зынгæ бынат. Жæткæй йæ темæтæ, йæ мотивтæ ист уыдысты ирон хæххон цардæй (йæ чиныг дæр уымæн афтæ рахуыдта — «Горские мотивы», 1924). Хорз зыдта ирон цард, ирон æгъдæуттæ, ирон адæймаджы психология, фæлæ сыл фыста, уырыссаг поэттæ (æмæ уæлдайдæр Лермонтов) Кавказыл куыд фыстой, афтæ, ома, фыста, кавказаг адæмты цард

әвдисын уырыссаг поэзийи цы традицитә уыд, уыдонмә гәсгә әмә уыдон фәэмгәйә. Әмткәй йын хорз аргъ кодтой ие 'мдзәвгәтән, фәләе йын уыциу рәстәг амыдтой, зәгъгә, уырыссаг поэзийи сә ахадындинад бирә нә уыдзән әмә хуыздәр бакәенид, йәхи әвзагыл фыссын күни байдаид, уәд.

Дзырд ууыл наеу, кәцы әвзагыл хуыздәр у фыссын — уырыссагау әви ирониау. Әвзәгтәй хәрзтә әмә әвзәртә наеу, алы адәмән дәр се 'взаг зынаргъ әмә уарзон у. Дзырд ууыл у, цы, күнд әмә Җауыл фыссы поэт, әмә уыци «цы, күнд әмә Җауыл», йә уды фәлтәрдзинад, йә курдиат, йә дәсныяд кәцы әвзагыл у хуыздәр, арфдәр әмә тыхджындаид равдисын йә бон.

Геуәргийән йәхи зәрдә әмә йәхи курдиаты әрдзон рәстдзинад күнд амыдта, уымә гәсгә йә фәндаг йәхәдәг равзәрста әмә бархийә, разәнгардәй, әнувыдәй бәстон әрәвнәлдта йә мадәлон әвзагыл фыссынмә әмә рамбылдта — рамбылдта йә курдиат, рамбылдта йә дәсныяд.

Революцийи агъоммә уырыссаг поэзийил ахуыр кәнгәйә, уырыссаг поэтты фәэмгәйә әмә йәхи әмдзәвгәтә уырыссагау фыстәйә, Геуәрги цы фәлтәрдзинад райста, уый ахъаз әмә әххүис кодта йә дардәры күистән, фәләе ныр суәгъд уырыссаг поэтты комкоммә әндәвдадәй, сә поэтикон нывтә, сә ныхасы кондәй әмә ләмбинаң, арахсә әмә дәсныйә ныккаст йә ныйтарәг адәмьи фольклор әмә уды әвәрәнтәм, сә тәлфт, се змәлд, сә ад әмә сә хуызмә.

Раздәр әм цы романтизм әмә лиризм уыд, уыдон ныр, йә мадәлон әвзагыл, фәтыххуджындаид әмә фәарфдәр сты, сә аивадон хәрзхъәддзинад фәбәрzonndәр әмә фәирдәр.

Хуымәтәг хабар — чызг федта саунымәтджын бараджы, бауарзта йә әмә нал цух кәнүй җәрдәйә, йә зондәй (әмдз. «Әлхүйнә», 1921). Әмдзәвгә байдайы чызджы мидриторикон, хинымәр сагъәсү фарстәй: «Ци кәнүй, цума, ме 'лхуйнә, ку наебал зелүй дзәбәх?» — әмә наем уайтагъдәр әвзәры цымыдис чызджы уавәрмә, йә зәрдәуагмә. Цыдәр кодта әлхүй, дзәбәх нал зили — хәдзарон кусән дзаумын цы хъумә кәна? Фәләе хуымәтәг дзаумайыл баст у чызджы зәрдәйи тыхджын мәт, хуымәтәг цардыуагон дзаумайы хәдфәстә цәуы романтикон фәлгонц: «Мә цәститәбләр уайунцә сай нимәт әмә сай бәх». Иуырдыгәй — әлхүй, иннәрдыгәй — сай нымәт әмә сай бәх, — адон ахсән ныхмәвәрд уйибәрц наеу,

цас сты әмбаст: хүмәтәг у әнахуыр, әрвилбонон-цардыуагон у поэтикон-романтикон. Афтәмәй хүмәтәг этнографон реалитә, атрибуттә әмә бәрзонд әнкъарәнтә, фыруәздан, фырнымд зәрдыуаг, кәрәдзимә әмдзу кәнгәйә, әддәг-мидәг уайгәйә, Геуәргийи әмдзәвгәйән (әмә әмдзәвгәтән) дәттынц әнәсайд, сыйғыдәг лирикон хъару.

Фыщаг риторикон фарсты фәстә нә («Ци кәнүй, цума, ме 'лхуйнә?..») Чызг йә зәрдәмә куы 'ркәсын әмә куы 'рыхъусын кодта, йә зәрдыуагмә нә куы бацымыдис кодта әмә нын йә риторикон фарсты аххоссаг иумәйагәй куы бамбарын кодта («Сау нимәт әмә сау бәх»), уәд радзырда, конкретонәй куыд әрцид хабар, хүмәтәг хабар — әлвиста, йәхинимәр цыдәртә мысыд, сә цурты әрбацыд иу бәхджын, — әмә чызг йә радзырд әххәст нәма фәзи, афтә та риторикон фарстәй фескъудатта йә ныхас, йә фыщаг риторикон фарсты лирикон зәрдыуагмә нә раздахта, җәмәй уыцы лирикон зәрдыуаг хабарәвдисәг радзырдәй ма фәиппәрд уа, ма 'rbайрох уа, уый тыххәй: «Мә фидбилизән ә хәеццә җәмән фәдтән әз әнгаст?» Ләппүйи дыууә Җәстү (мидхуд) әрттывтой сырх зынгау, чызджы зәрдә басыгътой, әмә та җәмәй лирикон зәрдыуаг ма ферох уа, ма әрныллағ уа, уый тыххәй риториконәй фәсидт: «Ду ме 'вдесән, уо Хуңау!» Чызджы зәрдә базыр-зыр кодта, разылд йә сәр, аскъуыд әмә әрбадыдәгътә йе 'лвисинағ. Хабары ныв әмә чызджы зәрдыуаджы ныв кәрәдзи ивгә әмә кәрәдзимә әмдзу кәнгәйә, ныронг чызг йә зәрдыуаг әвдиста риторикон фәрстытә әмә сидәнтәй, ныр кәронәй йә уавәр дәр әмә йә зәрдыуаг дәр равдыста традицион-ирон фәлгонцәй: ләппу-барәдҗы куы федта, уәдәй фәстәмә йә чемы нал у: «Цәветтонгә ма мә зәрди сагъд байзадәй сау хъәма». Чызджы уавәр ацы фәлгонцәй схызт йә кульминацимә. Махмә ныр конкретонәй бахъарда чызджы уавәр, йә уарзты хъынцъым, йә мәт, йә тыхст, әмә уый фәстә әмдзәвгәйи фыщаг строфа куы фәлхатт кәны, уәд уый әрмәст хүмәтәдҗы композицион амал нәу, хүмәтәдҗы нә раздахы әмдзәвгәйи райдайәнмә, — дзырдәтә уыцы дзырдәтә сты, строфа уыцы строфа у. Фәлә, цыма, уыцы дзырдәтә нал сты, уыцы строфа нал у, — дывәр, әртывәр фәтыхдҗындәр се 'ндәвдадон, тәлмәндҗын хъару, әгасәйдәр нә бакәнынц чызджы әнкъард, уәздан, романтикон әмә

лирикон зәрдыуаджы амәддаг. Афтәмәй уыцы зәрдыуаг әмхүзөн исынц әмә әңкъарынц уыциу рәестәг чызг йәхәдәг, поэт әмә семә чиныгкәсәг дәр.

Йә мид әмә йе 'даг структурәмә гәсгә «Әлхүйнә»-мә хәстәг ләууы әмдзәвгә «Кизги зар» (1922). Ам темә әндәр у — чызгән аивгъуыттой йе 'вонджы бонтә әмә әңкъард кәны, мәт кәны, тыхсы, кәй аңыдысты, уый тыххәй. Әмә та ам дәр чызг йә нымд, къәмдзәстыг, сагъәссаг риторикон фарстәй байдайы әргом кәнный йә зәрдыуаг:

*Ци мин фәңәнцә
Мәкизгон бәнттә?
Уах, байвадәнцә
Мә деденгутә.*

Фыщаг дыууә рәнхъы риторикон фарст («Ци мин..?») йә уәлвәд рахизы аив әвастхъәрмә («Уох...») әмә та нә уайтагъд йәхимә ныббәтты, йәхимә әркәсын әмә әрыхъусын кәны чызджы зәрдыуаг. Ам нәй хүымәтәг-цардыуагон әмә бәрзонд-романтикон ныхмәвәрд әмә иудзинад (әлхүйнә, сау нымәт әмә сау бәх). Фәлә дзы ис фәлгонцион-лирикон параллелизм («Мә кизгон бәнттә» — «Мә деденгутә»). Ахәм параллелизмәй риторикон фарст әнәнхъәләдҗы фәтых-дҗындәр вәйиы аив, уәздан-кәрзә әвастхъәрәй. Дардәр чызг әвдисы йә уавәр. Чи зоны, уарзты ад банкъардта әмә ныр уыцы уарзт нал и, чи зоны, йә чызгон бонты уарзтмә әнхъәлмә кастис, йәхи йе 'рцыдмә рәвдыйдат, буц кодта, әмә ныр чызгон бонтә аивгъуыттой, дидинджытә байвадысты әмә йәм йә уарзт нал әрцәудзән:

*Неке гъәунцә
Мә сау әрфгутә,
Неке гъәунцә
Мә цәстисугтә.*

Йә хәдфәстә чызг, Җәмәй әмдзәвгәйи сабыр, фәлмас, әнтъиснәг интонаци әваст ма фескъуийа әмә әндәрүрдәм ма фесхъиуа, уый тыххәй фәндоны сидән («Тәходуй, нана») строфайы фыщаг рәнхъы не 'рәвәрдта, фәлә дыккаг рәнхъы. Строфайы фыщаг рәнхъ: «Әстүтгүн әффоргъ», зәгъгә, куы зәгъы, уәд уый фәстә сидән йәхииуыл размә цәхгәр нә рахәцы, — фыщаг рәнхъы фәстә әмбәхстгондау у, әмә афтәмәй фыщаг рәнхъ иннә рәнхъытәй зына-нәзына кәй фәхицән

кодта, хъуыдыйады әрдзон фәдфәдылондзинад кәй фәурәдта, уый, иуәй, иумәйагәй интонаци нә фехәлдта, иннәмәй та хуыздәр равдыста чызджы фәндөн:

*Әстүггин әфсоргъ,
Тәходуй, нана,
Хуңауи дзурдәй
Нур ку фестинә.*

Чызг йә фәндөн, йә бәллиц куы загъта (фәсденджызы бацагурид йә чызгон, сызгъәрин азтә), уәд та кәронәй фәлхатт җәуы фыццаг строфа. Әмә та ам дәр хуымәтәджы, механикон фәлхатт нау. Куы базыдтам чызджы әрхәндәг уавәр әмә зәрдыуаг, куы базыдтам чызджы бәллиц әмә уызы бәллицы әнәрцәугә мәнгдинад (әфсургъ дәр нә фестдзән әмә йә чызгон азтә дәр не ссардзән, нә раздахдзән), уәд фыццаг строфа кәронәй фәлхатгондәй стыхджын вәййи зәрдәйы туттә ныттәдзыны онг, зәрдәуынгәгәй җаєстытә доны разилыны онг. Әңәг, фыццаг строфа кәронәй кәй фәтыхджындәр, уымән ма фәахъаз иу чысыл ивддзинад: строфайы дыккаг рәнхъы номивәт «мә» ивд әрцид әвастхъәр «ую»-йә әмә чызг йәхи нал фәрсы йә чызгон бонтәй, фәлә сәм комкоммә фәсидт, цы мын фестут, зәгъгә.

Афтәмәй дыууә әвастхъәры фәд-фәдыл, анафорәйы әгъдауыл, рацыдисты, риторикон фарст әмә сидән бапу сты әмә, ай-гъай, фәтыхджындәр кодтой строфайы лиризм:

*Ци мин фәцайтә,
Уо, ме 'взонг бәннитә?
Уох, байвадәнцә
Мә деденгутә.*

Зын рахатән нау, ацы әмдзәвгәтән әппүн ницы иудзинад ис, фольклорон сюжеттә, типтә, хъуыдыйтә әмә аивадон амалтә чи райсы, әгәрьистәмәй сә чи фендәрхуызәттә кәны дутмә гәсгә, йәхимә гәсгә, уызы авторты уацмыстимә. Әнәмәнг, Геуәргийы әмдзәвгәтә баст сты фольклоримә, фәлә уый у тынг интимон, чызгмә ләппуйы сусәг, әмбәхст уарзтән хуымәтәг җаєстәй фенән әмә бамбарән куыд най, ахәм бастдзинад. Уымә гәсгә, ләппуйы зәрдәмә чызгәй цы фәцәуы, ләппуйы зәрдәйы чызг цы уарзт сәвзәрын кәны, уый ләппуйән йәхи куыд у, афтә Геуәргийы әмдзәвгәтә дәр сты йәхи сфәлдыстад, йәхи оригиналон әмә хәдбындуру уацмыстә.

Комкоммæ-иу фольклорæй цы райста кæнæ фольклормæ гæсгæ кæй фыста, уым-иу йæ уарзт дæр æргом уыд — йæхæдæг-иу бацамыдта, зæгъгæ, адæмон зарæг кæнæ адæмон кадæг у. «Адæми зартæй» — афтæ бафыста æмдзæвгæ «Дзуле»-иы бын (1923) æмæ, æцæгдæр, уый поэты «сусæг уарзтæй» райгуыргæ æмдзæвгæтæй хицæн кæны, лиризм дзы къаддæр ис, чызджы зæрдыуг дзы лæмæгъдæр æмæ хусдæр у, кæд æмткæй романтикон у æмæ дзы поэты аивадон амалтæ уынæм, уæддæр. Геуæргийи иннæ чызджытау, Дзуле йæхæдæг нæ дзуры, фæлæ йын адæм æмæ поэт æмдзæвгæйи фыццаг æрдæджы æвдисынц йæ уавæр: Дзулейи зæрдæ нæ зоны æнцой, æхсæвæй-бонмæ мæсыгæй кæсы æддæмæ. «Æлхуйнæ»-иы фыццаг строфайы хуызæн — риторикон фарст æмæ Дзулейи зæрдæхсайгæ уавæры аххос:

Цæбæл æй цума æ хъурмæ,
Ци æрцудæй, ци кæнүй?
Æ бæгъатыр лæг мæсугмæ
Æртæ бони нæ зиннуй.

Æмдзæвгæйи дыккаг æрдæджы Дзулемæ дзурынц (ныстуан-сидæн), зæгъгæ, дæ дзыккутæ ныттон, дæ лæг фатæй фæмард, нæууыл лæууы уæлгоммæ æмæ «фидмондагæй йæ комкоммæ хой æ сæргьи ку зелуй».

Кæй зæгъын æй хъæуы, ам дæр Геуæргийи къухайст бæрæг у — адæмон зарæгыл бакуыста æмæ йæ сарæзта йæхирдыго-нау. Фæлæ уæддæр не 'нцайы ие 'ннæ лирикон æмдзæвгæты æмбæрц. Чи зоны, Дзуле йæ сагъæс йæхæдæг куы ракодтаид, уæд йæ тæлмæнджын хъару фылдæр уаид. Геуæргийи æмдзæвгæты сылгоймæттæ сæхæдæг сæхи номæй кæй дзурынц, уымæн егъау поэтикон ахадындинад ис. Уый дæр æвдисæн у, Геуæрги адæмон лиризммæ къærцхъус кæй уыд, ие специфи-кæйи ад бын тынг кæй æнкъардта, йæ хъаруиы абузæн æмæ ратæдзæн бын бæльвырд кæй æмбæрста, уымæн.

Зындгонд у, ирон адæмон историон-хъайтарон зарджыты кæрæй-кæрона мæ хъары уæззау трагизм æмæ тыхджын лиризм. Хъайтар-нæлгоймаг мæлгæйæ кæнæ мардæй куы кæны йæ хабæрттæ, куы дзуры йæ хъысмæты тыххæй, куы сиды йæ мадмæ кæнæ ие 'ннæ хиуæттæм, ие 'мбæлттæм кæнæ йæ знæгттæм, уæд æм æнцад-æнцойæ хъусæн нæй. Уыцы трагизм æмæ лиризмæн ис тызмæг, карз, хиуылхæцгæ, лæджыхъæдджын æмæ эпикон

ахаст. Әндәрхуызон у ирон адәмон поэзийы сылгоймәгты трагизм әмә лиризм. Сылгоймаг йәхи номәй күң байдайы йе 'намонд хъысмәты тыххәй кәнә әндәр искәй тыххәй дзурын, уәд дыз-дызгәнгәйә, бар-әнәбары ссудзынц әмә судының зәрдәйы уидәгтә. Хуыматәджы нау, ирон адәмон поэзийы иууыл лирикондәр кәй сты сылгоймәгты зардҗытә (зәгъәм, «Софиайы зарәг») әмә сылгоймәгты хъардҗытә. Әз ныхәй-ныхмә не 'вәрын нәлгоймәгты лиризм әмә сылгоймәгты лиризм (уый әнәхъола ми уайд), се 'хсән ис бирә әнгәсдзинәдтә, әмткәй сә раттәг у иу зәрдә — ирон адәмы зәрдә, фәлә сылгоймәгты лиризм зәрдәмәхъаргәдәр кәй у, уый, әвәццәгән, турысхойаг никәмән у.

Поэт йәхәдәг кәй на дзуры йә сылгоймәгтәм, йә ахаст сәм комкоммә, ләгәй-ләгмә кәй не 'вдисы, уымәй мыйиг йәхи иуварс на ласы сә уавәр әмә сә сагъәсәй, мыйиг «объективистон ныvgәнәджы» бынаты не 'вәры йәхи, ницы хәс әнкъары сә разы әмә сын ницәмәй у баххуыс кәнын йә бон. Ам хабар әндәрхуызон у. Сылгоймәгтә сәхи номәй дзургәйә, се 'рдзон әмә сә традицион уагмә гәсгә, арфдәр әмә тыхджындәр аргом кәнынц сә уавәр әмә сә зәрдә, сә хъынцым әмә сә сагъәс, сә тухи әмә сә уарзт, сәхи номәй дзургәйә, тыхджындәр кәнынц әмдзәвгәты лиризм әмә тынгдәр хъары сә хъысмәт чиныгкәсәгмә, әмә уыциу рәстәг Геуәрги — поэт-гуманист — йә сылгоймәгтимә у әмсагъәс, әмдыхст, әмуарзт, кәд сылгоймәгтә сәхи номәй дзурынц, уәд дзурынц Геуәргийи номәй дәр, сылгоймәгты лиризм у поэты лиризм, сылгоймәгты хъарәг у поэты хъарәг.

Поэты сылгоймәгты хъарәг адәмон хъардҗыты хуызән кәй у әмә кәй нау, сылгоймәгтән сәхи хъарәг кәй у әмә поэты хъарәг дәр кәй у, ууыл дзурәг у әмдзәвгә «Скъавди гъарәнгә» (1924). Ам дәр, иннә әмдзәвгәтау, чызг дзуры йә уавәры тыххәй әмә әхсәнмә-'хсәнты, хабәрттә дзурын фәуромгәйә, әвдисы йә зәрдыуаг. Аскъәфтой йә сай бәхдҗынта, фәхәссынц ай әмә — йә уынәргъгә ныхас йәхи тыххәй: «Ци унгәг дән, ци, ме 'рхунәй», стәй йә тәригъәддаг риторикон фарст: «Нанамә мин ка бауайа, бабай цирт мин ка бауайа?» Йе 'фсымәр цылайы хуыссы мардәй (әвәццәгән, скъәфджыты раз әрләууыд әмә йә амардтой), йә чынdziхонтә на зынынц йә хъармә, йә фәрдгуытә, йә болат кәрдән, йә

судзин бazzадысты әнәфснайдәй, әмә та — йә риссаг риторикон фарст: «Нур ме 'ной, ме 'ной әнгартә куд кәндзәнәңцә мә зәртә?» Йә ныййарәг мады ныуугъята дзәгъәләй, әмә та — риторикон фарст: «Ци кәндзәнән, ци ме 'нкъарди, мә ниййерәгәй идарди?»

Әз дзырдтон, «Әлхүйнә» әмә «Кизги зар»-ы фыщаг әмә фәстаг строфаты фәлхаттән цахәм ахадындинад ис, уйын тыххәй. Фәлә къаддәр хъусдаринаң не сты алыхуызонаң әндәр фәлхаттытә: «Ци кәнүй, цума, ме 'лхүйнә?» (фарстән дзырдты дывәр фәлхатт), «Неке гъәунцә мә сау әрфгутә, неке гъәунцә мә цәстисугтә» (анафорон фәлхатт), «Ци әрпүдәй, ци кәнүй?», (синонимон фәлхатт), «Уәй Дзуле, Дзуле, нитонә...» (Сидәны дывәр фәлхатт), «Ци унгәг дән, ци, ме 'рхунәй», «Мә бони радә, мә радә», «Ныр ме 'ной, ме 'ной әнгартә», әмә а.д. Адон, хицәнәй рафысгәйә, цәсты уадиссаг ницы ахадынц, фәлә контексты тынг цырын кәнүниң әмдзәвгәйи эмоцион тых, йә лиризм. Әмдзәвгә «Скъавди гъарәнгә»-йы дәр фыщаг дырәнхъон («Цъәх зәлдәбәл сау бәхгингтә-еугурәй дәр арцәгингтә») фәлхатт цәуы кәронәй, фәлә йын ам, иннаң әмдзәвгәты хъауджыдәр, композицион амаләй дарддәр (чызджы кәй фескъәфынц бәхдҗынта, уымәй дарддәр) уәлдай хъару нал райста. Уйын хыгъед әмдзәвгәйи ис иу фәлхатт — алы дырәнхъы фәстә дәр чи цәуы, се 'хсән зәрдәскъуынгә сидән әмә удхары фарст, уәззау хъәрзт әмә фыдохы дзынасту чи хъуысы, уыцы рефрен: «Уох, әна, ци кәнен...»

Геуәргийы әмдзәвгәтә йә дуджы конкретон-революцион әңгәдзинадимә комкоммә баст кәй нә уыдысты, уйын нә иуәйиу фысджыты гуызавәйи әппәрста әмә сә фаудтой. Хъуылаты Созырыхъо ранымадта Хетәгкаты Къостайы «Хетәг», Брытиаты Елбыздыхъойы «Амран», Гәдиаты Цомахъы «Царды уәз», уыдонимә Малиты Геуәргийы әмдзәвгәтә дәр, әмә сә загъята, зәгъгә, «сты национ романтизмы уацмыстә» («Фидиуәг», 1930, №11-12, 81 ф.). Фыщаг әркәесгәйә, нырыккон чиныгкәсәгән ам, цыма, мәгүырауәй ницы ис — Геуәргийы әмдзәвгәтә әңгәдәр сты национ әмә романтикон. Фәлә хъуыдаг афтә у, әмә «романтизм», уәлдайдәр «национ романтизм», УПФА-йы теоретикты цәстәнгасмә гәсгә, 20–30-әм азты уыд әффхәрән термин. Уыдон нымадтой, зәгъгә, романтизм

әмә идеализмы әхсән хицәндзинад нәй, романтизм у «әңдәгдзинад мистификациянәг», фәливат әмә зыгъум-мәгәнәг, стәй ма-иу әм ноджы эпитет «Национ» күы бафтыдтой, уәд уый та афтә әмбарын хъуыд, зәгъгә, ис сын националистон ахаст. Уымә гәсгә Геуәргийы «национ романтизмы уацмыстә» дәр, Хъуылайы-фырты хъуыдымә гәсгә, уыдысты әңдәгәлон советон ирон литературәйән. Ахәм аргъ сын кодта Гулуты Андрей дәр, уыдта дзы «упадочничество и мистика» («Пролетарий Осетии», 1933. 24. III.).

Ахәм хуызы Геуәргийы фауынән ницы бындур ис, УПФА әмә әндәр литературон къордты «схемәтә» әмә «программаты» рәдый әмә иувәрсыг позицитәй сәм күы нә кәсәм, уәд. Геуәргийы әмдзәвгәтә кәд царды революцион змәлд әмә рәэзт комкоммә не 'вдисынц, уәддәр иппәрд не сты 20-әм азты әңдәгдзинадәй. Бәгуыздәр, традицион сты, фәлә поэты әмдзәвгәтәны сылгоймәгтә цы хәдзары зылдтытә әмә митә кәнүнц, цы цардыуаджы реалитә әмә дзы атрибуттә ис, уыдон 20-әм азты әнәхарактерон нә уыдысты ирон зәхкүсәг адәмән, уәлдайдәр дард хәххон хъяуты цәрдҗытән, сәхи номәй кәй дзурын кодта, уыцы сылгоймәгтән. Арәх әмә тыхджын уыдысты чызгыскъәфт, ирәд әмә әндәр ахәм фыдағъдәуттә.

Геуәргийы әмдзәвгәтән әмткәй сә аивадон конд, сә сәйраг миниуджытә раст бамбәрста Тыбылты Алыксандр. «Облеченные в изящную форму стихотворения Малиева проникнуты неподдельным искренним чувством, полным неуловимой прелести и грации», — фыста Алыксандр әмдзәвгәтә «Әлхүйны» әмә «Кизги зар»-ы тыххәй. «Женственная», зәгъгә, критик ахәм эпитет радта Геуәргийы музәйән.

Дзырд дәр ыл нәй, Геуәргийы музә уәздан әмә фидауц-джын кәй у, уый сәйраджыдәр цәуы поэтән йәхицәй, йә курдиаты әрдзон хъәдәй. Фәлә ма уый кәнгә у, поэты музә цы мәрыл райгуырд, схъомыл әмә сырәзт, уымәй дәр, ома дыгурон адәмон лирикә әмә дыгурон әвзагәй дәр. Әнә уыцы мәр бамбарән нәй әмә раст аргъ скәнән нәй Геуәргийы поэзийән, уымән әмә органиконәй баст сты кәрәдзизимә. Тыбылты Алыксандр нысан кодта, зәгъгә, дыгурон әвзагән ис «красивые», «архаические женственно-мягкие формы». Уыцы «женственность» арәх бәлвырд кодтой дыгурон адәмон зардҗыты дәр.

ДЫККАГ УАЦ

Малиты Геуәрги 1923 азы ныфғыста поэмәтә «Дууә фийайу» әмә «Үәхадәги фурт минкъий Гуйман». Ныфғыста, зәгъгә, әххәст раст ныхас нәу, — раstdәр уыдзән: литературон уагыл рацарәста фольклорон сюжеттә. Афтә кәй у, уымә гәсгә сә Геуәрги йәхәдәг ье 'инә поэмәты рәнхъмә нә хаста, мыхуыры сә күү угъята чиныгәй, уәд сә рахицән кодта иннәтәй, сә дәлсәргәндәй сүн амоны, зәгъгә, сты дыгурон каджытә, ома сә райста адәмон сфаәлдыстадәй. Сә фольклорон вариантимә сә фәрсәй-фәрстәм күү әрәвәрәм, уәд хуымәтәг Җәстәй дәр рахатәм: сә сюжеттә, сә ситуацитетә (суанг чысыл деталты онг) сты әңгәс, әмхуызон. Әгәрыстәмәй се 'мдәвгәамад дәр райстой адәмон сфаәлдыстадәй, номхуындәй «Сау хохы фийайуы зарәг»- әй (уым: «Сау хохы фийайу Урс хохмә дзуры, уадындај зары», Геуәргимә: «Бәргә ницәгъдүй и Уази фийайу ә даргъ хәтәләй»).

Дыууә поэмәй дәр цымыдисаг уымәй сты, әмә сыл Геуәрги бакуыста йә дут әмә йәхимә гәсгә, йәхи Җәстәнгас әмә йәхи идеологимә гәсгә. Уазы фийайумә күү ссыдысты Биаслантә дыуудәсәй, уәд ын Сау хохы фийайу күүд бацамыдта, афтә бакодта: аргәвиста сүн ье стыр сау сәгъ, сә хәрды уысм фосмә радугъ кәнү, аг ракъуыры йә къахәй әмә Биаслантә фәцагъды вәййынц тәвд басәй. Чи зоны, адәмон вариантты (цалдәр варианты сты) әлдәртты мәләтти аххос («йә фыд сүн марг у, йә бас сүн хос у») хуыздәр мотивировкә-гөнд у, фәлә Геуәргийән әвәццәгән, йә къух нә арәзта, Биаслантән сәгъы фыд марг цәмәй у, йә бас та — хос, уый фаг бәрәг кәй нәу, уый тыххәй. Геуәргийи фәнди, Җәмәй уазджыты мәләт реалистондәр уыдаид, фәлә, адәмон вариантты әбәлвырдзинад иуварс кәнгәйә, фаг уырниаг нә руад йәхи верси дәр: дыуудәс ләджен тәвд басәй нә амардаиккой. Фәлә дзы сәйраг уый нәу. Сәйраг уый у, әмә Биаслантә, адәмон вариантты күүд у, афтә Уазы фийайуән ье 'рвадәлтә не сты, уымә гәсгә сә тәригъәд райсынәй кәй тәрсү, уыцы момент Геуәрги аиварс кодта. Адәмон варианты уазджытән сә кәстәр басәй кәй схуыпп кодта, удәгасәй кәй бazzад әмә фийайуы кәй амары, уыцы момент дәр Геуәрги аппәрста, уымән әмә йын сәйраг у әлдәрттыл мәгүүр

фиййауы үәлахиз. Зынгонд фольклорон ситуаци рухс кәны поэтән йәхи рухсәй, поэт Сай хохы фиййауы дзыхәй хәссы йә тәрхон адәмъ әғхәрдҗытән: «Мәгүр адәмән тухгәнәг қа уа, ие де уазгутау фудвәндаг фәууя... Нур йеци исәфд фәди фәдмә дәр нә тухгәнгутаен дәңцән байзай! Нур уоци коймә и Биаслантән хауәг бәласау сәнифс басәтта!»

Гүйманы тыххәй адәмөн каджытәй (уыдан дәр цалдәр варианты сты) фыццаг хатт (1913 азы) спайда кодта Багъәраты Созыр (поэмә «Дууә әрдхуарди»). Әмткәй сюжет нә аивгәйә, Созыр архайд ахаста Нарты дугмә. Ныхасы адәм дис кәнның; Җәмән бады мигъ урс хохыл әмә Җәй нәрын хъуысы? Бәрәггәнәг ацыд Гүйманы әрдхорд Дзәүәг. Рагәй йәм хәләг кодта әмә йә мәнгардәй коммә фесхуиста. Гүйманы куыздз Селән зыдта хабар, стәй ма Гүйман мәлгәйә әвдисәнтә бакодта хур әмә тәгәрәй. Дзәүәг бацәры Гүйманы усимә. Усән йәхи фәндыд, Җәмәй Гүйман фесәфа әмә йә ләг суя Дзәүәг. Афәдзы хисты бон Дзәүәджы къусмә әртактысты тәгәры сыйтәртә. Адәм базыдтой әцәгдзинад, Селән адәмы раз Дзәүәджы ныргәвста.

Адәм күйдәй бazzадысты бузныгәй, фәлә ус аборнмә дәр у тәрхойнаг, худинааггат. Афтәмәй, адәмон варианты хъауджыдәр, Созыр, иуәй, Гуйманы архайд ахаста нәртон заманмә, иннәмәй та — Гуйманы усәй скодта фыдгәнды ёмдзәхдон. Адәмон варианты ус әңгәгәй смой кәны йә ләджы мәнгард әрдхордәй, фәлә әңгәгдинад куы базоны, уәд йәхәдәг райсы йә ләджы mast — йе знаджы ныррахойы хъамайә ѡмә аңәуы йә цәгатмә.

Ацы хицән цауыл амад у Геуәргийы уырыссағау фыст романтикон балладә «Месть» (1915). Абырәг Измаил әрыгон Гиданнәйән йә ләг Гурыйы амәләтү афәздзы бон әргом кәнәй йә уарзт, фәлә уыңы рәстәджы Гурыйы әвдисән — тулдзы сыйфтәр — әрбатахт къәсмә, зындысты йыл туджы әртәхтә. Измаил Хұышауы барвәнд бамбәрста, загъта, зәгъгә, Гурыйы марәг йәхәдәг у. Әмә «сверкнул Гиданнин взор злорадно — и глухо вскрикнул Измаил: дух мести черной беспощадно во грудь кинжал ему вонзил». Ам нәй, Измаил цәмән амардта Гурыйы, уйын аххос (хәләг), нәй дзы, йә усмә уын кәй хъавыд, уыңы момент дәр, әрмәст әй нәе бон у, әмә (адәмон мотивировкә кәй зонәм, уымә гәсгә) гәзәмә хатәм Измаилы

зәрдәргомгәнән ныхасәй. Балладәйы закъәттәм гәсгә, ал-цыдәр, цима, әрцәуы әнәаххосәй. Геуәрги нын раныв кодта ахәм әвирхъяу цау, мах дисы чи бафтауа, чи нын нынкъусын кәна нә зәрдә. Уыцы эффект йә къухы күңе бафтың, уәд әваст фәүрәдта, фәлыйт кодта йә таурағъхәссәт ныхас.

Гүйманы каджыты сюжетмә дыккаг хатт йе 'рғом күңе скодта Геуәрги, уәд ын йә адәмон бындур әнәивгә ныуугъята. Биаты Хъасбол йе 'рдхордмә хәләг кәй кодта, уымә гәсгә йә коммә фесхуиста. Селән хъәргәнәг фәци Гүйманы мардмә. Геуәрги бынтондәр аиуварс кодта әрдзы мастиныны мотив — нә дзы сты хур әмә тәгәры сыфтәртә. Йә хицауы тут нә райсы Селән дәр. Аиуварс кодта, Гүйманы усмә Хъасбол кәй хъавы әмә йә кәй ракуры, уйй дәр. Геуәрги Гүйман әмә Хъасболы ахастытән нә радта социалон мотивировкә дәр, — фольклорон хәрзәгъдау әмә этикон әмбарьинады араентәй әддәмә нә хизынц. Хъасболы архайды сәйраг у хәләг: Гүйман у хорз, хъәбатыр цуанон, адәмы уарзон, әз ахәм нә дән әмә йә хъуамә амарон, әмән хъуамә уа исчи мәнәй хуыздәр әмә номдзыидәр!

Фәлә, фольклоры «әрдзондзинад» әнәбахъыгдаргәйә, Геуәрги уәддәр равдыста йәхи «идеологон әгъдау». Адәм сәхәдәг, әнә искај әххуысәй әмә амындай, фәгуырысхосты Хъасболыл, фәситтысты йәм әмә йын әргомәй загътой, зәгъгә, топпы фат (нәмыг) фехсдзыстәм арвырдәм әмә кәд дә фыдбылызәй ницы 'рцыд, уәд фәстәмә раздәхгәйә дә-уыл нае сәмбәлдән. Фехстой топпы фат әмә фәстәмә күңе раздәхт, уәд Хъасболән йә тәккә сәрү ныссагъд әмә амард. Афтәмәй әрдз (хур, тәгәры сыфтәртә, Селән) нә, фәлә адәм сәхәдәг сты тәрхонгәнәг әмә әнәаххос ләджы мастисәг, адәм сәхәдәг бәрәг кәнүнц сә астәу хорз дәр әмә әвзәр дәр, раст дәр әмә зылын дәр. Ацы хъуыды әмзәл, әмуд уыд Геуәргийи идеологимә: адәм хъуамә уой сә хъыс-мәты хицау, иумәйаг тыхтә әмә зондәй аразой сә цард, сә тох әмә сә күисты сәр сәвәрой рәстдзинад әмә гуманизм.

Адәмон хәрзәгъдау әмә этикон темәйил амад у Геуәргийи поэмә «Дзандзирахъ» (1927). Фольклорон зардҗыты Дзандзирахъы ләг Темысаты Айдар аңауы балцы афәдзы әмгъуыдмә (кәнә хоскәрдынмә), Дзандзирахъмә әрцәуы йә къухылхәцәг Муалсаты Артуд. Иу варианты йын батых кодта,

Дзандзирахъ йе 'фхәрд нæ бабыхста, йæ сærмæ йæ не 'рхаста амæ йæхи доны башпærста. Әндær варианты йæ марæт у Артуд (æвæцçæгæн, тарсти, куы мæ рахъæр кæна, зæгъгæ, амæ йæ амардта). Әртыккаг варианты Дзандзирахъ ком нæ радта Артудæн амæ куы зæгъя йæ лæгæн, уымæй тæрсгæйæ, Айдары сардыдта, дæ 'фсин, дам, дæ аккаг нæу, хæзгул, дам, бакодта, амæ Айдар Дзандзирахъы æхсæвы хидæй донмæ аппærста. Айдар базыдта Дзандзирахъы рæстдзинад (куыд, цы амалæй, уый бæрæг нæу) амæ марды уæлхъус ныzzарыд, зæгъгæ, абонæй фæстæмæ мачиуал рамарæд йæ уарzon амбалы искæй дзыхы ардыдæй.

Ацы чынынды, фæлæ драматикон æрмæт райсгæйæ амæ уымæй дзæвгар дардæр ацæугæйæ, Гeuæрги ранывæста хæрзконд амæ фидауцджын сюжет, цауты аххосаг амæ фæстиуæгæн радта бæльвирд мотивировкæ. Әвдæм хатт æрæмбырд сты Къаматæ амæ уынаффæ кæнның; кæм амæ куыд фесæфт сæ чындз, кæм æй агуорой амæ кæмæн хъарой сæ тæригъæд? Дзандзирахъы сærмагонд хъысмæт адæмæн у иумæйаг сагъæс, адæм сты рæстдзинад агуրæг (Гуйманы поэмæйы куыд у, афтæ), амæ куы ссарынц Дзандзирахъы мард, уæд сæм сæвзæрд гузызваæ, сæ зæрдæ фыщцагдæр фехсайдта Дзандзирахъы лæг Хъамболатмæ. Ирон æгъдаумæ гæсгæ, марды цур мæнг дзурæн кæй нæй, уымæ гæсгæ Хъамболат басаст, зæгъгæ, Къундзайы-фырт æй сардыдта, Дзандзирахъ, дам, у хæзгулдар амæ йæ амардта. Марды уæлхъус амæ адæмы раз басаст йæ фыдгæндыл Къундзайы-фырт дæр, амæ рагром æвирхъяу фæстиуæджы (Дзандзирахъы мæлæты) аххос: рагæй нымæхст уарzt кодта Дзандзирахъы, æримысыд мæнг дау, кæд æй, зæгъгæ, Хъамболат арвитид йæ цæгатмæ амæ йæ уæд æркæнид йæхицæн усæн.

Адæм ссардтой амæ базыдтой рæстдзинад, фæлæ тæрхон (Гуйманы поэмæйы хъауджыдæр) сæхæдæг нæ рахастой. Әгæрыстæмæй сын æргомæй хұымæтæт уайдзæф дæр нæ бакодтой. Фæлæ уымæй Гeuæрги адæмы ахадындинад мыйайаг нæ фæныллæгдæр кодта, пассивон роль сын нæ радта. Адæм æппæт сæ ахаст, сæ зæрдүуагæй бамбарын кодтой аххосджынтæн, зæгъгæ, рæстдзинад у уæ ныхмæ амæ ныр уæхæдæг уæхицæн тæрхонгæнæг фæут, амæ афтæмæй сæххæст уыдзæн адæмы фæндон, сæ кæнон бакæндзысты адæмы хæрзæгъдау амæ этикæйы нормæтæ. Ам Гeuæрги романтикон поэмæйы

закъеттәм гәстә алыг кодта уацмысы конфликт: Дзандзирахъы мардәй афәдз куы раңыд, уәд Хъамболат әмә Къундзайы-фырт амардтой кәрәдзи, романтикон хъайтартән куыд әмбәләү әмә куыд фидауы, афтә. Адәм сыл физикон әғъдауәй стәрхон кодтой, фәлә адәмы хәрзәгъдауы тәрхон сәххәст кодтой сәхәдәг, адәмы ахсән цәрыны аккаг кәй не сты сә дыууә дәр, уый тыххәй, кәд сәм аххос әмхузыон нә хаудта, уәддәр: иу дзы у фыргәнд әримысәг, ардауәг, фәсайаг (сәйраг ах-хосджын), иннае — фыргәнд әххәстгәнәг, ардыдыл баууәндәг, сайды фәуәг, әмә сә дыууә дәр, адәмы хъуыдымә гәстә, хәссынц әмхузыон бәрн. Уымә гәстә дзы сә иу се 'ннаей нә амардта, фәлә фесты кәрәдзий амәддаг.

Поэмәйы цауты аххосаг әмә фәстиуәгән ирд мотивировкә кәй ис, алцыдәр дзы логиконәй кәрәдзийыл баст кәй у, уый йын дәттү реалистон бәлвырдзинад, фәлә уымәй ивы әмткәй йә романтикон ахаст. Реалистон элементтән сә бон у, әмә органиконәй бацәуой романтикон поэмәйы структурәмә, дәттой йын зәххон уырниаг хъару әмә уыциу рәстәг сәхәдәг дәр райсой романтикон уаг, романтикон уәлвонгзинад. Уымәй хъәздыгәр кәнү романтикон поэмәйы мидис, аивадон ахадындзинад, фәлә әмткәй нә сәфынц жанры иумәйаг спецификон миниуджытә.

Романтикон райдайән — Дзандзирахъ фесәфт, цы йыл әрцыд, кәм ис? Романтикон сусәгдзинад мах уайтагъд сцымыдис кодта йәхимә. Романтиконәй ныzzары фийиау адәмы әмбырдмә, диссаг, дам, федтон — доны фәйлауынц сызгъәрин сырх дзыккутә. Стәй поэт романтиконәй афыссы Дзандзирахъы дзыккуты хъазт доны уыләнтимә («И фәлхъәзәнти әнцойнә тәгтә-тәгтә фәйлаунцә, — уалдигон хорап сә гъазти әнә дауә федаунцә»). Романтикон уавәры бакәнү йә фыргәнд Хъамболат: хъамайә Дзандзирахъы зәрдә ныррахуиста әмә йын йә мард хидәй аппәрста («Куд ниххаудтәй мард и донмә, уой астъалутә уидтонцә... Уой цәхъалмә кәрәдземән десә-дзорә фәккодтонцә»). Романтикон-фәдисон у, цалдәр раны чысыл фендәрхузыонгондәй фәлхатт чи цәуы, адәмы уыңы портрет: Къаматә тәрхоны бадынц, донмә ныщәуынц әмә рапәссинц Дзандзирахъы мард, хистәй ахәлиу вәйиынц «әд ләдзгутә, әд хъәматә». Ацы деталь, иуәй, әвдисән у, цахәмдәр анахуыр, әвирхъау диссаг кәй әрцыд,

үымән, иннәмәй та — цырын кәны әмткәй поэмәйы романтикон зәрдыуаг. Әмә әшпүнфәстаг, кәронәй, романтикон у Хъамболат әмә Къундзайы-фырты мәләт. Махән дзы алцыдәр бәлвырд у, фәлә сыл уәddәр поэт, җәмәй поэмә тынгдәр фәромантикон уа, уый тыххәй дзуры әбәлвырдгомау, комкоммә нә зәгъы, зәгъгә, иу дзы уыд Къундзайы-фырт, иннә та — Хъамболат, фәлә «Йеу хундтой уонәй Къундзай-фурт, Хъамболат инней худтонцә». Афтә ма комкоммә нә зәгъы, зәгъгә, дыуа аххосджыны фембәлдисты әмә кәрәдзи амардтой, фәлә — «әвәецәгән, и фәндагбәл фыдәмбәлә фәкодтонцә». Бәлвырд хъуыддәгтыл ахәм әбәлвырдгомау, цыма цахәмдәр әнахуыр сусәгдзинад у, ахәм хуызы дзургәйә, поэт кәронимә әргом кәны йә поэтикон уынынад әмә әвдисынады романтикон уаг.

Геуәргий иннә поэмәтән алкәд нәй комкоммә фольклорон аналогтә, фәлә уәddәр сә ситуацитә, сә афыстон уаг, сә хъайтарты архайд, сә конфликты арәзт бирә җәмәйдәрты сты фольклорон уацмысты хуызән. Ам бафиппайын хъәуы уый, әмә, чи зоны, уыци поэмәтән дәр уыд фольклорон варианттә, фәлә фыст не 'рцыдисты, чи зоны, Геуәрги сә искуы фехъуыста әмә уыдоммә гәсгә ранывәста йә поэмәтә.

Куыдфәндидәр куы уа, уәddәр гуырысхойаг нәу Геуәргий поэмәты органикон бастзинад адәмон сфәлдистадимә.

Абайты Вассойы загъдау, «вдохновенный поэт-романтик и великий мечтатель», Геуәрги хъәддыхәй бәлвырд кодта, зәгъгә, фәллойгәнәг адәм сә куыстуарз, сә хъәбатырдзинад, сә арәхст, сә аивадон курдиат әмә сә бирә әндәр ми-ниуджытәй хуыздәр сты әмә бәрzonдәр ләууынц тыхгәнәг, әввонгхор, эксплуатацигәнәг къордтәй. Кәд арәх фәллойгәнәг мәгуыртә физикон әгъдауәй әлдәртты амәддаг фәвәййынц (амарынц сә, алыхуызон фыдмитә сын бакә-нынц), уәddәр әлдәртты тыхәй тыхджындәр у мәгуырты тых. Хуыматәджы нәу ахәм хабар, әмә хъомгәсы фырт мәгуыр Мәхәмәт әмном поэмәйи йә ахаст, йә уадынды Җагъдәй кәй басаста ханы сәрыстыр чызг Гиданнәйи зәрдә. Хан равдыста йә тых — Мәхәмәты саудзыкку сәр ракъуырда фәрәтәй, фәлә Мәхәмәты уды тых тыхджындәр у ханы физикон тыхәй — Мәхәмәт йә Җагъдәй чызджы зәрдәйи цы уарзт райгуырын кодта, уый тыхджындәр у ханы тыхәй

әмә — йә физикон әвдисән — Гиданнә болат хәстардәй барәхуыста йә зәрдә әмә амард.

Ам зынгонд фольклорон ситуаци (чызг амары йәхи йә уарзоны амәләтү фәстә) формалонәй, цыма, ницәмәй аивта, фәлә йә идеин мидис арфдәр әмә ахадгәдәр у. Гиданнәй уарзән ис конкретон, хәрзәгъдауон-этикон бындур, әмә кәд Мәхәмәтү бон баци Гиданнәй зәрдә басәттын, уәд ханән та йә бон нә баци йәхи чызджы басәттын. «Басәттын» — ацы дзырд, куыд физикон архайд, афтә, хауы ханмә, куыд уды архайд, афтә та — Мәхәмәтмә. Мәхәмәт басаста Гиданнәй «әрдзонәй», әнәтыхмийә (Гиданнәй зәрдә ныңџавтой Мәхәмәтән йә рәсугъд хәтәлдзагъд әмә «йә фыңџаг уынд, йә фыңџаг бакаст», ома әеддаг бакастай дәр әмә мидрәсугъдзинадәй дәр фәңцид йә зәрдәмә). Цымыдисаг у уый, әмә Гиданнә йә уарзт әвдиси йә архайдәй дәр (мәсигәй йәм кәсы, хуры тынау ын срухс кәны йә цәсгом) әмә йә ныхасәй дәр (әргомәй загъта йә фыдән, зәгъгә, йә чызгон зәрдә Мәхәмәтән у нывонд), Мәхәмәт та Гиданнәй уарзән йә кой дәр нә кәны, уарзы йә әви нә, уый дәр нә базонәм. Мәхәмәтү ахәм пассивон уагахаст әмә Гиданнәй активон уарзт ууыл дзурәт у, әмә Мәхәмәт ханы чызгмә нә, фәлә Гиданнә йәхәдәт тырны Мәхәмәтмә, уымән әмә рәстдзинад әмә рәсугъдзинад сты Мәхәмәтү фарс, әмә Гиданнә сләууыд Мәхәмәтү фарс «әрдзонәй», барвәндәй ын йә хъысмәтү әмбал йәхи бакодта.

Афтәмәй традицион ситуаци әргом кәны хантә әмә мәгуырты әхсән социалон конфликтү фәстиуәг — кәд Мәхәмәт фәци ханы амәддаг, уәддәр Мәхәмәт у ханәй уәлдәр. Зәгъән ис, хан Мәхәмәтәй исы йә масть, Мәхәмәт дзы бәрzonndәр кәй у әмә ханы чызгән Мәхәмәтү бәрзәнд бәлиццаг кәй у, уый тыххәй. Уыцы мастистәй хан әнхъәл уыд, зәгъгә, равдисдзән йе 'тәрөн хъару, йә уәздандзинад, йә чызг ын райгондәй баз-зайдзән йә «ханон рәстдзинадәй», фәлә уыцы мастистәй хан әрмәст сбәлвырд кодта, зәгъгә, Мәхәмәт у ханәй бәрzonndәр, уымән әмә ханы чызг йемә амардта йәхи, хан йәхәдәт та — Мәхәмәтәй нылләгдәр, уымән әмә йә чызг Мәхәмәтү фәстә ханимә цәрын йәхицән аккагыл нә банимадта.

Поэмәйы адәмы роль, инна поэмәтимә абаргәйә, чысыл мынәтгонддәр у, фәлә йә уәддәр бәрәгәй әнкъарәм.

Хæхбæсты стонг аз куы скодта, уæд хъомгæсы фырт Мæхæмæт ацыд куыстагур, искуы хъуамæ æххуырсты ныллæууа æмæй ïæ зæронд фыды фæдарынæн исты амæлттæ бакæна. Иу хъæуы йын адæмы æмбырд-ныхас бауынаффæ кодтой, зæгъгæ, ханы хъæумæ ацу, уый дæ, чи зоны, баххуырса. Мæхæмæтæн ïæхи хъæуы, стæй йын уынаффæ кæм кæнынц ныхасы адæм, уым социалон дихдзинæтæ ис æви næ, уый бæрæг næу, фæлæ ханы хъæуы ханмæ ис бирæ цагъартæ, кусджытæ. Уыdon активон тых не сты, Мæхæмæт дæр у уыdon хуызæн. Æрмæст сæ Мæхæмæт уымæй хицæн кæны, æмæ хорз цæгъды уадындзæй, ис æм аивадон курдиат. Æмæ уыщы курдиат у ïæ амондаразæг дæр (бауарзы йæ ханы чызг Гиданнæ) æмæ йæ амондсафæг дæр (Гиданнæйы уарзты тыххæй йæ амары хан). Ханы кусджытæ æмæ уыдонимæ Мæхæмæт дæр пассивон сты, Гиданнæмæ æлдара фырты минæвæрттæ куы 'рçыдысты, стæй хан Мæхæмæты куы мары, уæд æмхуызон у сæ архайды сурæт — фыццаг хатт: «Ци 'й, ци згули йес и хани тургъи? Тарст мулдзугутау раледз-баледзæ, гъуди зелæнтаæ цæмæн кæнунцæ и тургъи медæг хани косгутæ?» æмæ дыккаг хатт: «Ци 'й, ци згули йес и хани тургъи? Тарст мулдзугутау катайтæгæнгæ цæбæл зелунцæ хани косгутæ, хани косгутæ и тургъи медæг?» Ханы архайдæй разы кæй не сты, тарст кæй сты, стæй Мæхæмæты марынмæ куы ракæны, уæд катайтæ кæй кæнынц, уымæй дарддæр сæ ахаст, сæ цæстæнгас не 'ргом кæнынц ханмæ æмæ ханы архайдмæ. Хан Гиданнæйæн куы зæгъы йæ карз, схъæл æртхъирæн («Уæ гъæла кизгай, ду аци бонæ ку фæууиндзæнæ, куд фæууарзунцæ ханти кизгуттæ гъонгæсти фуртти!»), уæд æм næ рапром кæны йæ ахаст Гиданнæ. Уый фæстæ, Мæхæмæты куы амары, уæд хан йæ кусджытæн ногæй чысыл фендæрхуызонгондæй куы зæгъы йæ карз, схъæл æртхъирæн, уæд æм сæ ахаст næ рапром кæнынц кусджытæ дæр. Фæлæ Гиданнæ ныхасæй цы næ рапром кодта, уый рапром кодта архайдæй — йæхи амардта. Уый фæстæ поэт равдыста адæмы ахаст дæр сæ иумæйаг, символон сурæтæй: «Къех райзадæнцæ уæд игъосгутæ, цæвettонгæ ма сайди фæцæнцæ, 'ма фестадæнцæ æмир цавдортæ». Кусджытæ æмæ хъусджытимæ ис хан йæхæдæг дæр, æмæ се 'ппæт дæр æваст бамбærстой, зæгъгæ, сайд у, мæнг æмæ æнаккаг, æлгъаг у ханы тых, йæ рæстдзинад, æмæ æцæг æмæ рæсугъд у, адæймаджы аккаг у Мæхæмæты тых, йæ рæстдзинад. Уыdon се 'ппæт дæр

әвирхъяу дисы бахаудтой, уыцы хуымæтæг рæстдзинад ныронг кæй нæ бамбæрстой, уый тыххæй, æцæг цавдуртæй хъауджыдæр хъуамæ ма уой, уыцы рæстдзинад æмбарынхъом чи нæу, уыдон.

Поэмæйы традицион-фольклорон кæрон — Мæхæмæт æмæ Гиданнæйы мæлæт — Геуæрги афтæ сбаста уацмысы иумæйаг мидызмæлдимæ, социалон конфликтимæ, æмæ дзы ракром кæны ахсджиаг идея — æфхæрджыты æгъдау æмæ рæстдзинадæй бæрzonндæр у æфхæрдты æгъдау æмæ рæстдзинад.

Мæхæмæтмæ хæстæг лæууы Гудзуна дæр (æмном поэмæ, 1934). Кæмдæр сæ афыст æмæ сæ арæхстдзинад сты кæрæдзийы æнгæс.

Гудзунайы фæлгонц ныв кæнгæйæ, Геуæрги барæй сарæста тыхджын, цæхgæр контраст хъайтары æддаг бакаст æмæ йæ миддунейы æхсæн. Ёваст æркæсgæйæ, Гудзуна у быnton зæххон, ординарон, худæг-комикон адæймаг. Йæ фезмæлд, йæ фердæхтæй у хъуынтъыз æмæ хъуынджын арсы хуызæн. Чызджытæ æхсæр тоныны фæстæ, хъазт куы сарæзтой, уæд Гудзуна бæргæ рапхъавы гæрæныл агæпп кæннынмæ, фæлæ гæрæн æрхаяуы, æрызгъæлынц æхсæртæ. Цы хъуамæ уа ахæм адæймагмæ романтикон сæрыстыр, æнæрцæф, æнахуыр цæстæвæрæн, дисыфтауæг бакастæй æмæ фердæхтæй рæсугъд, зæрдæскъæф хъайтары миниуджытæй! Фæлæ йын йæ уадындыз цагъдмæ æрдз кæй æрхыхусы, стæй Мулдары æфсады ныхмæ ахъazzаг æхсар кæй равдисы, уымæй Геуæрги бæлвyrд кæны, зæгъгæ, романтикондзинад нæу цахæмдæр равзаргæ, уæлбикъон удгоймæгты привилеги, — романтикон сты фæллойгæнæг адæмы хуымæтæг минæвæрттæ, суанг æдде бакæсgæйæ фыдуынд æмæ худæг чи у, уыдон дæр, æмæ уымæ гæстgæ сты романтикон аив амалтæй равдисыны аккаг, романтикон кады бæрзæндмæ сисыны аккаг.

Фæлæ цæмæй адæймаг ракром кæна йæ романтикон мидхъяру, уый тыххæй хъуамæ йæ цард, йæ куыст, йæ тох йæхи сæрвæлтау ма уой, — хъуамæ сæ сбæтta адæмы иумæйаг хъысмæтимæ, адæмы сæрибар æмæ амондимæ. Ацы хабарæй Геуæрги хаста хæдхуыздзинад традицион романтикон аивадмæ, лæвæрдта йын ног уаг, ног ахаст. Гудзуна тыхсы йæхимиdæг, чызджытæ йыл кæй худынц, адæм æй кæй ницæуыл нымайынц, уый тыххæй. Йæхи фæрсы: цæмæн у æгад фæсивæды æхсæн, кæмæн хъара йæ тæригъæд, цæуылнæ йын ис дзыллæйæ лымæн, цæмæн æмбæхсы чызгайæ йæ уарзт æмæ а.д. Йе 'мвийайу Бæбæтæн ракром кодта йæ зæрдæйы сусæг: уарзы йын йæ чызг

Гудзайы аэмæ йын æй удæмбалæн куы раттид. Бæбæтмæ худæг фæкаст Гудзунайы фæндон, йæхицæн æй æфхæрдын банымадта аэмæ йын цæхгæр «нæ» загъта. Сæхи йыл тигъ кæнынц чызджытæ, йæхи йыл тигъ кæны Бæбæт дæр. Адæмæй, цима, фæиппæрд, адæмæй йæ ничи ис аэмбарæг, алкæмæн дæр у æцæгæлон. Ахæм уавæры, традицион романтикон хъайтарау, Гудзуна хъуамæ логиконæй æрцæуид цæхгæр уынаффæмæ — хъуамæ йæхи сæвæрид адæмы ныхмæ, хъуамæ индивидуализмы маргæй байдзаг кæнид йæ уд аэмæ бакæнид æвирхъау митæ, кæд æппын ницы, уæд Гудзайы уæддæр хъуамæ раскъæфиid аэмæ йæ къуылымпыгæнджытæн æгъатыр митæ фæкæнид. Фæлæ Гудзуна ахæм фæндагыл næ ныллæууыд, уымæн аэмæ æрдзæй зондджын, аэмбарæг аэмæ хъаруджын у. Иугæр æй æрдз аэмбары йæ музыкалон курдиаты фæрцы («Гъæйдæ-гъа, цæгъдун нийдай-уй, — æд хæтæл æдули нæй. Уой, десгæнгæ, ниффæнзунцæ хуæнхтæ, кæмтæ æмбуурдæй»), иугæр аэм нæртон Ацæмæзы хъæстæйæ ис, уæд гæнæн нæй, аэмæ йæ адæм ма бамбарой. Диссаджы ныхас — «æд уадынæз æдилы нæу» — хуымæтæджы ныхас нæу. Гудзуна йæ драматикон тыхстмæ куы бахæццæ, уæд æхсæвы, доны сæрмæ бадгæйæ, чи зоны, — фæрсы поэт, — хъавы йæхи доны нывзилинмæ, ома йæхицæй фервæзынмæ? Фæлæ æрдзæй курдиат рахæссæт, «æд уадынæз» адæймаг бæллы кадимæ мæлымæ, кад та йæм, адæмæн исты хорз куы ракæна, адæмы сæрыл тохы куы рамæла, уæд æрцæудзæн. Уымæй дæр абстрактон адæмы сæрыл næ, фæлæ конкретон — фæллойгæнæг адæмы сæрыл тохы хъуамæ равдиса хъæбатырдзинад. Аэмæ Дыгургоммæ куы 'рбабырстой æлдар Мулдары æфсæдтæ, уæд Гудзуна адæммæ фæсиidт, зæгъгæ, æлдæртты ма 'рбаудзæм, æлдарадæн ком радтын æнуустæм худинаг у.

Гудзуна тохмæ рацыд адæмимæ иумæ (иунæгæй næ). Аертæ боны аэмæ æртæ æхсæвы нæмгуыты хъæр næ бандад. Гудзуна къæдзæхы иу хуыккоммæ бабарыд аэмæ уырдыгæй мæлæтхæсс нæмгуытæ æрвиста ўе знæгтæм. Фæлæ иуафон адæмæн сæ нæмгуытæ фесты, тох фæхъус, аэмæ æлдæрттæ сæ ных сарæзтой Гудзунайы бадæнмæ. Бæрцæй ма йæм æртæ нæмыджы баззад, фæлæ знæгтæй næ фæтарст, нæдæр мæлæтæй. Чи йæм сçайцид, уыцы барджытæй иуы æрæппæрста, иннæтæ фæстæмæ фездæхтысты, фæлæ та ногæй тох сçырын, аэмæ Гудзунайы зæрдæйы судзgæ нæмыг бандад.

Поэмәйы кәрөн, йәе лирикон ныистуаны Гудзунамә, поэт, цыма, аразы йәе хъайтары цард әмә тохән фәстиуәг. Гудзуна адәмы сәрвәлтау раүәлдай кодта йәе цард, әмә йыл исқај чызг йәе цәссыг не 'ркалдзән, йәе номыл ын хъәу мәссыг нә самайдзысты, уәddәр әғад нау, йәе ингәны цур ай әрымысы фәндаггон. Поэты ныистуан йәхәдәг у хъарәг, дзуры мард Гудзунамә, дзуры йәм йәхи номәй әмә адәмы номәй. Поэт Гудзуна әмә Гудзунайы хуызән зәххон әмә романтикон адәймәгты номыл самадта мәссыг — сәхийау фидауцджын әмә поэтикон.

Хуымәтәг, хәххон фийау романтикон удыхъәди хицау кәй у, иумәйаг коллективон архайды йәе бынат кәй ссардта әмә дзы кәй расгүыхт, уый сәхицән әнәнхъәлцау байгом кодтой адәм. Цас тых, цас рәсүгъедзинад, цас бәрзондзинад ис хуымәтәг, мәгуыр адәймагмә, уый фенгәйә, дисы баҳаудтой, Гудзуна сәм тохмә куы фәсидт, уәд: «Фәкъкъех әнцә сә фур десәй нә игъосгутә күдәр, — кәцәй фәцәй Гудзунамә уәхән зәрдә, уәхән сәр?» Әмә канд дисы нә баҳаудтой, фәлә ма сәхәдәг сәхиуыл дәр әрхудтысты, фәллойгәнәг адәймаджы зәрдәйы, суант кәуыл худынц, уый (ам: Гудзунайы) зәрдәйы дәр кәй гурынц әмә цәрынц дунейы стырдәр әмә бәллиццагдәр хәрзиуджытә, уый тыххәй. Кәд сылгоймәгтә Гудзунайыл раздәр худгә кодтой, уәд — поэмәйы кәрөн — «нә ходунцә Гудзунабәл нур дондзаутә сәумигон». Поэт, цыма, адәмы (әмә мах, чиныгкәсджыты) цәстыйтә байгом кәнене царды ахсджиагдәр рәстдзинадмә.

Поэмә «Гудзуна»-йәе романтикондәр у йәе сюжетон-композицион арәэст әмә йәе фысты манерәмә гәсгә поэмә «Темур-Алсахъ» (1934). Поэт райдайәни радта Кеты хъәуы географион сурәт, радта йәе, Лермонтовы «Мцыри»-йы куыд у, афтә, әмә уый әмдзәвгәамадәй. Поэмәйы фыццаг хайы Кет хъәлдзәг куывды бадынц, әваст фәзыны барәг, кәстгон әлдар Дзасболаты минәвар, хъуамә йын Кет уой хъалондар («Хъалон — әд рәвдәсаргъи бәх, кизгай — рәсүгъд әма дзәбәх»), кәд не сразы уой, уәд сә бафхәрдзән, уынгәджы фәуыздзән сә цард. Дзасболат әд әффсад ләууы фәсхъәу әмә изәрмә хъуамә райса дзуапп. Кет әм арвыстой сә минәвар, загъта йын, зәгъгә, Кетәй әлдар хъалон ма агурәд, уымән әмә кетәгтә сты сәрибар. Кеты минәвар загъта әлдарән, цәмәй сәм бауазәг кәна («хыләй фидаид хуыздәр у»), ләбурыныл

ма сләууя. Аэлдар йæ фæнд нæ аивта, æмæ кетаг куы ацыд, уæд ног дзуапмæ æнхъæлмæ нал фæкаст, фæлæ хъæуæй иу чызджы аскъæфта. Кетæгтæ фæдис ныхъхъæр кодтой. Фæсхъæу хæрды аэлдары размæ фæци иу лæппу, аэлдары амардта, йæхæдæг тары æрбайсæфт, чызг хъæумæ ралыгъд.

Афтæмæй иумæйаг эпикон уылæны хъæбысы систад инди-видуалон хъысмæт, адæмы эпикон фæнд сæххæст кодта иу адæймаг. Чи у уыцы хъайтар, уый рабæрæг вæйы поэмæйы дыккаг хайы æмæ йын уым базонæм йæ ном — Темур-Алсахъ, уым ын базонæм йæ царды хабæрттæ, йæ удыхъæд æмæ йæ дардæры хъуыдæгтæ. Ахæм амалæй поэт æргом кæны адæмы эпикон æмæ хъайтары романтикон тырнынады иудзинад. Темур-Алсахъ у адæмы минæвар, адæмы интерестæ æмæ бæллицтæ æвдисæг, адæмы сæрибары сæрыл æлдæртты ныхмæ тохгæнæг. Уый индивидуалистон романтикон хъайтар нау, фæлæ — кæд афтæ зæгъæн ис, уæд — коллективистон романтикон хъайтар. Уыцы миниуæгæй Темур-Алсахъ у Гудзунайы хуызæн. Гудзунайау, уый дæр афæдз раздæр Сеойты зæронд лæгæй куырдта, цæмæй йын йæ чызг Дигизайы радта, фæлæ йын «нæ» загъыта. Аëрмæст Гудзунайы зæронд Бæбæт бафаудта æдylыйæ. Сеойты зæронд та Алсахъы бафаудта мæгуырæй. Ныр Дигизайы аэлдары дзæмбытæй куы байста, уæд ын разыйы ныхас загъыта чызджы фыд, фæлæ Алсахъ йæхæдæг ахæм лæвар райсын йæ сæрмæ нал баҳаста. Алсахъ у сæрыстыр æмæ æнæрцæф удгоймаг, иухатт ын аргъ кæй не скодтой, уый дзы нæ ферох уыдзæн, иухатт ын «нæ» кæмæй загътой, уый ныр нал райсдзæн. Алсахъ йæ къух систа йæхи сæрмагонд, индивидуалистон амондыл æмæ зонгæ-зонын, æмбаргæйæ йæхимæ райста адæмы мæт, йæхи нывондæн æрхаста адæмы сæрвæлтау.

Адæм æмæ Алсахъы æхсæн ис контраст, фæлæ уыцы контраст йæ дыууæ кæронæй дæр кæрæдзийыл у фидар, æнæас-къуыгæ баст. Адæмы фæнды Алсахъы хорздзинад, адæм загътой, цæмæй Сеойты зæронд лæг йæ дзырд аива æмæ йæ чызджы ратта йæ ирвæзынгæнæгæн. Зæронд лæг адæмы фæндон йæхи фæндоныл банимадта, йæ чызджы хæлар кæны Алсахъæн, æмæ дзы адæм иууылдæр бузныг сты. Адæмæн æваст раргом (Сеойты зæронд лæджы разыйы ныхасæй) сæ удыхъæды æвæджиау хæрзиуæг, æмæ сæ уыцы хабар сæхи цæсты систа хæрдмæ. Фæлæ ма уыцы хæрзиуæгæй ис ноджы уæлдæр, ноджы

диссагдәр хәрзиуәг. Адәм әнхъәлтой, зәгъгә, Алсахъән стыр хорз ракодтой әмәе сын Алсахъ, сәхийау, стыр цинимә райсдзән сәх хәрзиуәг. Фәлә адәмы раз Алсахъ рагром кодта йәхи «әз»: нал ай хъәуы Сеойты чызг, ңәрәд йәхицән фәрнәй. Алсахъы ныртәккә ис әндәр мәт: әлдары амардта әмәе әлдәрттәй у тугдар. Әлдарад у йә удхәссәг, әлдарады әфхәрд ын у йә царды әлгъагдәр әфхәрд, йә сәрмәе йә никуы'рхәсдзән («Додой әлдартән, ныр, додой!») әмәе кәд йә хәс уәззая у («Фәрсәй кәсүй мәнмә адзал... Еңәе әрмәст мәнән әмбал мәе топп, мә кард әмәе мә бәх»), уәддәр ай йә фәндагәй, йә нысанәй ницы фәиртасдзән. Алсахъы монологмә байхъусгәйә, адәм джихәй бazzадысты, ницы дзуапп ын радтой (әрымысут Мәхәмәт әмәе Гиданнәйы мәләтти фәстә, Гудзунайы тохмәсидәг ныхасы фәстә адәмы джих әмәе дис). Алсахъы ныхасәй адәмән әнәнхъәлгә рагром сә удыхъәды әнахуыр, тыхджын, диссаджы хъәздыгдинад (Сеойты зәронд ләдҗы хәрзиуәгәй бәрzonдdәр хъәздыгдинад) әмәе та сә ам дәр, иннә хәттыту, йәхимә әркәсын кодта, ахәм дисыл сә бафтыдта, әмәе йә разы сәе бон зәгъын дәр ницы у.

Поэмәйы сәйраг конфликт ис кәсгон әлдәрттә әмәе Кеты хъәууон адәмы әхсән. Социалон хицәндзинәдтә ис кетәгтән сәхи астәу дәр (Алсахъ мәгуыр у әмәе йын уый тыххәй Сеойтә сәе чызджы нае радтой), ис ма сәм әндәр хъуләттә дәр (Дзасболат Дигизайы куы аскъәфта, уәд се 'ппәт дәр әмхуызон нае рафәдис кодтой, — чидәртә дзы фыртәссәй тәрхъустә фестадысты әмәе бамбәхстысты сәе къымты). Кетәгтә әмхуызон әртхъирән кәнынц Дзасболатмә, әмхуызонай хъуамә равдисой се 'хсар, фәлә ам, «Гудзуна»-йы хъауджыдәр, адәм тохмә нае рацауынц, — тох кәны әрмәст иунәт Алсахъ. Адәмимә йын йә түгхәссәг, йә иудзинад равдистгәйә, поэт, цыма, адәмы иуварс айста әмәе әппәт фадәттә дәр сарәзта Алсахъән йә ләдҗыхъәд фенын кәнынән. Дзасболаты фырт Ахъбад йә фыды тугисынмә куы фәзынду егъяу әфсадимә Дыгурмә, уәд кетәгтә сәе хәдзәрттә ныуагътой, сәе ныфс нае баҳастой йемәе схәңлиномә әмәе алыгъадысты хъәдмә. Ахъбад арт бандзәрста хъәуыл, пиллон әмәе йә сырх зынг фестын кодта. Әмәе уәд знәгты әхсән кәңәйдәр (әнәнхъәл хабар романтикон поэмәйы фәлтәрд амал у) февзәрд Алсахъ, Ахъбады әваст фәмард кодта, иннәты дәр сәе туджы әвдулын байдыдта, фәлә йәм

чидар арц фәссаууонәй фәңарәзта әмә рахауд бәхәй. Фольклор әмә романтикон поэмәйи аивадон агъдаумас гәсгә, Геуәргийи поэмәйи дәр хъайтар иунәгәй бакәни йе сгуыхтдинад, кәд адәмы сәрвәлтау әмә адәмы амондыл у, уәddәр.

Кәсгон әлдәрттә авд марды ахастой семә, кетәгтәй та хәңәны бazzад иу мард — Алсахъы мард. Әксәвы йәм әрцыд Дигиза әмә йыл кәуы. Чызджы кәуынинә байу поэты ныстуан Алсахъмә әмә йын уый дәтты әргом лирикон хъару. Диғиза Алсахъы уәлхъус йәхи амардта кардәй. Ацы цау дәр, иннә хәттытуа, канд тәригъәд кәнә романтикон әнахуыр тәлмән равзәрын кәнүнү тыххәй нәу. Алсахъ Диғизайы кәй уарзта, уый бәрәг у (кургә йә кодта). Диғиза йә уарзта әви нә, уымән ницы зонәм, уый махәй әмбәхст у. Фәлә йын поэмәйи кәрон йә тохмә хъәдәй сусәгәй кәй каст, мардәй йын йә уарзт кәй ракром кодта, стәй йәхи кәй амардта, уый, иуәй, у әрәджиау протест социалон хицәндзинәдты ныхмә (Диғиза — хъәздыг, Алсахъ — мәгуыр), иннәмәй та («Гъонгәси фурт мәгүр Мәхәмәт»-ы куыд у, афтә) — әңгәг хъәздыгдинад (мулкәй нә, фәлә адәймаджы уды хъәздыгдинад) ис Алсахъы хуызаттәм әмә уыцы хъәздыгдинадмә тырнын хъәуу удәгасәй дәр әмә мардәй дәр. Сгуыхтдинад равдыста Алсахъ, адәмы знәгтә — әлдәртты ныхмә тохгәнгәйә. Сгуыхтдинад равдыста Диғиза дәр, Алсахъы мардмә әр҆цәугәйә (адәмы социалон хицәндзинәдтә әмә карз агъдәутты сәрты ахизгәйә) әмә Алсахъы цур йәхи амаргәйә (адәмы әңгәг хъәздыгдинадимә йә хыысмат бабәтгәйә).

Алсахъ әмә Диғизайы бавәрынц иумә. Абон дәр сә ингән (обау, зәппадз) бәрәг у, семә цәрү сызгъәрин калм, хъахъхъәни сә әмә сәм тәрхъус хәстәг куы 'р҆цәуу, уәд ыл калм ныхситт кәны әмә тәрхъус тәссәй айсы йәхи. Ацы символон фәлгонц нын нә хъуыды фәстәмә аздахы, Кетү хъәу фәдины куы схъомпал сты, уәд дзы чидартә тәрхъустау кәй бамбәхст, уымә. Әвәццәгән, поэт йә хъайтартә Алсахъ әмә Диғизайы удыхъәди сәйрагдәр миниуәгыл нымайы сгуыхтдинад, әмә уыцы сгуыхтдинад хъуамә уа хъахъхъәниаг әмә фәзминаг абоны фәлтәртән. Әниу нын, алы символон фәлгонцау, калм әмә тәрхъусы фәлгонц дәр аххәстәй не 'рром кәнүнц поэмәйи әппәт идейон-аивадон мидис, — уый уыцы фәлгонцәй у бирәе уәрәхдәр әмә арфдәр.

Ирон фольклорон аивадон традицитæ әмæ классикон романтикон поэмæйы традицитæ баиу кæнгæйæ, уыдон әддæг-мидæг ауадзгæйæ, Геуæрги йæ дуг әмæ йæ курдиаты индиви-дуалон здæхтмæ гæсгæ трансформаци кодта романтикон поэмæйы формæ, радта Ыын оригиналон хæдхуыз, әмткæй йæ романтизмæн ис ног миниуæт, ног хæрзхъæддинад.

* * *

Фольклор ирон поэмæйы рæстæн, сæрмагондæй Малиты Геуæргийы поэмæйы рæстæн куыд әмæ цы хузызы фæахъаз, уый фæдыл хицæн ахсджиаг фиппаинæгтæ әмæ хъуыдитæ ис næ критикæ әмæ литературæзонады. Автортæ раст амонынц адæмон хъайтарон зарджыты типологон æнгæсдзинад. Хъайтар таңхæдæг никæд агуры хæст, никæд ныббырсы йе знаётæм. Знаётæм йæм сæхæдæг æрцæуынц тых кæнынмæ, хъалон исынмæ. Гæнæн ын нал вæйы, әмæ йæ сæры кад, йæ сæрибар, йæ цард бахъахъхъæнныны тыххæй слæууы сæ ныхмæ, равдисы æгъуыс-таг хъæбатырдзинад әмæ тохы ссары йæ мæлæт.

Фæлæ ацы раст хъуыдыйыл нæ бандайынц автортæ. Уыдон ацæуынц дардæр, фæлгъауынц, гуманизм әмæ рæстдзинад адæм куыд әмбарынц, уыцы фарст. Хъайтар, дам, хъуамæ бæрç зона, йе знаётæм цæгъдгæйæ, дам, ма фегæр уа, араЙæй ма ахи-за, кæннод, дам, фехалдзæн адæмон хæрзæгъдау әмæ, дам, амæлдзæн. Адæмы гуманизм әмæ рæстдзинадмæ ахæм цæстæнгас, мæнмæ гæсгæ, фауинаг у, уымæн әмæ иппæрд у идеалон, конкретон бындурæй, нæ хынцы, хъайтар әмæ йе знаётæн цы ахастытæ ис, цахæм ситуацийы архайынц, уыдон вазыгджын объективон ныхмæвæрдзинад.

Малиты Геуæрги, дам, Уазы фийайуы кæй нæ амардта (адæмон зарæдджы куыд у, афтæ), уымæй, дам, поэмæ у, адæм гуманизм әмæ рæстдзинад куыд әмбарынц, уый ныхмæ. Геуæрги Уазы фийайуы кæй нæ амардта, уымæн ис бæльвирд идейон нысан — поэты әмбарынадмæ гæсгæ, адæмы рæстдзинад домдта ахæм финал. Поэмæйæн аргъ кæнын хъæуы адæмон вариантмæ гæсгæ нæ, фæлæ, йæхæдæг куыд у, поэты цы фæндыд зæгъын әмæ дзы цы равдыста, уымæ гæсгæ. Геуæрги фехæлдта фольк-лоры стеретип: хъайтар фæцагъта йе знаётæм, фæлæ йæхæдæг нæ амард, йæхицæн ын поэт трагикон адзал не схай кодта. Адæмон зарæдджы рагвариантты (1902 азы йæ ныффииста Түгъанты

Махарбег) фиййау куы ныщагъта йæ уазджыты, уæд сын сæ кæстæræй базыдта, зæгъгæ, уыdon сты йæ мады æрвадæлтæ. Ам, æцæг, тæригъæд хъуыддаг бакодта фиййау, æмæ йыл уымæ гæсгæ æрцыд æнæзым уазæджы æлгыист — сай лæгæты хуыл-фы æнусмæ бazzад. Геуæргимæ дæр ис тæригъæды темæ. Уазы фиййау йæ уазджыты куы амардта, уæд дзуры Сай хохы фий-йаумæ, зæгъгæ, сæ тæригъæд мын нæ батайдзæн, сай зæхх мæ мидбынаты ныттондзæн Хуыщауы дзырдæй. Сай хохы фиййау ын дзуапп радта (æмæ уымæ æмхъуыды у Геуæрги дæр), зæгъгæ, адæмы чи'фхæры, уыdon фæцæгъдын тæригъæд хъуыддаг нæу. Зnæгты чи ныщагъта — цъус уой æви бирæ, — уый тæригъæдджын нæу, тæригъæдджын сты знæгтæ сæхæдæг. Фæлæ, зæгъæм, Геуæргийы поэмæйы хъайтар мард фæци уаз-джыты кæстæры къухæй, адæмы зарæджы хицæн вариантты куыд у, афтæ, уæд, цымæ йæ мæлæт йæхи аххосæй уыдаид? Нæ, ницæй тыххæй. Традицион фольклорон ситуацийы фарст æвæрд цæуы «кæнæ-кæнæ»: кæнæ хъуамæ æлдæрттæ фиййауы амарой æмæ йын йæ фос раскъæрой, кæнæ хъуамæ фиййау æлдæртты амара, æмæ кæд йæхæдæг нæ фервæза, уæддæр йæ кад худинагæй бањахъхъæндзæн, равдисдзæн йе'хсар, æндæр дзырдæй, йæ гуманизм æмæ йæ рæстдзинад.

Махæн нæ бон нæу зæгъын, зæгъгæ, хъайтары знæгты ма-рынæн ис цахæмдæр бæрц æмæ уыцы бæрцæй æддæмæ ахизæн нæй, ахызтæ дзы, уæд тæригъæдджын дæ æмæ хъуамæ æфхæрд байяфай, хъуамæ ды дæр де знæгтtau амæлай. Мæнг у ахæм «бæрçон» теори. Æфхæрдты Хæсанæйæн йæ комкоммæ знаг у иунæг Хъуыдайнат æмæ йæм æрмæст уый куы фæзындаид, уæд æй амардтаид æмæ йæхæдæг дæр æвыдæй бazzадаид. Фæлæ уавæр ахæм у, æмæ Хъуыдайнат æрцыд æнæхъæн къордимæ. Хæсанæ схæцыд семæ, æндæр гæнæн ын нæй. Хæсанæ сæм нæ цæуы хæцынмæ, сæхæдæг æм цæуынц иугæйттæй æмæ цалдæргæйттæй. Зæгъæм, цалдæры дзы куы амардта, уæд йæхицæн æнцад сбадт, — цима йæ æнцад бадын бауагътаиккoy иннæтæ, нæ йæ амардтаиккoy? Уæдæ куыд хъуамæ не 'взаг фæтаса уый зæгъынмæ, зæгъгæ, Хæсанæ æгæр карз, тутмондаг разынд, ома антигуманон ми бакодта, æмæ йын уыйадыл йæ фыдгæнд адæм нæ ныббарстой? Хæсанæ цы уавæры бахауд, уырдыгæй фервæзынæн ис иу мадзал — хæст ныууадз æмæ алидз. Фæлæ кæй онг фæлыгъдаид, — йе знæгтæ йæ фæдыл нæ

ацыдаиккой? Стәй куы алыгъдаид, уәд хъайтар үыдаид әви тәппуд? Бәгуыдәр, адәм хорз зыдтой аргъ кәнын, гуманизм әмә рәстдзинады сәрыл чи хәңзыд, үыдонән, әмә сыл үымән кодтой кады зарджытә дәр. Хорз әмә фыд, раст әмә хәрамы әхсән әмуәзад уа, үымә никуы бәллыйдысты адәм. Үыдон се сфаэльдыстады әнусты дәргұры әвдистой сә идеал (прогрессы фәндагыл куыд дардәр цыдысты, афтә йә кодтой бәлвирдәр, арфдәр әмә әнәлаздәр), зәгъргә, фыд әмә хәрам хъуамә сәфой, ма уой, ма цәрой әмә зәххыл үәлахиз кәнәй хорз әмә рәстад.

«Бәрцон» теорийыл куы хәңәм, уәд цы хъуамә зәгъәм Гудзуна әмә Темур-Алсахъәй, — үыдон дәр ахкосджын үыдысты әмә уый тыххәй ссардтой сә мәләт?

Адәмон хъайтартә әмә наә поэты хъайтартә әрдышты әмә архайдтой бәлвирд историон, социалон уавәртү, үымәй дәр иумәйагәй, схематиконәй наә, фәлә конкретонәй, индивидуалонәй. Үымә гәсгә сын сә архайдән, сә удыхъәдән, сә ми-ниуджытән куы аргъ кәнәм, уәд хъуамә әнәмәнг үынәм конфликтты характер, йә ахкос, ныхмәләууәг тыхты равәрд әмә фәстиуәг. «Бәрц» зонағ, абстрактон гуманизм әмә рәстдзинады позицийә куы фәлгъяуәм наә хъайтарты фәлгонц, уәд дзы, әвәццәгән, иу дәр ахәм наә разындзән, йәхәдәт ахкосджын чи наә у әмә йәхи ахкосәй мәләтмә чи наә бацыди. Әмә афтәмәй бар-әнәбары зыгъуиммә кәндзыстәм фольклор әмә йә биндурыл фыст литературон уацмысты әңгәдзинад.

Фольклор әмә литературәйи әмахастытә иртасгәйә, мах иугәндзон пайды кәнәм абаргә анализәй. Уый фадат дәтты әңгәдзинад базонынән, фольклор әмә литературәйи генеалогон бастдзинад әмә хицәндзинад бамбарынән.

Абаргә анализ әмткәй раст бәрәг кәны фольклор әмә поэтты әхсән хицәндзинад, фәлә арах, фәнда дә, наә дә фәнда, уәддәр әрцәуыс ахәм хатдзәгмә, цыма поэтты уацмыстә сты хуыздәр, аивдәр, фидауцджындәр фольклоры уацмыстәй. Әвәццәгән, аипп у афтә дзурын, зәгъргә, Малиты Геуәргийи фәлгонцтә «хуызджындәр», «мидисджындәр», «эмоцитәй әххәстдәр» сты адәмон фәлгонцтәй. Әвәццәгән, зәрдил дарын хъәуы әмә кәддәриддәр хынцын хъәуы дыууә алыхуызон сфаэльдыстадон методы — фольклор әмә литератураі

методты спецификә. Фольклоры сәйраг сты коллективон сфералдыстадон закъяettæ, литератураій та — индивидуалон сфералдыстадон закъяettæ. Историонәй сә иу (фольклор) фәзынд раздәр, иннәе (литературә) — фәстәдәр. Фәлә уый афтә нә амоны, әмәе фольклор у ахсәнады идеон-эстетикон рәзты зноны бон, ис ын аивадон примитивы бынат. Алчи дәр дзы йәхирдыйонау, йәхи аивадон закъяettæм гәсгәе у хорз әмәе рәсугъд.

Фольклор әмәе литературәйи методты ахсән хицәндзинад зәрдым дарын хъәуы канд уый тыххәй нәе, әмәе дзы цәмәй сә иуы ма 'вәрәм дәлдәр, се 'ннәйи та — уәлдәр, фәлә ма уый тыххәй дәр, цәмәй сә ма хәңцә кәнәм кәрәдзимә, ма сә ивдзаг кәнәм.

Раст у: поэт адәмон сфералдыстадәй куы пайда кәна, уәд ын хъумамә арф әмәе ләмбынәг әмбара, зона, әнкъара йә мидструктурә, йә мидисы хъәздыгдинад әмәе йә формәйи хәдхүиздинад. Ахәм рәстәджы поэтән адәмон сфералдыстад у, адәммы цард әмәе йын алфәмблай дуне куыд сты, афтә. Әмәе уыцы цард, дуне, әңгәдзинад әвдисгәйә, «дыккаг реалондзинад» — «эстетикон реалондзинад» — куыд саразы, афтә фольклорәй пайдагәнгәйә дәр, хъумамә араза «дыккаг реалондзинад». Ома фольклорән йә механикон къопитә нә исы, фәлә аразы — йә курдиат, йә дәсныйад, йә идеон әмвәзәд әмәе йә дуджы домәнтәм гәсгәе — йәхи индивидуалон сфералдыстад. Кәй зәгъын ай хъәуы, поэт хъумамә уа фольклоры хуызән (фольклорәй куы пайда кәна, уәд), фәлә уыциу рәстәг әхе хуызән дәр ма уа. Уымә гәсгә Малиты Геуәрги фольклормә әввахс кәй бацыд, уый хорз у, фәлә уыциу рәстәг банаисан кәнүн хъәуы, фольклорәй цас дард аңыд, уый дәр. Уый сәйраг момент у, поэт әмәе фольклоры әхсән әмакас-тытә куы иртасәм, уәд. Фольклормә әввахс бацәуын, фольклоримә баиу уәвын әмәе фольклорәй дард аңауын, фольклорәй дәхи рахицән кәнүн — ахәм у фольклор әмәе литературәйи әхсән бастдзинады цардәгас диалектикә. Афтә куы нә уа, уәд литературә нә сәххәст кәндзән йә новаторон мисси, не схиздзән йәхи аивадон закъяettы бәрзәндмәе.

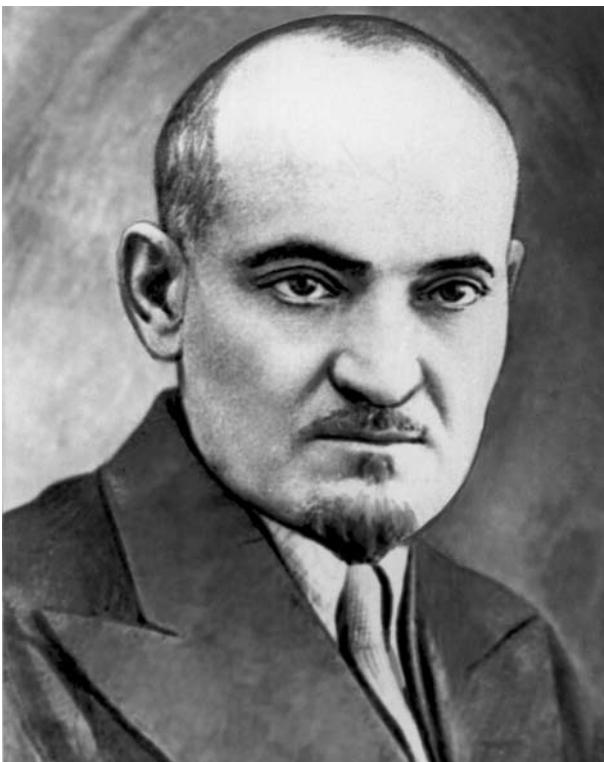
Поэт фольклормә арф куы ныккаса, куы йын рапахата йе 'ппәт идеон-аивадон әвәрәнтә әмәе гәнәнтә, фәлә дзы стәй «йәхи дунемә» куы нә аңау, уәд тас у, әмәе фольклоры

арæнтæй æddæmæ ма рахиза, фольклоры цагъар æмæ эпигонæй баззайа. Малиты Геуæрги кæд тынг æввахс уыд фольклормæ, уæддæр фольклорæй дард ацыд, фольклорон каджытæ нæ фыста, фæлæ сфæлдыста йæхи романтикон поэмæтæ. Ахæм у «Гъонгæси фурт мæгур Мæхæмæт» дæр æмæ, зæгъгæ, уым поэт адæмон кадæггæнæджы хуызæн у, уый зын бауырнæн у. Поэт æмæ кадæггæнæг сты æндæр æмæ æндæр сфæлдыстадон методты минæвæрттæ æмæ сын объективонæй æмхуызон уæвæн нæй, иу дзы иннæйы «хуызы» æмæ «ролы» нæ бацæудзæн (кæд æцæг поэтыл дзурæм, уæд). Фольклорон аивады нæй авторы фæлгонц, уым уацмыс йæхæдæг æмæ уацмыс æххæстгæнæг (дзурæт, таурæтгæнæг, кадæггæнæг) цæрынц хицæнтæй, уацмысимæ йын иудзинад вæййы, æрмæст æй куы æххæст кæны, куы йæ дзуры кæнæ зары, уæд. Литературæйы та кæддæриддæр уацмысы уынæм авторы фæлгонц, йæ субъективон æмæ индивидуалон фæлгонц, уый дæтты уыцмысы æппæт компоненттæн дæр иудзинад æмæ æвæлхатт хæдхуыз. Зæгъæн ис: авторы фæлгонц у фольклор æмæ литератураjайы æхсæн дихгæнæн ауæдз. Геуæргийы поэмæйы уынæм авторы фæлгонц, уый йын кæрæдзийыл бæтты йæ мидис æмæ йæ формæйы компоненттæ, уый ма йын аразы идеjон-аивадон иудзинад йе 'ннæ поэмæтимæ дæр.

Æвæццæгæн, сразы уæвæн нæй ахæм хъуыдимæ, зæгъгæ, Геуæргийы поэмæтæн сæ мидис у ирд фольклорон, сæ формæйæн та фылдæр ис индивидуалон ахаст. Фольклоримæ абаргæйæ, Геуæргийы поэмæтæн сæ мидис дæр æмæ сæ формæ дæр — æддæг-мидæг ауайгæйæ, иу цардæгас организм аразгæйæ — сты ног, хæссынц поэты индивидуалон курдиат æмæ дуджы характерон дамгъæ.

1975

НИГЕР: 110 АЗЫ

Нигер. Тұғынты Махарбеджы конд ныв.

Нигер йәх чызджытә Тамарә (ләууы) әмә Зарәимә.

Галиунырлыгай рахизырләм: Къюста Фәрнион, Бруно Ясенский (Польшә), Хъубулаты Варка, Нигер, Къосирати Сәрмәт, Дзесты Күрдәг, Ясенский шарламбал.

ПРОЗАЕ

ЧЫСЫЛ НЫХАЕСТАЕ

Нæ

кæцыдæриддæр зоны, ирон адæм бирæ азты цагъайраджы цард кæй фækодтой, дунейы рухсæй кæй ницы уыдтой æмæ адæмы хъæрæй кæй ницы æмбæрстой, уый. Фæлæ ныр, табу Хуыцауæн, сæ алфамблай цы адæмы мыггæгтæ цæры, уыдонæй кæмæй бирæ фæстæдæр нал ысты, кæмæй та раздæр дæр фесты. Нæ фæсивæд, йæ хъаруыы фærцы (мæнмæ афтæ кæссы, цыма йæ хъаруыы фærцы), кæд йæ ных къуыры, уæддæр рухсмæ бахæццæ, адæмы хъæр бамбæрста æмæ цард рæстмæдæр цы фæндагыл цæуы, уый базыдта. Алы скъолаты, Кавказы дæр æмæ Уæрæсейы дæр, кæд бирæ на, уæддæр иры ном Уæрæсейы адæмты мыггæгтæн чи зонын кæна, уый бæрц ахуыр кæны иры фæсивæд. Ахуыр кæны алы 'вzæгтæ 'мæ сæ иннæ адæмтæй æвzæрдæр наэ зоны. Äрмæст иу ранæй не 'йиафы адæмты: уый уый у, æмæ ам ахуыргонд лæг æппæты фыццаджыдæр йæ райгуырæн æвzаг базоны, стæй уыйфæстæ та иннæ адæмты 'вzæгтæ. Ирон фæсивæд та иннæрдæм: адæмты 'вzæгтæ базоны, фæлæ йæхи æвzаг наэ. Äмæ иæм уымæй хæрам дæр наэй. Никуы ис, ирон æвzаг кæм ахуыр кæнöй, ахæм скъола. Гье, äрмæст иу скъола, ирон æвzаджыкoi кæм ис, уый у Äрыдоны семинар.

Әрмәст уым фенәм, иннәе 'взәгты астәу «ирон әвзаг», зәгъгә, әндәр никүы. Семинары уроктә кәм фыст ысты (расписание) уый ирон ләг куы бакәссы әмә дзы алы әвзәгты астәу «ирон әвзаг» куы фене, уәд йә зәрдәмә хуры тынтә бакәссың. Фәләни уыңы ләг куы зонид, ирон әвзагай семинары йә ном йеддәмә кәй ницы ис, уый, уәд-иу афтә цин нал қәнид. Әз әнәхъазгәйә зәгъын, ирон әвзагай семинары йә «ном йеддәмә кәй ницы ис, уый». Чи зоны, мә ныхәстә искәмә хыыг фәкәсой; исчи хъумә зәгъдән, дзәгъәл хұымәтәджы дзәнгәда қаны, зәгъгә, уый йеддәмә ма уәдә куыд фәахуыр қәнен. Гъа, уый әз уадз әмә дзәнгәда цәгъдон, фәлә ма нае кәңцыдәридәр дәр лыстәг әркәсәд әмә ахъуыды қәнәд, цытә базыдта ирону, кәд ай әнәхъән әртүргай әмә цыппәргай азтә ахуыр қәнәм, уәддәр. Әгәрыстәмәй нае ирон дамгъәтә дәр исчи зоны? Әз мәхәдәг ирон әвзагай грекъаг әмә латинаг әвзәгтә хуыздәр зонын; ирону қәссын әдәрсәә дәр нае зонын. Әмә уый әлемән афтә у, кәй аххос у? Мән? Зивәг қәнен ирон әвзаг ахуыр қәненімә, әви йә уарзғә нае қәнен? Ау, әмә грекъаг әвзаг ахуыр қәненімә куына зивәг қәнен, уәд ирон әвзаг ахуыр қәненімә куыд зивәг қәнен? Қәннод, Иры сәрүл хаст фәдән, цәуылнә йә уарзын? Нә, мә аххос нае, фәлә кәй аххос у, уымән Хуыңдау йә зәрдәйыл ахәм фәнд бафтауәд, әмә йә рәдьид куыд базона, куыд бамбара, арвәй зәхмә ирон әвзаджы кой цы скъолайы ис, уым хынджыләг қәй нае хъәуы, фәлә ирон сабитән сәйрайтуыраң әвзаг амонаын хъәуы, уый...

Фәсивәдил мә зәрдә дарын, мә дәлвәд-уәлвәд ныхәстәй мын кәй бамбардән, цы зәгъынімә хъавын, уый. Мәнмә та хәрам нае фәуыдән.

«НИШЫ!»

Кужи уыди Замтареттаг, фәлә куыста Садоны әмә иу афәдзы бәрц сәхицәй ницы хабар фехъуыста. Иу фәлладуадзән бон уынджы ләууы әмә цәуджытыл йә цәст хәссы. Уалынджы қәссы, әмә дәлә йә хъәуккаг Пидо ссәуы: кәй зәгъын ай хъәуы, уый дәр раңыд сәхицәй куыстагур. Куыннае ныщчин кодтаид Кужи, Пидойы куы ауыдта, уәд. Йә размә әрызгъордта, ныщцинтае йыл кодта, йә къух ын райста, уәдә цы, 'стәй йә фәрсес:

— Шы хабәрттә ис нәхирдыгай?

— Ниши, — әндәрәбон уә гыччыл сау къәбила ныммарди.
 — Әмәй йыл шы 'ршыди?
 — Ниши, — уә дынджыр сау галы уәныстәг йәхъуыры ныссагъди.
 — Әмәй наә дынджыр гал шы кодта?
 — Ниши, — дә мадән ай хистән аргәвстой.
 — Уә мәхәдҗар куыд аәrbайхәлд, гъе! — нырдиаг кодта Күжи әмәц цәстүс сыйтә 'згъялгәйә ноджы фәрсы Пидойы: әмәц шәмәй аәrbамард, шы кодта мә мад?
 — Ниши, — уә хәдҗар ныккалди, әмәц уый бын фәши.

1946

* * *

Иу райсом раджы Тедо йәк кәрчытыл үйәц ахаста. Ауыдта син се 'хсән ыстыр гәмәл уасәг. Уасджаитә дзы бирә уыдис ноджыдәр, аәftauәг кәрчытәй фылдәр.

«Цәй, әмәц ацы уасәджы 'рбауәй кәнон. Абон — базары бон. Уа 'хсызгон куыст мын ницы ис», — ахъуыды кодта йәхинимәрү Тедо. Хәдзармә бауади. Йәк усән загъта йәк фәнд. Ныхмә дзурәг әм наә фәци. Рауд фәстәмә. Хоры гагатә аппәрста кәрты астәумә әмәц уасәджы рацахаста. Йәк дәларм ай акодта әмәц рааст ис базармә — Ногирәй горәтмә. Аәrbацәуы хидырдәм. Фембәлдис ыл Падо, йәк сыхаг.

— Дә фәндаг рааст!
 — Дә хъуыддаг рааст!
 — Кәдәм цәуыс?
 — Уәләе горәтмә.
 — Цәмән?
 — Мәнә мә уасәг афонәй фындаес минуты раздәр уасы, әмәц йәк сахаттәнәтмә хәссын...

1946

ТАҢЗАРДАЕ ЛӘГ

Хъызылбек царди Пысылмонхъәуы. Кодта цырыхъәнәджы куыст. Дардта хорз саргы бәх.

Хъызылбек тынг уарзта торнейы дзул, әмәц-иу райсом раджы йәбәхыл саргъ авәрдта әмәц-иу Аәrydonmә дзул аәлхәнәнмә ныууди. Алхәдта-иу дзул, уәдә цы, фәстәмә-иу

фездәхти уайтагъд, аходән-иу ыскодта 'мә-иу кусын райдыдта. Иу райсом раджы та йәхи җәттәе кодта Хъызылбег Әрыдонмә ныууайынмә. Мә бәхән уал хор куы ахәрүн кәниң, зәгъгә, къутумә бауади 'мә дзы хор уадзы. Кәсү 'мә хоримә рахауд мысты ахстон. Ахстоны — фондз хәрз чысыл мысты ләппыны. Фәтәригъәд сын кодта Хъызылбег әмә сәй кусән уаты, цырыхъытә цы стъолыл арәста, уыцы стъолы ләгъзтәй иуы җәвәрдта.

«Әнә схъомылгәнгә сын на́й», — загъта йәхиицән Хъызылбег.

Лагъзы сәрмә стъолы фәйнәджыты 'хсән уыдис чысыл зыхъыр, әмә-иу уырдыгәй бон дыууә-әртә хатты торнейы дзулы муртә ныккалдта Хъызылбег йә мысты ләппынтаң.

Бонтә цыдысты. Мысты ләппынтаң хъомыл кодтой. Мысты ләппынтаң цы лагъзы уыдысты, уый фарсмә ма уыдис ноджы иу лагъз. Уым та ие 'вәрд әхцатә дардта Хъызылбег.

Иу бон куы уыдис, уәд Хъызылбег ысфәнд кодта горәтмә тавар ласынмә фәңәуын. Әхца куы сисин, зәгъгә, стъолы лагъз раласта Хъызылбег. Лагъз раласта, уәдә цы уыдаид, әмә, дын, дзы мыстыгъә гәппытә кәнын куы райдаиккәй. Фондзәй дәр агәппытә кодтой әмә дзы чи стъолы бын фәмидағ ис, чи дзы скъаппы цур әрныгъуылд, чи дзы къуымма бауади.

Йе 'хцамә фәкомкоммә ис Хъызылбег, әмә дә фыргулы зәрдә дәр афтә куы бауазал уайд, Хъызылбеджы зәрдә куыд бауазал ис — хәрз лыстәг ыскарстой мыстыгъә гәххәттын әхца. Цырыхъгәнән дзәбуг фелвәста Хъызылбег әмә скъаппы цур цы мыст әрныгъуылд, ууыл ай ысуагъта. Мыст алыгъд, фәлә дзәбуг скъаппы дуарыл сәмбәлд, басаста йә әмә авджын дзаумайә — тәбәгъәй, агуывзәйә, графинай — цыдәриддәр уыд скъаппы, уыдан ныммур ысты.

Ыстыр әрмакуыр нәлсәгъ уыди Хъызылбегмә. Уый хуыссыди скъаппы цур. Тәбәгътә, агуывзәтә әмә графинты дзыгъ-ал-мыгъул куы ссыди, уәд нәлсәгъ фәтарсти, фәгәпп ласта. Къуләнцой ыстыр кәсән уыдис. Уыцы кәсән ныххафт кодта фыртарстәй нәлсәгъ. Кәсән нызгъәләнтә ис. Уый хъәрәй бынтон феррайа ис нәлсәгъ әмә рудзынгмә фәгәпп кодта, скъуырдта йә, йә сәрүл ай ахаста 'мә сарайы смидағ ис. Хъызылбег йә фәстә рагәпп кодта. Дзомс йә къухы бафтыд әмә йә нәлсәгъыл баскъәрдта. Нәлсәгъы фемгъуыдта, фәлә

сарайы арахъуадзән цәнгәт аг уыд әмә ууыл сәмбәлди дынджыр дзомс әмәй йын йә фарс барәмыйтта. Нәлсәгъ ыссырдаст ис әмә саргъы бәхы цурмә фәуад. Хъызылбег әфсән сагой фелвәста 'мәй йә нәлсәгъыл ысуагъта. Сагой дын сәгъыл куы наә суайд, фәлә заманайы бәхы агъды куы ныссәдзид. Хъызылбег айтә-үйтә нал фәкодта, фәлә уатмә бауади, къуләй иftyгъд сечкә радавта. Нәлсәгъ Хъызылбеджы уатәй рагәпгәнгәйә куы ауыдта, уәд кәртәй федде ис әмә уынджы фәлидзы. Хъызылбег йә фәстә. Йә сыхаг Гадомә әхсәрдәс хаст гогызы уыд. Уыдан уынджы ләууынц тымбыләй әмә уырри-уырри кәнинц. Сәгъ сә цурты әрлидзы. Хъызылбег фәхъявыди әмә — гәр-рах, зәгъгә, топпы фәздәгт йә сәрыл ысбадт. Топпы хъәрмә сыхағтә ракалдысты. Гадо дәр рауди, уәдә цы уыдаид. Кәсис Гадо, әмә йә хаст гогызтәй фондз зәххы сә базыртә атил-атил кәнинц.

«Гъә, дә мад, дә фыд афтә-үфтә, цәуыл мә бабын кодтай, уыцы гогызтәй хәдзар куы уыдтән». Хъама фелвәста әмә Хъызылбемә фәуайы. Хъызылбег дәр та йә сечкә иftyндзы. Адәм се 'хсән бацыдысты әмә сә кәрәдзимә наә бауагътой, фәлә дзыхәй әвзәр зәгъынәй иу иннәмән уәлдай наә ауагъта. Къуыри рацыдаид, къаддәр, фылдәр, афтә хъуыддаг фидауынмә 'рцыди. Дзәвгар адәм бады Хъызылбеджы хәдзары, нәлсәгъы сәр әмә бәрзәй хистәрты раз әвәрд, афтәмәй.

1946

АЭЗ ӘРӘДЖЫ КАСТАН...

Аэз әрәдҗы кастән Гуриаты Гагуыдзы фыст «Ирон хъардҗытә». Цас әмә цас әнкъарәнтә ис уыцы хъардҗыты! Зәрдәйи хъыг әмә маст равдисынән зын ыссарән у, әвәеццәгән, әндәр хуыз, әндәр ныхастә!

Цымә цавәр гениалон поэттә сарәзтой поэзийы уыцы аләмәтү уацмыстә?! Цәмән ферох ысты адәмәй уыцы поэттә, әмә цәмән ысбадти әенусты рыг сә нәмттыл? Цыдәр ницәйаг рифмәбийдҗытә, хус ритортә та литератураһы историмә бахаудтой! Фәлә цы гәнән ис — цард, әвәеццәгән, афтә у әмә йә хъазән митә наә уадзы.

МАКСИМ ГОРЬКИЙ ИТТАЕГ РАСТ ЗАГЬТА...

Максим Горький иттаег раст загъта: зонд, талант, адәймаг ыстыр адәмәй у әви чысыл адәмәй, уый сәрыл нау, зәгъгә. Фәлә хъуыддаг афтә у, әмә зондджын адәймаг, курдиатджын адәймаг ыстыр адәмы «үәхсчытыл» күнә ләууа, уәд никудаң дәм зыны, стыр адәмы «үәхсчытыл ләугәйә» күн нае дзура, уәд йә ныхас дард нае хъуысы. Горький ма уый дәр күн загътаид. Фәлә йә күнд загътаид, кәд әмә йә «ныллаег» ранәй дзурун никуы бахъуыд, кәд «бәрзондәй» дзырда (о, бәрзондәй: ыстыр уурысы «үәхсчытыл» ләугәйә). Кәңәй бамбәрстаид мах хуызәтты уавәр?!. Зын ын уыд уый бамбарын. Җард афтә у...

ШЕКСПИРЫ АЭЗ НӘХИМӘ...

Шекспиры аэз нәхимә, мә фыссән ыстъолы уәлхъус ләмбынает күн фәкәссын, уәд мын тынгәр агайы мә зәрдә. Мә кусән уаты, Шекспиры кәстгәйә, аэз мәхәдәг мәхи цәстәй кәй фенон әмә цы бамбарон, әндәр ахәм фәлгондз мын нае сараздзән никәцы артист. Цыфәнды гениалон артист дәр ницы у драматурджы раз. Фенут-ма артисты әнә сценә, әнә декорацитә әмә әнә гринәй, цы дарәс әмбәлы, ахәм дарәс ыл ма скә, афтәмәй, әнә иннә архайджытә — бакәсүт-ма йәм, кәддәра цас гениалон у.

Алы трагикон поэт дәр у артист, фәлә алы артист трагик нау. Трагикон поэт йә уацмыс фысгәйә артистәй бирә хуыздәр «хъязы» иуы кәнә иннәйы рол. Ноджы диссаг уый у, әмә трагикон поэт уацмысы цал архайджы ис, уал ролы иумә хъязы. Амә уәвгәйә дәр цал әмә цал хатты аивы уый репликәйә репликәмә! Бафәлвар-ма ды, гениалон артист, афтә сарәхсын!

Театры күн вәййәм, уәд мах артистты нае, фәлә аивад әмә литературәйи уацары бахауәм. Спектакль... Уый музәты зәрдәхәлар әмә уарzon фембәлд у. Уый у әмбисонды фарааст хойы күнвә, фәлә артист ам әрмәст дзагдар әмә чыриуарәг у, кәнә та... хуымәтәджы кәстәриуәтгәнәг. Артист у драматурджы фәлурс аууон. Уый дәр мәнә мәйи хуызән у. Мәй та

хуры рухсәй рухс кәнү дуне. Уый мәнә тулдз бәласыл зокъо-
йы хузызән у. Тых әмә хъару тулдз бәласән йәхимидағ ысты.

Аууоны бәсты мән хъәуы удәгас адәймаг!

Æз кувын хурән, мәнән уый хәссы цардамонд, мәнән уый
дәтты рухс!

Мән нә хъәуы мәй. Уазал у мәйән йә рәвдыд.

Æз уарзын цардәгас бәлас, къабузджын, сыйфәрджын...

ИРОН ТАУРӘГЬ

Уыдис бон йә рәсугъдыл. Хуыңау фәсаходән йә зәрдәйы
дзәбәхән мигъы тагыл йәхі ауагатта парахатәй әмә йә дунемә
фәлгәссыд. Кәсү, әмә иу ран адәм бәләстү бын кувыды бадынц.
Физонаәт, уәливиҳтә, цъәх арахъхъ әмә разагъды бәгәнен сә
разы. Кувынц. Хорздзинәттә курынц Хуыңауәй. Іермәст дзы иу
адәймаджы кувыд фәңидис Хуыңауы зәрдәмәе. Уый уыди Буры
фырт Мәхәмәт. Хуыңау бадзырдта Уастырджимә әмә йын зәгъы:

— Ацу әмә Буры фырт Мәхәмәтү схон мә хәдзармә —
фәзи мын ыстыр уарzon ие кувыды фәрцы.

Уастырджи йә бәхыл саргъ баппәрста 'мә рааст ис зәхмә,
Буры фырты хонынмә. Іерцыдис. Баләууыдис Буры фырты
дуармә. Бадзырдта. Буры фырт ракости, уәдә цы уыдаид. Уас-
тырджи дзуры:

— Да кувыд Хуыңауы зәрдәмә тынг фәңидис, әмә йә
бафәндид, цәмәй йә хәдзары сәмбәлай, уый.

Буры фырт дыууә нал загъта, йә бәх баифтыгъта 'мә араст
ис Хуыңаумә уазәгуаты. Цәуы 'мә иу ран хохәй хъуысы зарәг:
«Абон Буры фырт Мәхәмәт Хуыңаумә уазәгуаты цәуы әмә
та ахсәв йә рәсугъд усимә ме 'хсәв арвитдзынән».

Буры фырт бәх фәурәдта. Кәсү, зарәг кәцәй хъуысти,
уырдәм әмә уыны фиййауы. Зарәггәнаәт уыд мәгуыр фиййау.

— Хорз фиййау, дә зарәг дын хъусын, әмә ма
зәгъ, әңгәт афтә уыдзән ахсәв дә хъуыддаг? — дзуры Буры
фырт.

— Інәмәнг, хорз бәлләдон. Æз афтид ныхәстәй мәхи
никуы фәбуц кәнүн, — дзуапи радта фиййау. — Ыстәй канд
ацы 'хсәвил нәу хъуыддаг: кәддәриддәр Буры фырт балцы
куы вәййы, уәд йә сынтәджы хай афтид никуы баззайы.

— Үәдә цәмәй баууәндөн, уый тыххәй бакән афтә: Буры фырты аз зонын. Уый раджы, иуахәмү, йә усән ләварән радта налхъуыт фәрдгүйтә. Бавдәл әмә, дә хъуыдаг куы бакәнай әмә куы здәхай фәстәмә, уәд-иу дзы ләварән, зәрдил ләууыны тыххәй уыңы фәрдгүйтә ракур. Дә фосән ма тәрс — аз сә хъахъхъандзынән де ’рцыдмә.

Хорз, зәгъгә, загъта фиййау әмә араст ис.

Дыккаг бон хур куы скастис, уәд фиййау әрбаздәхтис әмә налхъуыт фәрдгүйтә бәлләцоны хъәбысмә баппәрста.

Цы гәнән ма йын уыдис Буры фыртән — бауырнында йә, хъуыдаг аәцәг кәй у, уый. Нынкъард ис, сагъәсү аныгъуылди: «Ацал-ауал азы фәцардтән мә усимә, әмә арвән әркәлынәй фәтарстайн, фәлә мә ус мә зәрдәхъыдҗы ба-цәудзән, асайдзән мә, уый мә никуы бауырнынтаид».

Уәд йә разы ’рбаләууыд Уастырджи ’мә йә фәрсы.

Буры фырт хабар радзырда сәрәй бынма.

— Ма хъыг кән, мә хәлар Буры фырт. — Уыңы цау дәүәй мәнүйл раздәр әрцидис, фәлә гәнән нәй, — дзуры йәм Уастырджи, — ныууадз дә хъыг кәнин әмә цом Хуыщауы хәдзармә.

Араст та кодта Буры фырт, Уастырджи дәр йемә. Ыссыдысты Хуыщауы хәдзармә, кәртү әрхызтысты, әрбастой сә бәхтә. Кәсүнц әмә Хуыщауы бәхтгәс-фиййау ыскъәт мәрзы. Куы ра-хафы, куы та йә цәст дуармә ныццәвү. Бирә нә рацыд, афтә скъәты дуарәй әрбакастис иу ус. Хуртә ’мә дзы мәйтә кәсү, йә зәлдаг къабаты сыйф-сыйф цәуы. Бәхтгәс фиййаг дард фәхас-та, әмә усән ха-афт. Ус баҳудти ’мә баҳтгәсү хъәбысмә йәхи баппәрста...

Уастырджи ’мә Буры фырт бадзыртой Хуыщауы хәдзармә. Уазджытәм ракастис Хуыщау йәхәдәг. Бацин кодта Буры фыртыл. Мидәмә сә баҳуында. Әрбадын кодта уазджыты, йәхәдәг фәзылди ’мә йә къухтә ’хсы. Ныхсадта сә, уәдә цы, асәрфта сә зәлдаг къухтәмәрзәнәй әмә къухтәмәрзән усмә баппәрста. Ус дын сәрдиаг кодта, амардта мә, зәгъгә, әмә дуарәй федде ис. Уастырджи ’мә Буры фырт кәрәдзимә бакастысты ’мә худынц. Хуыщау дисгәнгәйә фәзылдис се ’рдәм әмә сә фәрсы, цәуыл худут, зәгъгә.

Уастырджи хатыр ракуырданта Хуыщауәй әмә радзырданта, кәртмә ’рбахизгәйә Хуыщау усы Хуыщауы бәхтәмзиләг фий-ягәй куыд ныххафт ласта, ус куыд баҳудт әмә афтә дардәр.

Хуыңау бамбәрста хъуыддаг. Ныууләфыд әмә дзурыг «Цәй уәдә, усән искәй ләгмә дзурын фәтк фәуәд зәххыл, фәлә иу әрмәст сусәг макуы бауәд».

Буры фыртән дәр ма ңас масти уыдаид, йә ус ыл сайдәй кәй цыдис Ҙәрәнбонты, уый.

Бахудт әмә дзуры:

— Бәрzonдыл бадәг сыгъдәг Хуыңау әмә хъәбатыр Уастырджи, куыд уынын, афтәмәй сымах сыйнәдҗытә дәр хәэзгулы хъастә къаддәр хәттыты нае фәвәййынц. Әз та ма мәхи марынмә рахъавыдтән, уыңы әнәфәнүк фиййауы митә мын куы сбәрәг ысты, уәд. Әрцәуәд дә арфә, уәдә, Хуыңау — фәуәд, уыңы хъуыддаг фәтк!..

— Оммен! — зәгъгә, ныхасән кәрон ыскодта Уастырджи, әмә фынджы уәлхъус әрбадтысты әртә дәр...

«ÆНКЪАРД ДÆН АЭЗ...»

Куыд зонәм, афтәмәй Нигер (Дзанайты Уасилы фырт Иван) әдәппәт фәцарди әнусы әмбисәй чысыл фылдәр. Сфәлдыстадон күист та фәкодта, әмткәй райсгәйә, 35 азы бәрц. Уыданәй фондз азы, зәгъән ис әмә, Октябрь революцийы агъоммә.

Нигеры сфәлдыстадон тәваг бәлвырд бәрцәй фәзынди Грисыл, әргомдәрәй — Цәрукъаты Алыхсандрый, стәй нә литературәмә 50-әм азты кәрон әмә 60-әм азты чи әрбакъаҳдзәф кодта, уыцы фәлтәры минаөвәрттыл.

Дзанайты Иван уыдис әмә у ирон дзырдаивады тәккә вазыгджындәр әмә трагикондәр ләгтәй иу. Ацы дыууә миниуәдҗы та, фылдәр хатт, әмцард фәкәныңц, стыр әмә әвәджиауы курдиаты хиңау чи вәййы, ахәм нывгәнәдҗы хъысмәтү. Уымән, мәнмә гәстә, поэты уацмыстәй уәлдай ирдәр әвдисән чи у, уыданмае хауы әмдзәвгә «Æнкъард дән аэз...» Уый нысан кәнни Джусойты Нафи дәр әмә йә хоны «Нигеры иууыл трагикондәр әмдзәвгә». Фыст әрциди 1930 азы, — ома, Нигер йә тәккә ләдҗы кары куы баңыди, уәд — куыд поэт, куыд әмбәстаг; куы әррәсуг йә дунеәмбарынад, йә ахаст цардмә, рәстәгмә, әмткәй историмә...

Ацы әмдзәвгәйи цы хъуыдитә әмә хатдзәгтә ис, уыдан кәд Нигеры критиктәй алкәй зәрдәмә нә цыдысты (стәй, чи зоны, нә җәуынц абон дәр), уәддәр уацмысән раконән ис программон. Уә зәрдыл уын дзы әрләууын кәнен хиңән бынәттә:

Æнкъард дән аэз,

тыхст у мәнән мә зәрдә...

Мә риуы судзы арт,
әддәмә тоны, тоны.

*Амæ йын нæй фæндаг.
Мæ риуы — арт, æндон мыртæ — мæ хъуыры.
Мæ сæры та... Цæй, ма мæ фæрс фæлтау.*

*Нæй, нæй гæнæн:
æрцыд æмбисонд, зон, —
цъаммар, æдых цыдæр
Гефесты къухæй мæн
Кавказы сау хохмæ
ныббаста фидар.
Мæ цæнгтыл ис рæхыс.
Рæхыс — мæ къæхтыл,
мæ зæрдæйыл — гуыдыр,
мыхуыр — мæ былтыл...
Анкъард дæн æз...*

*Тыхст у мæнæн мæ зæрдæ...
...Нæ, нæ! Фæлывд у цард, фæлывд.
Нæй ницы 'нæсайдæй йæ мидæг!
Дыууæ Титаны ис æрмæст:
Тыгъд æмæ Афон.
Ацæг ысты гъеуыдон, гъеуыдонæй мын зæгъ!
Мæнæн нæу хъауджыдæр —
цæрон æви мæлон.
Армæст ма уый зæгъын:
кæдмæ кæса мæ цæст,
ингæны сыджыт мæ
нылхъива цалынмæ бынтон,
уæдмæ æз дзурдзынæн æргом
рæстдзинад дунетыл хъæрæй.
Амæ сæрæй
æз не 'ркувдзынæн никæд, нæ,
лæджы фыртæн.
Алдармæ макуы радт дæ бар,
сæргуыбырæй
дæхицæн адджын ма кæ цард,
фæлтау — мæлæт!
Гъе, уый фæдзæхсын æз,
кæд мæм ис хъусæг, уæд...*

Уацмысы мидис фæлгъаугæйæ, Нафи йæ монографи «Нигер», зæгъгæ, уый 219 ф. зæгъы: «Ницыуал уырны поэты, мæнг,

фәлывд, сайән митә сты иууылдәр: Хуыңауы дин, мад, фыд, әфсымәр, хо, әемгар чызг, сывалләттә әмә къайы уарзондзи-над...» Әмә дардәр: «Адәймаджы уд әмә зондыл... әнус-әнусты дәргызы цы этикон культурәйи бәрдҗытә фәзынд, адәймаг адәй-маг цәмәй уыд, уыдан разындысты мәнг, сайән-бийән митә, әмә сә поэт уыны йә җастьысында, нал сыл аеууәнды аеппүндәр...» Әмә монографийи автор хатдәзәт кәнә: «Цәмән әмә куыд әрцыд уыңы фыңбылыз, уый тыххәй ници дзуры Нигер»...

Ам мә бағипплайын фәнди: әмә, цымә, Нигер — куыд нывгәнәг — йә размә әвәрдта, «цәмән әмә куыд әрцыд уыңы уавәр», уымән дзуап радтыны хәс? Әви наәм афтә кәсси, әмә Нигер йә әмдзәвгәйи иллюстраци кәнинмә хъа-вид иставәр бәлвырд социалон-политикон цаутә? Әниу, чи зоны, кәд афтә дәр уыди, уәддәр әмдзәвгәйи иумәйаг фи-лософон пафос ахызти бәлвырд историон рәстәдҗы араентәй әмә бастуыхти иумәйагадәмөн, аеппәтрастәгон-әнусон хъуы-дыты, хатдәгтү, әнкъарәнты абузгә судон.

Хъуыддагма нормативон хъуыдыгәненады бындурыл (на мә фәнди термин «вульгарон социологизмы» кой кәнин!) кәсгәйә, афтә зыны, цима абсурдон сты поэты мәнә ацы ныхәстә:

*Куы дын дара дә мад
дә авдәны йә дзиңзи,
ысом ай тагъд фәстәмә —
уый марг уадзы дә риумә... А. а. д.*

Әңгәйдәр: ау, искуырдәр ма афтә уыди, әмә мад йә са-бийи хъуыры марг уадза? Фәлә, мәнмә гәсгә, поэт дзуры, уәли-он царды алцыдәр рәстәгмә кәй у, сайд кәй у, аеппәт фәндәгәттә дәр — абор уа, райсом — кәй кәнинц «әгүшпәг әмә раууты дунемә». Ирәттә дәр (әниу, канд ирәттә на) цәрынәй-хәрынмә дзәгъял хуыматәдҗы на дзурынц: ацы мәнг дуне.

Ахәм философи рәз хаста адәмь развәрдимә иумә. О, Нигер дзуры әгәр цәхгәр, әгәр категорион, әгәр комкоммә хуызы ацы ахсджиаг әмә вазыгджын социалон-философон фарстайыл. Әмә уый әндәр, сәрмагонд ныхасы сәр у. Фәлә әмдзәвгәйи цы хъуыдитә загъд әрцыдысты, уыдан дзурыны бар ис поэтән. Дж. Боккаччо әмә иннә стыр ләттән куы уыди зәгъыны бар: «Бездушен, зол, продажен женский род. И у него одна отрада есть — терзать мужчину. коль в любви он

верен...» «О женшины, вам имя — вероломство!» Уәвгә, литературәйи историйи ахәм җәвиттонтәй фылдәр цы ис, стәй канд сылгоймәгты тыххәй нә. Әмә, кәй зәгъын ай хъәуы, уый афтә нә амоны, әмә Боккаччо «йә Җәстисындз» уыдта әппәт сылгоймәгтәй дәр: йә мад, йә хо, йә уарzonәй ә. а. д. Поэт, әңгәм нывланағау, аивәй әмә бәрзонд темпераментимә равдыста, сонет фыссыны цүсдүг дәр әмәй ийин уый размә дәр йә зәрдә цы әнкъарәнтә агайдтой, уыдан. Хатдзәгтә кәныны бар та ахәм заман фәхауы чиныгкәсәгән йәхимә...

Бәгуыдәр: «...буржуазон ахастытә ирон патриархалон цардмә куы баирвәэтысты, уәд халын райдытой патриархалон адәймаджы характер, йә хәрзәгъдау, йә намыс, йә традицион этикон культурә...» Раст цыма абоны «демократийи бәлләхтәе ранымадта Нафи, афтә уәм нә кәсы? Уый дәр ма ноджыдәр иу хатт әвдисән у ахсджаиг хъуыддагән: әңгәм нывланағ иставәр хицән џауыл, социалон фәзындыл, адәймаджы миниуәгыл курдиатджын уацмыс куы снывәнды, уәд ахәм уацмыс актуалон свәййы алы адәмтән әмә алы дугтән дәр. Әмә уәд ацы фактор әмдзәвгәйән, кадәгән, романән ә. а. д. адәргъвәтиң кәны йе сфәлдыстадон цард. Уымә гәстә, Нигеры хуыздәр әмдзәвгәтә «Хидыл», «Әнкъард дән әз...», «Иуай иннае бон — уырыддәр», «Нә тәрсын әз...» әмә иннәтә кәддәриддәр цымыдисаг уыдзысты канд литература-ильтасджытә әмә критиктән нә, фәлә — әмә уый у йә рахәецән — адәмән, чиныгкәсәджытән. Ахәм уацмыстән сә цурты нәй әңцад-әңцойә ахизән, уыдан адәймаджы әфтауынц алыхуызон (хатгай — ныхмәвәрд!) хъуыдтыл, әвзәрын кәнынц вазыгджын әмә әнәнхъәләджы фарстытә, цырен нын кәнынц не 'нкъарәнтә, нә зонд.

АДӘМОН СФЕЛДЫСТАД

НАРТЫ КАДДЖЫТӘ

Кадджыты иугонд текст сарәзта
Гүйтвиаты Хъазыбег

Цыппәрәм чиныг¹

НАРТАЕ ХӘТӘНЫ КУЫД ФӘЦҮДЫСТЫ АВД УӘЙЫГМӘ

Нартә хәтәны цыдысты авд уәйыгмә 'мә цын ахәм хәтәны
әнә Сырдон цәуән нә уыди.

Куы барәвдәкодтой Нартә сәхи, хәтәны цәуәм зәгъгә,
уәд Сырдонмә нырвыстой, әмә цәм ыссыди. Уый нә зыдта —

цы дзы кәнинц, фәлә цәм ыссыди. Әмә Сырдонән загътой:
— Хъәуы та нә дә сәр, ахәм әмә ахәм ранмә нә цәуын
хъәуы.

Әмә цын уәд загъта:

— Әмә мәнән бәх куынә и, уәд цәуыл фәңәуон уемә?

Уәд ын Уырызмәг загъта:

— Бәхы тыххәй не 'стыхдзыстәм. Цәудзыстәм иумә, куы
әз — барәг, ды — айдагъ, куы ды — фистәг, әз — бәхджын.

Әмә афтә райдытой цәуын. Иу дзәвгар ацыдысты, әмә
Сырдон куы бафәллади, уәд Уырызмәгмә дзуры.

— Бәх мын куы загътай.

— Әмә дын бәх куыд загътон? — фәрсү йә Уырызмәг. —
Иумә цәудзыстәм дын загътон, әндәр цы! Әз дын загътон:
цәудзыстәм куы әз — барәг, ды — фистәг, куы әз —
бәхджын, ды — айдагъ, әмә афтәмәй нә цәуәм?

Уәд Сырдон банкъард и. Сайд мыл әрцыди, фәлә фендысты
зәгъгә загъта йәхицән, әмә уәддәр бәхдзу кәнни семә.

Иу әртә боны куы фәцыдысты, уәд бахәддзә сты, уәй-
гүйтәм бацәуән кәм уыди, уырдаәм — денджызмә.

Әмә та уәд загъта Сырдон:

— Әз куыд уыдзынән ам та?

Әмә йын уәд загъта Уырызмәг.

¹ Дардәр. Райдайән кәс «Мах дуджы» ацы азы 1-аг — 10-әм номырты.

— Мæ бæхы дымæгыл хæц æмæ афтæмæй бахиздзыстæм.
Ныр иннæтæ бафале сты, бахызтысты фалæмæ, адард ысты.
Сырдон йæ цонг æртихта Уырызмæджы бæхы дымæджы
кæроныл. Æмæ ацыдисты денджызы иудзæвгар, йе 'мбисмæ
бахæддæ сты.

Уæд æм Уырызмæг дзуры:

— Сырдон, иу хабарæй дæ бафæрсон: ныр къахы ныхтæ 'мæ
къухы ныхтæ кæд фæчындæуы?

Ныр дон хъеллаукæны Сырдоны бæхы дымæгыл.

Сырдон загъта:

— Кæм цæ 'рымысай, уым.

Æмæ йæм уæд дзуры Уырызмæг:

— Æз цæ, уæдæ, æрæмысыдтæн ам.

Гъемæ йе стыр хъулон бæхыл раласта йæ дзауматæ 'мæ йæ
къахы ныхтæ 'мæ йæ къухы ныхтæ кæны. Уæдмæ дон Сырдоны
хъеллаукæны бæхы дымæгыл.

Куы фæци, уæд, дзуаркъях ысбадти, афтæмæй Уырызмæг
бæхы уæлæ йæ дзауматæ скодта фæстæмæ.

Æмæ йæм уæд дзуры Сырдонмæ:

— Нæ ма дæ фæнды цæуын?

Æмæ уæд Сырдон загъта:

— Мæн раджы дæр фæндыди. Хуыцау дын æй ма сха-
тыркæнæд.

Æмæ уæд арасткодтой. Цæуынц. Уæд Сырдон æрхъуыдыкод-
та, цы маст цын ыскæнон зæгъгæ. Уырызмæг йæ зынгхос саргъæй
базы астæу дардта. Æмæ йын цæ Сырдон фæндагыл адавта. Æмæ
изæрæй бахызтысты фаллаг фарсмæ, уæйгуыты бынмæ бахыз-
тысты.

Сæ бацыдмæ се 'мбæлтæ цуан акодтой æмæ 'рхастой, цас
хъуыд, уыйас сырды мæрдтæ иу цавæрдæр æнæхæрд зæххæй.
Æмæ суг æртимбылкодтой, хæринағ ысçæттæкæнæм ныр зæгъгæ
загътой. Дзурынц Уырызмæтмæ:

— Зынгхос æри 'мæ арт бандзарæм, ысçæттæкæнæм исты
хæринағ.

Уырызмæг йæ бæх æрбаласынкодта. Сыстад, агуры зынг-
хостæ 'мæ цæ нал ары.

Фærсынц Сырдоны:

— Ды разнаггадкодтай, цыдæр у, уæддæр æмæ нын цæ радт
æмæ ахсæв хæринағ ысçæттæкæнæм.

Сырдон нә басасти. Әмәе цәмәй с'арт кодтаиккой, уый нә уыди әмәе йә ныууагътой, сәхүиддәг Сырдоныл ныххәңцыдысты, иу ыстыр бәлас әртасынкодтой әмәе йә боцъотәй ба-бастой уырдәм. Бәлас ысуагътой, әмәе йә систа уәләмә. Әхсәв-бонмә уым фәләууыди.

Райсомәй йә феуәгъдкодтой әмәе арасткодтой уәд авд уәйыгмә. Уыдан — уәйгүйтә — авд дәр уыдысты куырдә.

Уазджытә сәмбәлди зәгъгә цә авд уәйиңжы хәдзармә бакодтой. Әфсәйнаг бандәттыл ауагътой уызы авд уәйиңжы бурәмәдз-ныхасән. Әмәе Сырдон бадын нә комы.

Әмәе уәйыг загъта Сырдонән:

— Ды цәуылнә бады?

Әмәе уый загъта:

— Мәнән адон цур бадән нәй. Уыдан сты мәнән ме 'ләрттә... — Цыма цәм әххуурист уыди, афтә дардта йәхи. — Фәлә мын тәсчыы мидәг фәнык ныккәнүт әмәе ууыл ысбад-дзынән.

Әмәе байдзагкодтой тәскъ фәныкәй. Әмәе йыл бурәмәдз ауагътой. Әмәе бурәмәдз фәнычы афардәг и әмәе йыл уәд әрбадти.

Уәд уәйыг ацыди фәстәмәе йе 'мбәлттәм әмәе загъта:

— Ахсәвваг нын ысты.

Сырдон систади, нә йыл ныххәңциди бурәмәдз, әмәе Нарты размә кафәгау кәнү, уыдан та кәуәгау кәнүнц, стыныл фәлварынц, фәлә цын систән нәй, уәззая әфсәйнаг бандәттә арф сагъд уыдысты зәххы.

Загътой уәд Нарты тыхгәндҗытә, нал цын ис систән, уый куы базыдтой, уәд:

— Не сәфты фәндагыл рацыдыстәм.

Авд уәйиңжы куывд кәнүнц, чи цы аразы, чи цы. Әмәе цәм рацыди Сырдон әмәе цын загъта:

— Нарты 'взаргә адәм уәм фәрсынмә 'рцыдысты. Уымәй уә фәрсынц, куырдадз хуыздәр у, әви куынц хуыздәр у, әви дзәбуг хуыздәр у, әви аркъяу хуыздәр у, әви куырд хуыздәр у?

Әмәе уәйгүйтәм кәрәдзийи мидәг ныхас ацыди, чи иу хуыздәр хуыдта, чи иннәе, афтәмәй цын ыстыр хъаугъамә ацыди. Әмәе раләууысты дзәбуггәй кәрәдзиуыл цәгъдышыныл. Авд дәр ныддәрәнкодтой кәрәдзийи, иу ма дзы 'рдәгмардәй баз-зад. Әмәе Сырдон баздәхт фәстәмә, нә хъәркән Нартән,

уәйгүйтә кәрәдзийи ныссәрфтой, уый. Фәлә бауади хәдзармә әмә сә рәэты кафы, зары, уыдан та мәстәй хәлынц. Уәд раздәхт фәстәмә куырдадзмә, удәгас ма цы уәйиг уыдис, уымә 'мә йә фәрсы, цы 'гъдауәй феуәгъдгәнән ис бурәмәдзәй уыцы адәмән, дәу нал амардзынән зәгъгә, әмә йын уәйиг баца-мында хос. Иу авджы мидәг зәгъы ис уыданән хос. Бандонән әй йә сәйраджы ауадз, әмә уәд феуәгъд уыдзысты уыдан. Әмә баздәхт фәстәмә, бабәрәгкодта авг әмә бәлвырд уыди, куыд загъта, афтә, әмә уәд зәгъы Нарты тыхгәндҗытән:

— Ныр уә куы фервәзынкәнин, уәд куыд уайд?

Әмә загъта уәд Сырдон:

— Фервәзын уә кәнин, фәлә та мын хуымтән сә хуссар-бынта, угәрдәнтән сә цәгатбынта куы дәдтат. Фосән та мын сә фылдзаг иftyндинәгтә дәддзыстут фылдәнән, бәхтән — сә фылдзаг сәргъәгтә. Уырдыгәй дардәр мын лыстәг фосән сә куистытә, сымах та мын дәддзыстут мадәл фыстә.

Әмә йын загътой:

— Кәйдәридәр кой ыскодтай, уыданәй дын мах ницы рад-дзыстәм, уымәй ма тәрс. Уырдыгәй дардәр дә цы фәнда, уый айсдзынә.

Әмә Сырдон рахаста уәд хос әмә йә рауагъта бандәттыл, әмә уәд феуәгъд ысты ләгтә.

Әмә сә иу рауади, әмә уәйгүиты мард куы федта, уәд фырцинаәй фәстәмә бацыд әмә иннәты раз әрхаудта. Афтә 'нхъәлдта — Сырдон цә ныххырхта уәйгүиты.

Әксәвү уым бazzадысты. Алы хәринаг әмә нуазинаң әрхастой сәхицән. Ныххәцыдысты авд уәйиджы фәллойыл. Хорз-динадәй дзы цы уыди, уый самадтой уәйгүиты бәхтыл. Авд уәйигмә фәллой куыннә уыдаид, әмә иу цалдәр боны фәстә 'рхәддзә сты Нартыхъәумә, әрҗауынәнхъәл дәр цын нал уыдисты, афтәмәй.

Әмә уәд әрынцадысты хъәумә 'ввахс.

Әмә загъта уәд Сырдон:

— Кәд мын исты дәдтинаң ыстут, уәд мын әй ам рахицән-кәнүт.

Әмә акастысты Нарт сәхимида, әddәдәр айстой сәхи, банихаскәнәм, әмә дын цы 'мбәла, уый дын раддзыстәм зәгъгә. Әмә загътой сәхимида: «Max Сырдонән әй фәндон йәхі бар ма ауадзәм, фәлә цәмәй тәрсы, уый йын радтәм».

Æмæ йын цы хай æмбæлди, уый систой: галтæн сæ фыдзаг ифтындзинæгтæ, бæхтæн — сæ фыдзаг сæргъæгтæ, хъудз-дзытæн — сæ фыдзагзæддæгтæ, фыстæн — сæ куистытæ. Æмæ йæ ахицæнкодтой уым.

Сырдон аскъæрдта йæ хай сæхимæ. Иннæтæ дæр æрбаскъæ-рдтой авд уæйыджы фæллой Нарты Хъазæнфæзмæ.

СЫРДОН, НАРТ АЕМÆ УÆЙГУЫТАЕ

Нарт ыстæры ку' ацыдысты, уæд бирæ сырд амардтой, фæлæ цæм зынг næ разынд. Уæд кæсынц æмæ иу ранæй цæстырухс кæлы. Уым цардысты уæйгуытæ. Нарт уырдæм цæуын байдытой, уæдæ зынг æрбахæссæм зæгъгæ, фæлæ-иу чи бацыд, уымæн-иу йæ быны сасым ауагътой æмæ-иу æй уым ысбадынкодтой. Афтæмæй Нарт уым æрæмбырд ысты. Æрæгмæ куы цыдысты, уæд Сырдон хъæдтæ кæрæдзиуыл хафын байдытта 'мæ арт ыскодта, хорз федта йæхи физонджытæй. Стæй уæд фæңыд йе 'мбæлттæм. Уæйгуытæ дын ын бадæн акодтой Нарты адæмы цур æмæ йæм дзурынц:

— Сбад.

— Нæ, уыдон ме 'лдæрттæ сты, æмæ мын уыдонимæ бадæн нæй, фæлтау мын дæлæ æнæбын хуыскъаджы фæнык акæнүт.

Уæйгуытæ næ фидытой, чи хистæр у — хъæсдарæг, куынц æви дзæбуг, уууыл.

— Уæдæ дæлæ дугъы рауайут, æмæ чи фæраздæр уа, уый дзаума уыдзæни хистæр.

Уæйгуытæ ацыдысты. Уыдон цалынмæ дугъы уадысты, уæдмæ Сырдон аджы дон акодта, атæвд æй кодта 'мæ йæ ныккодта къæртаты, стæй йæ ауагъта сæ быны Нарты адæмæн. Нартæн сæ сидзыфæрстæ басыгъдысты 'мæ къæдз-мæдзытæгæнгæ ли-дзын байдытой.

Нартмæ уыди хорз миниуæт — кæрæдзиуыл комдзог næ цыдысты. Ацы хабар Сырдон никæмæн ысхъæркодта.

НАРТ АЕМÆ СЫРДОНЫ ТОХЪЫЛ

Сырдонмæ уыди хæрзхаст тохъыл. Нарт æм бабæллыдысты 'мæ йæ сфæндкодтой бахæрын. Иу бон та Ныхасы бадтысты 'мæ дзурынц Сырдонмæ:

— Хъаймæт æрхæддзækæны, Сырдон, æмæ дæ тохъыл афтæмæй фесæфынæн æвгъяу у, фæлтау бавдæлæм, æмæ йæ аргæвдæм доны был. Нæхи хорз ысуазалкæндзыстæм, стæй физонджытæ фækæндзыстæм, æмæ уæд Хуыцау кæсы 'мæ маxмæ.

Сырдон ницыуал ысдзырдта, сrazы и, уæдæ цы уыдаид. Иу хур бон Нарты хистæртæ ацыдысты доны былмæ, Сырдон дæр йæ фæдым аласта йæ тохъылы. æРбынаткодтой иу бæласы бын, доны былмæ хæстæг, аргæвстой Сырдоны тохъылы 'мæ йæ уайтагъд асыгъдæткодтой. Сæхи афиstæгкодтой æмæ сæхи найын байдыдтой. Сырдон ныллæууыд кусарты уæлхъус.

Иу заман куы уыди, уæд Сырдоны хуыцауы 'лгъыст дзауматæ рамбырдкодта 'мæ сæ арты бакалдта. Нарты хистæртæ сæхи над куы фесты, уæд рацыдысты доны уæлбылмæ, уæдæ цом æмæ бур физонæгæй нæ мондæгтæ суадзæм зæгъгæ. Кæсынц — æмæ сæ дзаумæттæ уым нал.

— Нæ дзауматæ нын цы хæйрæг фæхаста йæхимæ? — фæрсынц Нарт Сырдоны.

— Мæнæ сæ арты бакалтон,— дзуапп радта Сырдон.

— Ау, уый та куыд, нал нæ хъæуынц? — фæджих ысты Нарт.

— æмæ ма цæ цы кæнут, уæддæр хъаймæт тагъд куы 'рçæудзæн?

Нарты хистæртæ кæрæдзимæ бакастысты, фæлæ ницыуал ысдзырдтой.

НАРТ АЕМÆ СЫРДОНЫ ДИССАЕГТАЙ

Уæд та иу хатт Сырдоны фыдбылыз йæхи мард ыскодта. Йæ цæстытæ бацьынðкодта, йæ къæхтæ адартгъкодта, улæфгæ дæр нал кодта. Нарт бащинкодтой, уæдæ на фыдбылызæй дæр фервæэтыстæм зæгъгæ. Се'ккойы скодтой Сырдоны 'мæ йæ рахæссынц уæлмæрдтæм ныгæннымæ. Фæндаг дыгууæ къабузы кæм фæвæйы, уырдæм куы бахæддæ сты, уæд сæхи мидæг бышæу кæнын байдыдтой. Иутæ загътой, уæллаг фæндагыл æй ахæссæм, иннаетæ загътой дæллагыл, зæгъгæ. Ныхæстæм Сырдон йæхи нал бауырæдта 'мæ цæм уæлæмæ дзуры:

— æз ма æгас куы уыдтæн, уæд уæлæты хуыздæр уыд.

Нартмæ стыр диссаг фæкасти ацы хъуыддаг æмæ Сырдоны æд чырын зæххыл æрæппærстой. Уæдæ та ныл хинæй рацыдтæ, гæды гацца, дæхи нын фæхæссынкодтай зæгъгæ йæ Нартæн æмбисонды над фæкодтой.

НАРТ СЫРДОНЫЛ МАРЫНФӘНД КУҮД ҮСКӨДТОЙ

Нарты адәмәй ма бazzад әгасәй цыппар. Уыдон ысфәнд-кодтой Сырдоны амарын. Сырдоны 'рцахстой әмәй йын загътой, ныр дә маргә кәнәм, кәдәм ма нын лиздэзынә зәгъгә. Әмәй й' алыварс хъаматимә 'рләууудысты.

Сырдон цын уәд загъта:

— Цәвут зәгъгә уын куы зәгъон, уәд мә-иу цәвут.

«Цәвут» зәгъгә, уәд әй сә хъаматәй цыппарырдыгәй ныщавтой. Сырдон йәхи фәгубыркодта 'мә уыдон цыппарәй дәр хъаматәй сә кәрәдзийи амардтой. Сырдон сәрәгасәй аирвәэт.

НАРТ ӘМӘЕ СЫРДОН КӘРӘДЗИЙИ КУҮД САЙДТОЙ

Нарты хорз адәм иу хатт балцы цәуүинфәнд акодтой. Сырдонән дәр загътой, немә рацу зәгъгә, фәләе цын уый дзуапп радта, бәх мын нәй зәгъгә.

Уыдон ын загътой:

— Бәхәй цы кәнис, ды махимә рацу, әмә-иу куы мах бәхджын уыдзыстәм, ды — фистәг, куы та-иу мах барәг уыдзыстәм, ды — бәлләң.

Сырдон уайтагъд нае фембәрста уыцы ныхас әмә арасты фистәгәй семә балцы.

Бирә куы фәңцидысты 'мә куы бафәллад, уәд цын загъта:

— Цәй-ма, куыд дзырд уыдзыстәм, уый цәуылнае кәнәм?

Уыдон загътой:

— Әмә куыд дзырд уыдзыстәм, афтә куы цәуәм: куы мах бәхджын вәййәм, ды — фистәг, куы мах барәг вәййәм, ды — бәлләң.

Сырдон әй уәд бамбәрста, кәй йә фәсайдтой, уый әмә цыди фистәгәй. Иу ран цә доны цәуын хъуыд, әмә йын Со-зырыхъо загъта:

— Дә фәччитә уәлиау акән, дә къахы дарәс, дә зәнгәйттә ралас, дә хәлаф уәлиау ыскән, әмә мә бәхы къудийил хәц, әмә дә әз ахизын кәндзынән донәй.

Раласта, куыд ын загъта, афтә, бәхы къудийил ныххәңцид

әмәй йә фәкәны. Доны астәумә күң бахәддәзә Созырыхъо, уәд әм дзуры фәстәмә:

— Сырдон, къахы ныхтә 'мә къухы ныхтә кәд чындәуы?

Сырдон загъта дзуапп:

— Ләг цә кәм әрәмиса, уым.

Йә бәх бауырәдта Созырыхъо, йә къахы дарәс раласта, бәхыл Җәхгәрмә бандоны бадт ыскодта 'мә кәнәй йә къахы ныхтә 'мә йә къухы ныхтә. Уәдмә Сырдон та доны астәу ләууыд.

Күң фәци йә ныхтә конд, уәд та араст доны фаллаг фарсмә.

Араст та сты, әмәй Сырдон дәр күң смәсты и, уәд ацыд әмәй йәхицән бәх ыссардта 'мә бәхыл арасти семә. Ацыдысты 'мә әрүнцәдисты иу ран әмәй Сырдонән йә бәхыл донгәмттә алыгкодтой. Сырдон ай күң федта, уәд ницы сдзырдта, фәләй йә сәхуыддәг фәрсынц:

— Да бәх та цәуыл худы, Сырдон, да бәх?

Уый цын загъта:

— Әвәддәзәгән исты худинәгтә уыны 'мә уый тыххәй худдәзән.

Уырдыгәй та араст ысты, бирәе фәңдишты 'мә цыл әрталынг. Арт ыскодтой, уазал әхсәв уыд әмәй. Арт цын не 'схәңцид, әвәддәзәгән цұус арт уыди 'мә загътой:

— Алчи дәр, цы уәнг дзы уазал кәнәй, уый батавәд, әндәр ын әрбадыны бар күннә уа, афтә.

Фәтавта цә алчидәр чи йә къух, чи йә къах, чи йә хъус.

Сырдоны рад күң 'рхәддәзә, уәд йә хәлаф раласта 'мә хәлиу ысбадти. Уыдан ын загътой:

— Цы ми кәнәис, Сырдон? Мах афтә дзырд күннә уыдистәм әмәй ды артмә хәлиу ысбадай әмәй дәхи батавай, уый бар дын кәм уыд?

Сырдон цын загъта:

— Уый бар мын нә уыд, уый зонын, фәләй мә хәлафы сыйдәгет гом у, әмәй мә сагәхты уәнг ис, әмәй мын сийи әмәй йә тавын.

Батавта йәхи, сыйстади, әрхуыссыди, иннәтә дәр әрхуыссыдысты.

Күң бағынай ысты, уәд Сырдон бацыд әмәй сүсәгәй бәхты къудитә 'нә туг раңаугәйә амәлләгкодта, ракәңгәйә күнәд аскъуыдаиккөй, афтә.

Райсомы сыйстадысты, сәхи цәуынмә сраевдзкодтой, сә

сәргүтә сәвәрдтой. Стәй сә бәхты къәдзилтә 'лхынць бай-
дытой әмә бәхы күудитыл куы рахәцынц, уәд сә бәхты
къәдзилтә сә къухы аzzайынц.

Стәй цын уәд Сырдон загъта:

— Афтә мә куы фарстат, дә бәх цәуыл худы зәгъгә.
Уәddәр уыдан уыдта 'мә ууыл худти.

Араст та сты дардәр. Фәңдиаиккой, әвәддзәгән, иудзәвгар,
стәй та цыл иу ран баталынг. Уыди цын уазал, хәринаң дәр цә
хъуыд, әмә цәм зынг нал уыди. Катай байдытой, цы уыдзыстәм,
әнә зынгәй цы саразәм зәгъгә. Фәлә куы 'рталынг, уәд кәсынц,
әмә быйрып иу ранәй рухс цәуы. Сырдон цын загъта, исчи уә
зынгмә аңауд зәгъгә, әз та, зәгъы, сутмаң аңаудзынән. Сә иу
аңыд, әмә зынг кәм уыд, уырдәм дуарәй бадзырдта. Уыдан әм
ракастысты 'мә йын загътой, мидәмә рацу 'мә дын радзыстәм
зәгъгә. Хәдзармә йә бакодтой, иу къәләтджын ын әрдавтой
әмә йыл бурәмәдз ауагътой. Ләг ыл әрбадт әмә йә уәлә ба-
ныхәст. Фенхъәлмә кастьсты әмбәлттә, әмә сә зынгдау куы-
нае зынди, уәд та йәм сә иу аңыди 'мә та дуарәй бадзырдта. Уый
дәр та мидәмә бахуытой әмә йын къәләтджын әрәвәрдтой,
уый дәр та къәләтджыныл нынныхәст.

Афтәмәй-афтәмәй сеппәтдәр фәңдиысты 'мә къәләтджы-
ныл нынныхәсттысты. Фәстаг хатт цәм Сырдон дәр аңыд, әмә
цәм дуарәй куы бакаст, уәд цәм дзурыг.

— Цы ми кәнүт, цәмән нә цәут, нәма бафсәстистүт?

Фысымтә та уымән дәр къәләтджын әрдавтой, әмә цын
Сырдон загъта:

— Мәнән ме 'лдәртты цур къәләтджыныл бадән нәй, ме
'лдәрттә сты адон, фәлә мын әнәбын къәрттайы фәнык
әркәнүт, әмә ууыл ысбаддзынән.

Уыдан ын әнәбын къәртта 'рхастой, әмә дзы бурәмәдз
ауагътой әмә йә бынмә афардәг, нә йыл фәхәңцид. Әмә
йын загътой Нарты хорз адәмтә:

— Сырдон! Исты нын ысхоскән, кәннод сәфәм.

Уый цын загъта, әмә уын әз цы хос зонын зәгъгә.

— Нәй дын гәнән, Сырдон, әнә хос ыскәнгә, кәннод ам
куы фесәфәм, уәд дәуүән дәр худинаң әмә нахицән дәр.

Сырдон загъта:

— Чи зоны, исты хос уын ыскәнин, фәлә та мын уарәнбон
рәстмә хай нә кәндзыстүт.

— Хуыщауәй дын ард бахәрдзыстәм, ныр нын куыд зәгъай, афтә дын бахай кәндзыстәм, фәлә нын исты хос ыскән.

Үйл ىын загъта:

— Сымах та мын фылдәрадән хуссартән сә цәгәттә дәтдзыстут, цәгәттән та — сә хуссәрттә, галтән сә фылдзаг ифтындинәгтә, хъудзэләттән сә фылдзагзәддәгтә.

— Хорз зәгъгә загътой. — Дәхи куыд фәнды, афтә дын бахайкәндзыстәм.

Сырдон фысымтән загъта:

— Дон ыстәвдкәнүт әмәе цә суәгъдкәнүт, кәннод адонән се 'фәедтә быйрыры сты, әмәе цәм куы фәбәрәгкәнөн, уәд әр҆цәудзысты 'мә уә бинисәфт фәкәндзысты.

Йәхәдәг аг сәвәрдта 'мә дон хорз ыстәвдкодта, алкәмән цәйә бини тәвд дон уадзын байдыдта 'мә сә сыйзы цъәрттә къәләтджынтыл бazzадысты. Стәй рааст ысты 'мә ма цы хаттысты, уйл фәхаттысты, стәй фәстагмә сәхи бәстәм әр҆цыдысты.

Стәй әрәммысыдысты уәд уарын әмәе Сырдонән хуссәрттән сә цәгәттә, цәгәттән та сә хуссәрттә радтой.

Уыдан сә дзырд фәсайдтой, с' ард басастой. Фәлә Сырдон уәддәр цы йә фәндыд, уйл райста. Уыдан та мәнгардәй бazzадысты.

СЫРДОН ӘМӘЕ ЙӘ ЧЫЗЗЫТАӘ

Сырдонән уыдис әртә фырты 'мә дыууә фаззон чыззы. Йә чыззытә искаемәй куы фәхудинаң уой, уымәй тәргәйә цә 'мбәхстәй хъомылкодта. Чыззытә иу боны гуырдтә уыдышты. Хистәр райгуырди райсомәй әмәе йә Сырдон схүидта Райсомәт, инна рапикуырди изәрүрдәм — әмәе уйл та схүидта Изәрәт.

Рәэтысты Райсомәт әмәе Изәрәт мәй әмәе стъалыты рухсма. Хуры цәст нә уыдтой. Хуыщау йә зонәт, фәлә дын иу бон сауирдәй әр҆цәйцыдысты Нарты хъал фәсивәд сә хәтәнәй. Сырдоны чыззытә сә фылдән алдымбыйтә бидтой хиды был, әмәе дын цә 'нәнхъәләджы куы фениккой Нартә. Фәрсынц сә кәрәдзий:

— Чи сты ацы чыззытә?

Ныхас ныхасы фәдил цыди, таурәгъ таурәгъы фәстә.

Уәд Хәмьиң зәгъы:

— Адон Сырдонән әнә исчи наә уыдышты 'мә уйл бафәрсәм.

— Імә нын куынә сәттә мыйиаг, — зәгъы Сослан.
— Уәд йә хуыздәр хос — әрцауындәм әй йә рихитәй
әмәй йә боцъотәй, стәй ңа уәд зәгъдәни.

Сә дзырд байуқодтой Нартә. Иу изәр сә Ныхасы'рбадтысты
'мә сә иутә синағбәндәнтә кодтой, иннәтә уәрмытә
къахтой, әртыггәгтә хъәдтә ләгъзкодтой. Сырдон ңае'рбай-
йәфта 'мә цын зәгъы:

— Фарн уә куысты!
— Фарн мах дәр әмә дәу дәр уәд, Сырдон!
— Җавәр куысты ләуд ыстут үйбәрц?
— Гъей, Сырдон, — зәгъынц Нартә, — не 'взәрты хъумә
фәңгәгъдәм әмә кәй ауындзгә, кәй судзгә кәндзыстәм. Кәй
та 'рдузгә, әвзәр мытгаг нәм ңәмәй мауал гуыра.
— Ау, әмә уын бәрәг нәма сты уе 'взәртә?
— Куыннае, Сырдон! Бәрәг рагәй ысты, угәрдтә дәр ма
ңа фәкодтам.
— Імә ма ңа әз дәр иуәй-иуты куы зонын, бынтон
әргәвдинәгтәй.

— Гъемә, Сырдон, сысаду дә кард афтә 'мә къәлыуа лыг-
кәннынән уәддәр кәм ысбәзза.
— Гъе, гъе, уәдә не 'взәрты рәстәг әрциди! — әмә Сыр-
дон ие 'нәбары сауфаҳс кард сигәцыл дауын байдыдта.

Нартә дыууә ңәдҗынды ныссагътой, ңәхгәр хъил әндзал-
мыл авәрдтой әмә фәрсынц барәй Сырдоны:

— Гъы, куыд у, Сырдон? Җал ләджен фаг у иу ауыгъдән?
— Ис гәнән — фондзәй иумә, дәсәй иумә дәр.
— Уәдә нын фидиуәг фәу, — зәгъынц Нартә Сырдонән,
— райсом әртә Нарты адәм ам куыд уой.

Сырдон ысразы и әмә Аңәтү стыр авдуәладзыгон мәсигәй
ныхъхъәркодта:

— Гъей-ой, әртә Нарты! Райсом ләджен къахәй ңәуджытә,
уе 'ппәт дәр Нарты Стыр Ныхасмә раңаут! Нарт се 'взәрты
сафынц! Кәй ауындзгә, кәй судзгә, кәй 'рдузгә кәндзыстәм
әмә 'рҖаут әмхуызон!

Райсомы әртә Нарты ныххәррәттластой Стыр Ныхасмә.
Рабадтысты дывәхстә 'мә әртывәхстәй сә дуркъәй бандәт-
тыл. Сырдон дәр ыстырызәрдәйә астәубадт ракодта 'мә хъусы.

Уәд Үырызмәг фәрсы Нарты:

— Не 'хсән сүсәг ми чи кәнү, уымән цы тәрхонкәнәм?

- Ауындызгә! — зәгъынц Нартә.
- Не 'хсән сайәг чи у, уымән цы ми кәнәм?
- Судзгә! — зәгъынц та Нартә.
- Не 'хсән кәй кәстәр нә вәййы сәрбахъуыды заманы, уымән цы ми кәнәм?
- Уый та — 'рдузгә! Мылгагсәфт у, мылгагаргъән нә бәэзы 'мә — 'рдузгә!
- Уәдә ахәм чи ис маҳмә?
- Сырдон! — әмхуызон зәгъынц Нартә.
- Әрдахстый Сырдоны. Ауындызәнмә йә бакодтой, синағбәттәнтәй йын йә боцьотә 'мә йә рихитә 'сбастой әмәй йә 'рцауыгътой. Бынай ыйыл арт бандзәрстый, әмәй йә фәрсынц Нартә:
- Раст дзурдзына, әви зылын?
- Кәм раст зылынимә, кәм зылын растимә.
- Уый та куыд?
- Мәңг кәм дзурагат, уый әз растыл нымайын, раст кәм дзурагат, уый та зылыныл.
- Уәдә зәгъ: дә хәдзары раз цы чыззытә уыд ңалдәр боны размә, уыдан чи сты?
- Гъе уый зылыныл нымайын, мәнән ис аәртә фырты, әндәрничи.
- Уәд та дә хәдзары рәэсты чи цыди, уыдан чи сты?
- Гъе уый раст у, мә хәдзары цурты никуы ничи ацыд. Сымах фынфенәгау кәй федтат, уыдан, сымах әнхъәл кәй не 'стут, уыдан ысты.
- Омә цә кәнә номәй нә зоныс, кәнә мылгагәй?
- Райсомәт әмәй Изәрәт сә нәмттә сты. Фәлә райсомәй изәрмә куы хъуыды кәнат, изәрәй та райсоммә, уәддәр цә нә базондыстут.
- Гъе, хәрәг Гәтәджы фырт! Уәдә цә ды кәцәй зоныс?
- Әз сә кәхцгәнәны уыдтән.
- Нал уагътой Сырдоны. Йә сыйзыфәрстыл ын арт ысуагътой, әмәй Сырдон хъәркәнүү:
- Суадзут мә, әлгъыст фәүт, уыдан мәхи чыззытә 'сты! Суагътой Сырдоны 'мә та йә фәрсынц:
- Кәмәй дын 'сты?
- Мә фыртты мадәй! — зәгъы Сырдон.
- Нырмә кәм уыдисты?
- Хурмә уәгъидибар цы фос цәуа, уый әнафоны заинаг

кәнү, әмә цын тарстән. Мәй әмә стъалыты рухсмә цардысты. Хуры рухсмә цә на уагътон. Гъеныр кәд искәй зәрдәмә цәуынц, уәд мәм әрцәуәд устур.

Нартә ныццинкодтой. Сырдоны суагътой. Сырдон йә хәдзармә 'рцыди. Йә сывәлләттә йыл цинтәкодтой. Уәд Сырдон зәгъы:

— Ахсәв нәм уынәг ләгтә уыдзән, чыzzытә, сымах тыххәй, фәлә нә зонын, Хәемыцән фыдбылызы дәндаг и 'мә уә худи-нагкәндән. Фәлә цәугәут, мә фырттә, Донбеттырты Цыхы мәм әркәнүт.

Сырдоны артә фырты Донбеттырты чысыл Цыхы 'rbами-дәгкодтой. Сырдон Цыхән йә хабар ракодта. Уәд Цых бавдәлди 'мә чыzzыты ныдымдта, цыма сывәрджын ысты, уыйау тыппыр ләуд кодтой.

Изәры Сырдон йә дыуадәстәлийон фәндир райста 'мә йәхицән әнкъард зардҗытә райдыдта. Уәд әм Нартәй цалдәр фәзынди 'мә бахъәркодтой:

— Сырдон, ам дә цы?

— Ам дән, мидәмә!

Нартә бахызысты 'мә 'рбадтысты Сырдоны хәдзары уырын-дыхъбандәтты. Сырдон дәр семә 'мә фәрсү Нарты:

— Цәй, цы хабар и, Нартә? Уә сәр мәм куыд әрбахастат?

— Әнәхъуыддаг дәр кәм ыстәм, Сырдон. Нә фәнд дәр дын әмбәрст уыдзән.

Сырдон зәгъы:

— Марадзут, кәстәртә, фынг фенут.

Уайтагъд фынгтә февзәрдысты сә разы, әмә, Нарт уәрәхтә рабадтысты. Анызтой, ахордтой. Уәд Нартә зәгъынц сә фәндон. Сырдон цә фәрсү:

— Цымә хъуг аргъ хуыздәр кәд фәисү — әд рәуәд, әви йәхәдәг?

Нартә зәгъынц:

— Әд рәуәд хуыздәр у, фәлә мах хъуг әлхәнәг не стәм, Сырдон. Мах чызгтур ыстәм.

— Гъемә уын куы зәгъын, мә чыzzытән тагъд рәуәдтә уыдзәни.

— Раст наә дә, Сырдон, сайыс наә.

Уәд Сырдон йә чыzzытәм фәсиidти, әмә цә Нартә куы федтой, уәд ма цы загътаиккой? Сыстадысты 'мә сәртә

тилгә фәңғысты. Донбеттырты чысыл Цых аәмә Сырдон худәгәй мардысты Нартыл.

Дыггаг изәр Нарты ныхасы Сырдоны чыzzыты кой кодтой. Уәд цын Сырдон зәгъы:

— Диссаг уый у, аәмә Нартән сә кәстәртә заинаг хъудзаттам усгур куы фәңғауынц, уәд ма сә цәсгом Ныхасмә та куыд аәрбатәрынц, хистәрты размә?

— Фәлдист фәү, Сырдон, дә донгъ уазджытимә, кәд дәүән сә фәздәттәй тәдзгә хъуымыздыхт хәрынән бәззы, уәд мах аәхсыр куы бадәйәм, уымәй цы сафәм. Даә хуызәнән не'мбәлы хистәрты размә 'рбаңауын.

— Хорз фәүәд уә ныхас, фәлә та-иу ацы хатт дәр афтә ма фәрәдийут.

— Фенгәйә у! — зәгъынц Нарты кәстәртә дәр.

СЫРДОН ЙӘ УАЗДЖЫТАН КӘРДЗЫН КУҮД ЫСКАҢЫНКОДТА

Сырдон иу Тутырты заманы фәхуыдта Нарты хистәрты — Нарты гуыппырсарты йәхимә 'мә цын зәгъы:

— Никуы мәм уыдистут, аәмә афтәмәй аәз та у' алкәй хәдзары дәр минас фәкәнин, цыма мәхі хәдзары вәййын, афтә.

— Ниңде кәнү, Сырдон, кәд дәм мәсты равәййәм, — зәгъы Уырызмәг, — уәддәр ма банхъәл аәмә нын уәлдайаг дә мыййаг.

— Хуыцау дын хорз ракәнәд, Уырызмәг. Стыр зонды хицуа дә. Мә бон цы уа, уымәй уә тыхсын нә бауадзизынән. Кәрдзын мын чи ракәна, ахәмәй хәдзары ничи ис, фәлә уә фыдызгъәләй цух нә ныуадзизынән.

Сырдон зиле йә фырттимә. Хынцы Нарты, цәстмәми — фылдәр. Уәд цын сыйгъд цәкуыхоры ссад доны удәстәй сә разы авәрдта 'мә та зәгъы:

— Гал куынә уа, уәд ләг хъуджы дәр аифтындзы. Ус куынә уа, уәд ләг йәхәдәг дәр фәцарапхы. Кәрдзын уә кәй хъәуя, уымән мәнә удәст ыссад хыссәгондәй.

Сырдон къәлуа 'рываәрдта Нарты раз, йәхәдәг дзы йе 'ртты сисы, аууәрды йә, алышосы ныв дзы акәнү, стәй йә ахәры. Уырызмәг аәм дзуры:

— Куыд хәрыс уыйлас хом хыссә, Сырдон, уәд та дә хуылфисты кодта.

— Ма тәрс, Уырызмәг, хорз хойраг риссын нә фәкәны, амә дзы фен.

Нартә Сырдонмә гәстә радыгай әууәрдынта систой къәлуа 'мәйә хәрүн райдытой. Цәмәй зыдтой, Сырдон та цыл хинәй ңауы, уый. Нарт расыгкәннын байдытой амә се 'ртты тынгдәр әууәрстой къәлуа, тымбылтә йә кодтой, стәй йә сә дзыхмә 'шәрстой амә та-иу ай ныхъхұыртт ластой. Фәминаскодтой Сырдонмә афтәмәй. Стәй цын Сырдон къәлуайә сараэста кәм гал, кәм фыр, кәм ңау, кәм бәх амә 'ндаәр ахәм нывтә, сә дзыппыты цын цә байдзаг кодта Нартән амә фәсхәрд, фәсныуәзт Сырдон Нарты адәмы афәнда-расткодта сә хәдзәрттәм. Нартә уыдысты расыг. Әрцидысты сә бынәттәм. Сә устытае ңау куы федтой, уәд ңау фәрсынц;

— Ай цы ми бакодтат?

— Ницы! — зәгъынц ләйтә.

— Әркәсүт ма уәдә уә дзыппытәм, хом хыссәйә дзыкъыннатә фәкодтат амә уә Сырдон афтәмәй рарвыста, исты уын ног аз куынә у.

— Нә, — зәгъынц ләйтә, — диссаджы хәринағ у. Сырдонән ус нәй, амә йә не 'рмтты нәхәдәг әууәрстам.

— Сау худинағ амә сау әлгъыст фестут, Нарты хистәртә! Сырдон уын йәхәдәг үәхицән кәрдзын ыскәннынкодта. Фәлтау уе 'сәфт куы 'рцыдаид!

Нартә тынг ысмәсты сты Сырдонмә. Дыггаг бон әримбырдасты сә Ныхасмә 'мә та Сырдоны ныхас кәнүнц:

— Ай Җавәр диссаг у, Сырдон нын әңгәт нәхицән кәрдзын ыскәннынкодта, амә ныл нә устытә нал әввәрсынц. Әндәр хатт та нын нә мидәгәгтә ныхсынкәндзәни, амә ныл бұлысчылтә кәндзысты нә устытә.

Уәд та Сырдон дәр фәзынди 'мә цын зәгъы:

— Цыфәнды мын кәнүт ныр, фәлә мән куы сафат, уәд уә адәм базондзысты 'мә зәгъдзысты: «Нартән Сырдон кәрдзын ыскәннынкодта, хомәй цын ай фәхәрлынкодта амә йә уый фыдәхәй фесәфтой». Стәй уыл худинаджы гакк ысбаддзәни амә уә йәхимә дәр ничиуал баудзәен.

— Гъех, Сырдон, хин амә кәлән дә 'мә та ныл зондәй разылдтә, — зәгъынц Нартә 'мә та 'сбадтысты.

Цы хъом уыдысты Нарт Сырдонән, йәхәдәг арвы хин амә зәххы кәлән чи уыди, уымән!

НАРТЫ БАЛЦ БЫЩÆУÆЙ

Нартæ 'сфæндкодтой балцы фæцæуын — хұыматæджы нæ, фæлæ быщæуæй. Чи байстайа, чи бафæллайа, уый Нарты адæмь фæхонæд æмæ цæ къуыри фæхынцæд.

Нартæй алчидаð зылди йæ бæхмæ, йæхимæ дæр æмæ фæлтæрæнтæкодтой.

Æрлæууыди нысаны бон, æмæ алчи афтидармæй, æнæисты хæсгæйæ йæ бæхыл ысбадти. Сырдон хинæйдзаг лæг уыди. Зыдта, æнæ бazzайтæ йын нæй æмæ цы фæхынцæни уйбæрц Нарты адæмь? Йæ саргы базы бын фых дзидзатæ бавæрдта 'мæ раасты Нартæм æппæты фæстæ. Уæд æм Хæмыц дзуры:

—Гье Сырдон, фæдисы та фæстейы бazzадтæ. Æвæддæзæгæн, дæ хуынды уыдзыстæм.

— О, цы тыхсыс, Хæмыц, фæстейырацæуæг чи зоны 'мæ уæ разæй фæуа.

Нæ бамбæрстой Сырдоны ныхæстæ Нартæ 'мæ цапуалцыдæй араст ысты Хурнайæндонмæ. Цæуынц бон, цæуынц æхсæв, æрулæфт нæй. Æртæ болы 'мæ æртæ 'хæвы фæңыдисты, стæй Уырызмæг зæгъы:

— Нæ бæхты фæхизæм, нæхæдæг дæр аулæфæм.

Сразы сты Нартæ. Сæ бæхтæй æрхызтысты 'мæ се 'гасмæ дæр æддæмæкæсын æрцыди. Æрмæст сæ иуы бол дæр зæгъын ницы уыди, уæд æмбылды кодта. Алчи сæ йæхи йæ бæхимæ архайæг ыскодта.

Сырдон йæ бæхы цæфхæдтæ уыдта 'мæ дзы иу къахы зæгæл барæй батъыста. Йæ бæхы къуылых ын куы федтой Нартæ, уæд бацинкодтой, зæгъгæ Сырдон фæстейы зайдзæни 'мæ нæ хондзæни. Хæмыц та йæм дзуры:

— Гье Сырдон, дæ бæх æгæр михтæ садзы, æмæ куыд уыдзынæ нæ зонын.

— Цы хъиамæт дæ ис, Хæмыц? Уый йæхи фæлвары. Кæд кau ысбиид æмæ йæ сæрты гæпп райдаид. Уыуыл архайы.

Нæ та бамбæрстой Нартæ Сырдоны дæлгоммæ ныхас æмæ худтысты. Уырызмæг уæд зæгъы:

— Цæуын афон та у!

Нартæ 'сбадтысты сæ бæхтыл æмæ цæуынц. Сырдон дæр абадти йæ бæхыл æмæ фæчепфæчепгæнгæ арасты. Уæд æм Уырызмæг дзуры:

— О Сырдон, дæ бæх уæхицæй дзæбæхæй куы рацыди, уæд æртæ бонмæ куыд æрбакъуылых и?

— Хæфдзæст уыди йæ цæфхадгом æмæ йæ фækъæртт хъæуы.

— Омæ йæ фækъæрткæн. Цæмæн тухийæ марыс бæхы?

Сырдон рахызти йæ бæхæй. Саргы базы бынæй бурбын-фых дзидзатæ раласта 'мæ цæфхадимæ куыд архайдта, афтæ цæ æмырхæрд бакодта. Йæ бæхы къахы зæгæл ысласта, 'сбадти та мæ цæуы. Байяæfta Нартæ. Бæх къуылых нал цыди. Фæрсынц æй:

— Куыд тагъд адзæбæхи дæ бæх?

— Йæ хæф ын раугътон æмæ, сæлæф царвæфсæст цыма у, уый гæпкæны. Ацы ныхæстæ дæр næ бамбæрстой Нартæ. Сæ цыды кой кæнынц. Сæ мисындзæджытæ ныдымстысты, сæ хордзæуæнтæ нылхъывтой, хъаймæт фидæгау. Уæд Сырдон йе 'фсæст гуыбын асæрфта 'мæ фæрсы Нартæ:

— Эмбисæндтæ æрхæссæн нæй, Нартæ?

— Эрхæсс, байхъусдзыстæм дæм.

Сырдон зæгъы:

— Уыдис мын дыууæ фæткъуыбæласы. Уалдзæджы сæ иуыл æгæр арах къæвда цыди, сыфтæр раздæр рафтыдта, дыргъ дæр ыл фæзынди, фæлæ иннæ фæстæдæр радта 'мæ уый дыргътæ фылдæр фæлæууысты. Цымæ цæй аххосæй уыди уый, кæд цыл уалдзæг иумæ 'рцыди, уæд?

— Цæй аххос цæ, фылдзаг бæлас донæфсæст уыди 'мæ тагъддæр ысбæззыди.

Сырдон йæхимидаæт баҳудти 'мæ зæгъы йæ мид-зæрды: «Æ, æвзæр куыиты Нарт, уæдæ сымах дæр уæхи ныфсæстæт æмæ уæ уæ гуыбынта уымæн систой, фæлæуут уал: næ мæ бамбæрстæт».

— Уæдæ уын дыггаг æмбисонд дæр зæгъын, — зæгъы Сырдон. — Дыууæ тохъылмæ зылдтæн. Иу бон цæ раугътон иумæ. Хæдзары смидаæт ысты, æмæ мын сæ иу мæ хæдзар фаджысы бын фæкодта, иннæмæй бага дæр не 'рхауди. Уый та цæй аххос уыдзæни?

Нартæ зæгъынц:

— Уымæн æмæ уый æфсæстдæр уыди.

Цæуынц та сæ фæндагыл Нартæ. Сырд кæм ауынынц, уым дзидзахæрынмондагæй сæ комыдæттæ 'руайынц, дон кæм феннынц, уым та сæ кæмттæ сур кæнынц. Нæ нуазынц, næ хæрынц.

Үәд та Сырдон әртыггаг әмбисонд райдыңта дзурын. Зәгъы:

— Әххәст ма уын иу әмбисонд әрхәссон, әмә үәд кәд бахәддзәуаиккам Хурнайәндоңмә. Уыди мәм дыууә галы мә мадәрвадәлтәй — Цъагъай әмә Тымыгъ. Иумә цә баскъәрдтон донмә, зәгъын, баназой. Нуазгә дәр бакодтой, үәдә цы уыдаид. Әрбаскъәрдтон цә хәдзармә. Сә иу йәе доны хуыпп акалдта, фәлә иннә дурфидал ныңци. Цымә цәмән афтә уыдаид?

Нартә зәгъынц:

— Әвәддзәгән ма уый раздәр дәр банызта дон әмә уымән.

Сырдон та ацы хатт дәр йәе мид-зәрдәйы баҳудти ‘мә зәгъы: «Фәләуут ныр уә раны ’стут, Нартә!..»

Бахәддзә сты Хурнайәндоны фәзмә, судоны цурмә. Нартән сә дзыхәй сә ныхас гәзәмә йәддәмә нал хъуист. Ныр әхсәз боны ’мә ’хсәз әхсәвы, әнә дон, әнә кәрдзынәй ысты. Сырдон та йәхи йә бәхимә архайәг ыскодта, йәе саргъы базы бын ма цы дзиңзатә уыди, уыдан әмьирхәрд бакодта ’мә йә тәккә ’фсәстый уыди. Саргъы базы хус дзалақәрдәг бакодта ’мә раңыди Нартәм. Дзуры цәм:

— Нартә, быңауәй куы цыдыстәм, мә бәхыл къуылыхәй худтыстут әмә уә фәстейи никәмәй бazzади. Мәхиуыл худтыстут әмә уә мәни йәддәмә йә дзыхәй дәр куы ничи дзуры, үәд цы кодтат?

Сослан зәгъы:

— Дурдәңгәләй амәлай, Сырдон, н’ ахсәнтә дурау ныхъхәбәр ысты, мисындзәджытә дымстлалымай ныттып-пыш ысты. Күйд ма наә дзурынкәнис?

— Уымән әз хос зонын, — зәгъы та Сырдон. — Ацы фәзы симд саразәм, әмә уә тышыртә ’ртәбәкк уыдзысты, стәй уә улафт дәр фенцондәр уыдзән.

Цы гәнән ма уыди Нартән! Хурнайәндоны стыр фәзы симд саразтой әмә Нартә къәдзтәмәдзтәкодтой, Сырдон та с’ астәу цаукъайа ысхъәл ләуд кодта. Йә мид-зәрдәйы цыл худәгәй марди. Сырдон ноджы мәстәймарән ныхас баппәрс-та Нартәм:

— А, симгә кәнәм, фәлә раст та цауыннаә ләуут?

— Гъе, хәрәг Гәтәджы фырт, — дзуры Сослан, — уууыл ма куы уаиккам, үәд әй нәхәдәг хуыздәр зонәм.

— Үәд та заргә ақенут, симд әнә зарәгәй хәдмәләй үәлдай

нæу. Гъа, уæ гуыбынта' мæ уæ мисындзæджытæй хъærзут, фæлæ уæ дзыхтæ та цы кодтой?

— Уйдон дæр дæ хуызæтты куы уынынц, уæд сæ сæрмæ дзурын дæр наæ хæссынц, дæуау фæлитой æмæ хинæйдзæгтæ не сты, — бадзырдта Хæмыц.

Симынц Нартæ, симынц Хурнайæндоны стыр фæзы. Нарты гуыппыртæ сæ сæртæ 'руагътой. Уæд Уырызмæг зæгъы:

— О Нарты адæм! Ёз зæронд лæг дæн æмæ уе' мсимд мæ бон наæу, улæфын мæ бауадзут!

— Нæй гæнæн, — зæгъынц Нартæ, — кæд зæронд дæ, уæддæр наæ зондджында'р дæ.

— О Нартæ! Къуылых лæг дæн, — зæгъы Хæмыц, — æмæ мæ улæфын бауадзут.

— Дæуæн дæр ницы гæнæн ис, — зæгъынц та Нартæ. — Чыzzыты дзæбæхтыл зилгæйæ дыл дæ къуылых наæ фæзыны.

— Уæд та мæн бауадзут улæфын, — зæгъы Сослан. — Мæ иу цæст цæф у æмæ йæ суадоны' рыхсон.

— Нæй гæнæн, — загътой Нартæ. — Сагтæ æмæ сæгуытты цæгъдынмæ дæ цæст цæф никуы уыди, уæд ныр цы кæны?

— Мæн ауадзут, аулæфон, — дзуры Батырадз, — æгæр ыстæвд дæн æмæ 'руазал уон.

— Нæ дæ ауаддзыстæм, — зæгъынц Нартæ. — Хуримæ æмвыйнг куы вæййут, уæд хуры тæвдæй куынае 'сфæлмæцыс. Ныр симды куыд тыхджын тæвд дæ?

— Уе' ппæтæй дæр мæн ауадзын хуыздæр у, — дзуры Ацы фырт Ацæмæз, — наæ симды фæндыры хъæр наæ цæуы æмæ уын мæ уадындзæй ацæгъдон.

— Нæ, Ацæмæз, хъазты фидыц ды куы дæ, уæд дæ куыд ауадзæм, — загътой Нартæ.

— Уæдæ мæн ауадзут, — зæгъы Сырдон, — æз уæ бастарон, кæддæра уæ чи куыд лæууы.

Уыуыл ысрэзы сты. Сырдон азылди Нарты адæмыл. Уырызмæгæн йæ гуыбын фелхъывта, æмæ йæ доны цъыртт акалди. Уæд зæгъы Сырдон:

— Нæ хистæр йæ хъæбысы цад сарæзта суадонæй.

Нарт æй бамбæрстой æмæ ныххудтысты. Сырдон Хæмыцы гуыбыныл дæр бахæцыди, æмæ йæ тæф ыскалди. Сырдон та дзуры:

— Не' ннæ хистæр наæ хъылмайæ цæгъдынфæнд ыскодта, æмæ фæлидзæм.

Нартæ тынгдær ныххудтысты. Уæд Уырызмæг æмæ Хæмыц рахызтысты симдæй, æмæ Уырызмæг зæгъы:

— Цæй, хорз фæуæд, Нарты фæсивæд! Аэз уын кæнын куывд. Уæ доны хуыпп уал акалут, нуæст уын — мæнæй.

Нартæ сæ доны хуыпп ауагътой, æмæ цæ ивылд дон рацыдис ахæм, æмæ цын сæ хъæуы уынгтыл ничиуал ахызтаид. Уымæй ысулæфыдысты.

Хæмыц дæр зæгъы:

— Уæхи адзæбæх кæнут, Нартæ. Аэз дæр уын куывд кæнын, хæрд та уын — мæнæй.

Нартæ фæскүтæртæм ахызтысты. Сæ нæрдæй мæргътæ æмæ сырдтæ хуыдуг кодтой. Хаудтой сæ мицъырадоны. Стæй уытыппæт маргъ æмæ сырд феппæрстой æмæ цæ Нартæм æрласстой. Дылгаг бон цæ ныргæвстой æмæ стыр куывд сарæстой. Нартæ цæххы ад уæд базыдтой, уæдмæ-иу сæ хæринаг æдзæхх уыди. Энæхъæн къуыри дзаг фынгтæй нæ систадысты, афтæмæй цæм Сырдон дзуры:

— Гье Нарты адæм! Чи нæ бафæрæста иуыл хуыздæр ацы балцы?

— Да! — зæгъынц Нартæ æмæ йын сæ нуазæн авæрдтой. Сырдон æй анызта, стæй цæ фæрсы ноджы:

— Чи нæ хъæлдзæгдæр уыди ацы балцы?

— Уый дæр да! — зæгъынц Нартæ 'мæ йын иу ыстыр арм хайæн авæрдтой.

Сырдон дæр йæ хинмиты руаджы Нарты стыр куывдтæй алы хатт хайджын уыди æмæ пайдаджын.

НАРТЫ КЪУЫРИБАЛЦ

Иу изæр Нарт æримбырдысты сæ Ныхасмæ лæгæвзæрст æмæ кæстæрхуыздæрæй. Се 'хсæн ныхас рацыди, Нарты адæмæй чи фæразондæр у 'ххормагтæй, кæй тых н' асæтдзæн, кæй бон бауыдзæн фылдæр фæцæрлын æнæ донæй. Уæд Сырдон йæ роцьомæ йæ къух сарæста, рæмбыныкъæдзæй йæ къахыл æрынцойкодта 'мæ дæлæуæзæй хъуыста Нарты ныхæстæм. Уырызмæг зæгъы:

— Аэз кæд зæронд дæн, уæддæр авд боны 'мæ авд æхсæвы бафæраздзынæн æнæ дон, æнæ хæлцæй, мæ тых н' асæтдзæн, афтæмæй.

— Да авд боны 'мæ авд æхсæвы кæм бафæразай, уым æз та

дыууæ хатты бафæраздзынæн! — загъта æндонхъис рихи Хæмьш,

— Ау æмæ 'мбисондхæссæн æз куы дæн Нарты 'хсæн, — зæгъы Сослан, — æз æртæ хатты фылдæр бафæраздзынæн.

Уæд Батырадз загъта:

— Кæд асæст уа, уæд уын æз мæй дæр бафæраздзынæн, æмæ цы 'ппæлут уæхицæй мæ цуры?

Аçæмæз зæгъы:

— Уæдæ иу ахæм æз дæр бафæраздзынæн, фæнды хур уæд, фæнды тар уæд.

Сырдон зæгъы æрæджиау:

— Уæ, бын бауат, æндæр хъару кæй уæнгты нæй: æз афæдзмæ дæр бафæраздзынæн, æмæ уæд цы стут мæ цуры?

— Дур æруайæд де 'взагыл, Сырдон, — зæгъы Сослан, — ды лæг ма фæхуыйн, æмæ не 'хсæз куынæ сфæлварæм къуырибалцы.

— Фæуæд афтæ, — зæгъы Сырдон, — æрмæст дзырдæй: къуырийы мидæг нæдæр хæргæ, нæдæр нуазгæ, мадæр æддæмæ хи хъуыдыйы исчи ацæуæд, мадæр йæ доны хуыпп акалæд, афтæмæй нæ Симæнфæзы симд саразæм. Чи фембылды уа, уий æртæ Нарты къуыри фæхынцæд.

— Разы дæн æз! — фæхъæркодта Сослан. — Фæлæ сар дæ сæр кæндзæни, Сырдон. Куыддæр фембылды уай, æмæ фæсай-ай, афтæ дæ Нарты сагсур фæсивæдæн милмæ равæрдзынæн.

— Куы фембылды уон, уæд мын цыдæриддæр кæнуут, кæннод мæ къуыри хæссут, — бадзырдта Сырдон.

Сразы 'сты Нартæ 'мæ майрæмбонмæ сæмгъуыдкодтой. Нартæй алчи кусарт акодта 'мæ æмгъуыды бонмæ сæхимæ хорз зылдысты, зæгъгæ 'фæстæй ку' ацæуæм, уæд не 'ххормаг фылдæр ахæсдзæни.

Сырдон та иннæрдæм: йæ хъуыры хæрд, нуæзт нал ауагъта. Йæ хуылфы тъæнгтæ ныссыгъдæг ысты 'мæ йыл Нарты кæстæртæ худынц;

— Уаих фæуай, Сырдон, Нартæ цæл-минас кæнынц, тъæпха-уынц фырхæрд æмæ фырнуæтæй, дæуæн та дæ фæрстæ баха-удтой. Уæд цæуылнæ хæрыс?

— Æз катайкæнын, Нарты гуыппырсарты 'мбулдзынæн, æмæ сын хæссинаг куы фæуон, уыцы катайæ мæллæг кæнын.

Æрцыди майрæмбоны бон. Нартæй алчи йæ бæхыл бабадти 'мæ бухъ ныхас кæнынц. Уæд Сырдон саргъы базы дзала ракалдта

әмәе дзы сур фых дзиңда бакодта. Йәе бәхы фәстаг къахы зәгәл афтә ныкъуырда цәфхады әмәе йәе бәх чиугә цың кодта. Цәуынц иумә Симәнфәзмә. Иу доны сәрты хизгәйә сә бәхтән дон бадардой, әмәе Уырызмәг Сырдоны фәрсү:

— Ныхасы дәе ныхастә Хуыңауы сәрты күң 'мбаңдысты, уәд фәндышырағау ныр цы ныкъәдәз дә?

— Нәе, уый уын әз уә хъиамәт хәссин нал фәразын, әмәе мәе уый әркъәдзкодта, — дзуры Сырдон.

— Уәд дәе бәх та чиугә цәмән цәуы?

— Нәе, уый уын уә фембылд зоны'мәе уыл рагаңау кәугә кәны.

— Ау, хәрәг Гәтәджы фырт, — дзуры Сослан, — мах дә хъилхъус гәбәррагы бәрп дәр нал әмбарәм?

— Әмбаргә та күиннәе кәнүт, фәлә күң 'мбариқкат, уәд мәе бәхыл нае худиккат.

— Күиннәе йыл худәм, нае нае 'йиафыс әмәе мах Симәнфәзы нае симд фәкәндзыстәм, стәй цы зәгъдзынае: «Әз уә нае федтон».

— Нәе загътон, нае, әмбаргә кәнүт, фәлә ницы 'мбарут: мә бәх чиугә уымән цәуы, әмәе цәфхад күң сагътон, уәд зәгәлы сәр атахти 'мәе 'вәддзәгән зәгәл сәфтәдҗы сбырыди.

— Мәнәе дын м' арц, — зәгъы Хәмьиц, — әмәе йәе слас, фосән дәр тәригъәд зон.

Сырдон арц райста 'мәе йәхи цәфхадимә архайәг ыскодта әнәдон быдыры; аивәй саргъәй сурфых дзиңда райста 'мәе йәхи хорз федта, стәй Нарты байиәфта.

Уырызмәг ай фәрсү:

— Цы кодтай, Сырдон, цыма д' астәу фәрастдәри, афтә мәм кәсү, уәд цәй аххос уыд?

— Әмәе уын күң загътон, әмбаргә кәнүт, фәлә ницы 'мбарут: мә бәхән йәе сәфтәгәй зәгәл ысластон, къуылых нал цәуы, әмәе мәнән дәр фенциондәр и.

— Худәнбыл дәр уый тыххәй дә, мыйяг? — афарста Хәмьиц, әви дә саргъы базы тәбәеккыл худыс?

— Мәе саргъы базы зонд дә сәрү к' уаид, уәд дәу хәрд әмәе нуәзт къуырийы дәргъы нае бахъәуид.

— Ау, дәуән дәр саргъ дәр ахәм зондджын у? — фәрсү Батырадз.

— Хуыңау мәнән дә хорзәх радтәд, Батырадз! Нәе мә фәндү дәу фегадкәнүн, не 'гасы сәрүл дәхи хәссис, фәлә

мәнә не 'мбәлттәм мә саргы базы зонд нәй, әрхъуыдымә та 'сты, мәнә мә саргы къуыдыры халдих.

— Гъе, хәрәг кәй ныйгардта уйың цыдәр, кәй хоныс ды къуыдыр? — фәхъәркодта Сослан әмә Сырдоны 'фцәгготы арц атъиста, систа йә әд бәх әмә йә Симәнфәзмә фехста. Сырдон дәр уәд йә саргыбазәй систа фәстаг хәйттә, хорз федта йәхи 'мә Нарты 'рцыдмә уәлгоммә хүйссиди бәласы аууон.

Ныххәддзә сты Нартә дәр. Алчи цәй йәхи адзәбәхкодта, Сырдон дәр семә, әмә симдыл ныххәңцидысты. Радгәсәй Сырдон әрләүуыд, уалынмә симын райдытой. Сә къәхты гүйпәй мигътәм рыг цәдҗындзтәй нылләууыди, сә хъәрмә хәхтә 'згъәлдисты, сә дымгәйә бәләстә фәлдәхтысты. Сырдон зарыд:

- Эрсимәм цәй, әрсимәм!
- Бәхы саргъ дам цәмән у?
- Баз әмә къуыдырай!
- Мәгуыр ләг бәрәг цәмәй у?
- Лаз әмә гүйбырай!
- Эрсимәм цәй, әрсимәм!
- Каджын ләг зәндджын цәмәй у?
- Чынды әмә схъәлдзырдәй!

Сослан нал фәләууыди 'мә дзуры:

— Сырдон, мах ам адәмы мәгуыр әмә хъәздыгәй не 'взардзыстәм, каджын әмә әгадәй, фәлә нә зарәг хъәуы.

— Нәртон зард дәр мә рох нәу, фәлә мын Борәты хәрәгау бәзджын әрхъирнүт.

— Да фәлдисты фәуәәд, әмә йә кадән фәдар, хәрәг дә, әндәра сәтәл ныхәстә нә кәнис!

Сырдон та зары:

- Эрсимәм цәй, әрсимәм!
- Алчи уә мид-зәрды цы худы?
- Уымән әмә симд кәнәм!
- Махән Уырызмәг куы цуды!
- Гүйпитетәй йә балхъивәм!

Нарт Уырызмәджы фелхъывитой, әмә йә разгом ахуылыздыкодта. Уәд Уырызмәг зәгъы:

— О Сырдон! Эз зэронд ләг дән, әртә бона симды бафәрәзтон, фәлә мә доны хүйпәй мә разгом ахуылызд. Мән ауадз хъастәй: Нартән къуыриваг цы хъәуы хойрагәй, уйы мәнүл уәд.

Рахызти Уырызмæг хъазтæй æмæ фæсдур йæ доны хуыпп акалдта.

Нартæ симынц тынгдæр. Ралæууыд цыппæræм бон. Сырдон та зары:

- Äрсимæм цæй, æрсимæм.
- Махæй халон цы домы?
- Акæсынæн Оны стæг!
- Уæртæ-ма, Хæмыц фæтоны!
- Уæд нæ симдæй ахизæд.

Нартæ Хæмыцы 'стуыппытæкодтой æмæ йæ тæф ыскалди. Хæмыц Сырдонмæ дзуры:

— Дæлимонты хай фæу, Сырдон! Симдæй мæ хизын ауадз, къуырийы дæргъы Нарты нуæтæй цы хъæуы, уый æз хæссын.

Уыйадыл Хæмыц дæр рахызт æмæ фæскъутæр йæ тыппыр æсуагъта.

Симынц ноджы Нартæ. Ралæууыд фæндзæм бон. Сырдон йæ зард кæны:

- Äрсимæм цæй, æрсимæм!
- Борæты хæрæг кæд ниуы?
- Куы уа æххормаг, æнæдон!
- Кæсүт-ма, Сослан нæ симы!
- Ахизæд симдæй — нæ фændon.

Нартæ Сосланы рахизынкодтой симдæй. Уæд Сослан зæгъы:

— Хæрæг кæй ныллыдта, уый цыдæр, æнæмæнг мæ симд Борæ-хæрæджы ниуды атtag яеддæмæ нæ уыд!

— Ау, æмæ цы мæсты кæнъы?! — зæгъы Сырдон, — уууыл дæр хъустæ хъусынæн æрзади. Дæ хъустæй авд хатты стылдæртæ сты, хæрынæн æй нæ хъæуынц.

Сослан амæсты, арц ыл фехста, фæлæ Сырдон симды фæстæ амбæхсти, æмæ арц зæххы афардæг и.

Стæй Сослан зæгъы:

— Ныр та дæ радæхст у, Сырдон.

— Äз дæ цы фехсон, фæлæ мæ зæрдæйы цы ис, уый дын Балсæджы цалхæй бафтæд.

— Уæ иу дæр хæрæг, уеннæ дæр.

Уæд Уырызмæг зæгъы:

— Äгъдау æмæ фæтк, ныхас æмæ хæснаг — æххæст цæ хъæуы. Уæ дыууæ дæр нæ ма хъыгдарут.

— Цæй фæуæд афтæ, фæлæ къуыриваг хæринагæй, сырдыфыдæй

цы хъæуа, уый бæрц ыссардзынæн, æрмæст цæ Сырдон æрхæссæд.

— Хæссыны фыдæй ницы ныуудззыстæм.

Симд дардаær цыди æхсæзæм бон. Уæд Сырдон йæ мидзæрды скуывта:

— Хуыцау, ахæм хур рауадз, æмæ Батырадз сырх зынг кæм феста!

Сырдоны куывд æрцыди Нартыл. Бæстыл хур атылди. Батырадз тæвд байдытда. Сырдон зары:

— Äрсимæм цæй, æрсимæм.

— Лæг нæ каджын кæд кæны?

— Йæхиуыл хæцын куы зона!

— Батырадз сырх зынг фækæны?

— Уæдæ дзы нæ хъазт цы дома!

Батырадз дзуры:

— Доны 'ртах мын авæрут.

— Нæ, Батырадз, нæ ныхас конд у.

— Уæдæ уын кæстæриүæг мæ бар фæуæд, æмæ мæ хъазтæй ауадзут.

Рахызт Батырадз. Симд æвдæм бон ыстынгдæр и. Сырдон кæлæн æмæ хин адæймаг у. Ногæй та зарыди.

— Äрсимæм цæй, æрсимæм.

— Зæрдæ хъæлдзæг кæд кæны?

— Хъазты фæндыр куы зæла.

— Ацæмæз, кæсут, куыд кæлы,

— Уадз йæ уадынdz ыснæра.

Ацæмæз рахызт æмæ зæгъы:

— Кьюрийы бæрц уын цæгъddзынæн, алæмæтон нæртон цагъд æмæ мæ суадзут.

Рахысти хъазтæй Ацæмæз дæр. Уæд Уырызмæг фæрсы Сырдоны:

— Хуыцау дын ма уæд, Сырдон, ды раст куынæ зæгъай: махæй æххормагдæр уыдтæ, уæд нæ куыд амбылдтай?

— Сымах уæхи куы 'фæсstat, уæд æз та æххормаг дардтон мæхи. Сымах дзаг гуыбынæй æддæмæкæсын нал фæрæzstat, æз та афтид гуыбынæй цы хъуамæ акастаин. Фых дзиidзайы мамæлайы кæрстытæ 'мæ саргъыбазы бавæртон. Сослан мæ арцæй куы фехста, уæд уе 'рцыдмæ мæхи хорз федтон. Гъеуий уæлæгдзинад æмæ ме 'рхъуыды.

— Гъе Сырдон, де 'рхъуыды әмә де 'взаг куыд кәрдынц, афтә дә тых куы уыдаид, уәд Нартәй хынджыләгкәенис, фәлә дын Хуыңау тых нә радта 'мә кув, ңәмәй дын уыңы 'взаг әмә 'рхъуыды мачи байса.

Уыйадыл Нартәй 'р҆цыдысты сәхимә, әмә дыггаг бон Сослан зәгъы Нартән:

— Ныхас ныхас у: әз ңауын ңуаны, фәлә ңы сырдтә ма-рон, уыданән Сырдоны йәеддәмә сә хәссәг мачи уәд.

Сырдоңаң тәнән нал уыди 'мә Донбеттыртәм фәңиди әмәхсәвәджы.

Уым Донбеттырты кәстәртән загъта:

— Нарты Сослан мән әвыйдәй наә ныууадздзәни. Ңуаны аңыд, әмә йә сырдты доныбыл рәдзәгъдә кәнү, сә хәссын мәнмә кәсү әмә мын аххуыскәнүт.

Донбеттыртә зәгъынц:

— Доны ңә кал, стәй ңә мах бар уадз.

Сырдон сырдты доны калын байдыдта. Донбеттырты фәсивәд ңә Нартыхъяуы рәдзәгъдәй амадтой.

Уәд та Сослан сәдә сәдәйы амардта 'мә Сырдоны фәрсү:

— Кәм ысты меннә сырдтә?

— Ныхас, ныхас у, Сослан. Әз ңә Нартыхъяуы рәдзәгъдамад ыскодтон.

— Уәд мәнгард фәу, кәд ды мәнәй ңәрдәгдәр наә дә!

— Кәм әз ңәрдәгдәр вәййын, кәм — ды.

— Уый та куыд?

— Ды ңәрдәг кәм вәййыс, уым әз н' арәхсын, әз ңәрдәг кәм вәййын, уым та ды н' арәхсыс. Акәс дә сырдтәм: ңәгъдәг хорз кәнис, фәлә ңалынмә ды 'мбырд райдайыс, уәдмә әз уыдан тағъддәр ныххәддзәкәнүн.

— Уәдә ма аңы сәдә сәдә сәры ахәддзәкән мә ңуры.

— Ңалынмә иу сәдә марай, уәдмә дә кәрты уыдзысты.

— Фенәм, әз иу сәдә ңалдәр уысмә амардзынән.

Сослан арасты ңуаны. Йәхи фәсфәд амбәхста 'мә хъажъхъәни Сырдоны. Сырдоңмә Донбеттырты фәсивәд донай кастысты. Уәд Сырдон сырдты калы, әмә йә Сослан ауыдта. Фәстаг сырды куыд фәңайхаста, афтә йә фатәй бахаста. Фат Сырдоны йә фәддҗитәй зәхмә зәгәлау ныкъуырдта, әмә Сырдон әд сырд сурыл аzzад. Йә бон систын дәр нал уыди. Фат ысласыныл фәңархайдта Донбеттырты фәсивәдимә, фәлә

'змæлын дæр нæ бафæрæстой фаты. Сослан иу суангыл ысуади, иннауыл æруади 'мæ дæс сæдæ сырды марды раппærста. Сырдоны фæрсы:

— Э Сырдон, нырма мæ фыддзæгтæй иу сырды мард дæ хъæбысы куы ис, уæд æй цæмæ дарыс, сæрæй, фембылды дæ.

Сырдон хабар æмбæрста, фæлæ ма уæддæр зæгъы:

— Ацы иу сырдæй мæ ком уадзын, кæннод хæрд æмæ нуæз-такуыр нал дæн къуырийы дæргъы, æмæ ма куывды цы бафæл-хаскæндзынæн?

— Уæдæ уал дæ ком уадз, æз Нартæм цæуын æмæ зæгъ-дзынæн, ды кæй фембылды дæ, уый.

Сослан æд сырдтæ рацыд Нартæм. Стынг и куывд. Эртæ боны 'мæ æртæ 'хæвы хæрынц, нуазынц, кафынц, зарынц, си-мынц. Уæд Уырызмæг фæрсы:

— Уæдæ Нарты кæлæн, фыдбылыз кæм и, æртыггаг бон æй мæ цæстæй дæр куынæ уынны?

— Уый сусæгахуыр у, сусæгæй та хæрдзæни искуы, — зæгъы Сослан, — фæлæ ма мын мæ сырдты сæртæ анымайут, ам æххæстæй ысты, æви цухæй?

Кæстæртæ анымадтой æмæ зæгъынц:

— Иуæй фæстæмæ ам ысты. Иу сæр дзы нæй.

— Уæдæ та уый мæ сырдтæй амбæхста 'мæ йæ 'ссарын хъæуы,

— зæгъы Сослан. — Мæ сырдты кæм амардтон, уым ма йæ фенут.

Нартæ авд лæппуйæ ауадысты. Кæсынц: Сырдоны хъæбысы сырд æмæ зæххæй уæллæмæ систын нæ фæразы. Нартæ йæ фæрсынц:

— Гье Сырдон, додой дæ сæр кæны, Сослан йæ сырдты бæньямадта, æмæ иу сæр цух ысты. Ныр дын дæ фæнык ныддым-дзæни, мæсты у.

— Энæбайрайгæ фæуæд йæ сырдæй æмæ йæ дзыхæй дæр! Фыддæрадæн мæ йæ фатæй фехста 'мæ ам сагъдæй бæззадтæн.

Нарты кæстæртæ фат ысластой æмæ 'рçыдысты сæ куывдмæ сырды мардимæ. Сослан зæгъы:

— Нæ загътон, нæ, Сырдон сусæгхор у, мæ сырдтæй мын иу адавта. Бафæрсугт æй, Нартæ, цæмæн?

Сырдон зæгъы:

— Гье Сослан, æз дын куы загътон: ды цæрдæг кæм дæ, уым æз н' арахсын. Эз цæрдæг кæм дæн, уым та ды н' арахсыс.

Кәд әңгәг зәгъыс, уәд ма зәгъ: алы сырдыл ңал фаты хардз-кодтай?

- Уый та ңәмән хъәуы?
- Сырд әнаә фатәхстәй н' амәлы.
- Уый зонын.
- Уәдә дә иу фат иу сырдаң уәддәр хъуыди. Д' алы сырды фарсыл дәр фат сагъд и, фәлә мә фәдджийл та ңәмән ныссагътай дә фат? Кәсүт, Нартә, иу худт мәныл кәм фәкодтат, уым дыууә хатты худинаң уәд Сосланән, мәнән ахәм ми чи бакодта!

Нартә фат федтой, әмә Сосланы куы разынди, уәд ңә баярыныңта Сырдоны ныхас. Сырдон с' алы рәгъән әртә нуазәны, ркуырда, цы бонты раугъята, уыдан нымәц дәр ңәмәй бана-за, уымән. Сырдон иу нуазгә кодта, дыууә йә хъәбысы, кәрцы бын әмбәхстәй цы хәтәл дардта, уым уагъята. Хәтәлы кәрон зәххы тъыст уыд. Бынәй әвәрд уыд әрхуы ңәддҗинаң әмә уырдәм калди. Къуыри рацыди. Нартә расгүйтәй фәңзысты сә хәдзәрттәм.

Дыггаг бон сә Ныхасы бадынц. Нартә ныхаскәнинц. Сырдон йә хәтәл зәххы атъыста 'мә 'мбәхст ронг ңъиры.

Нартә йә фәрсынц:

- Сырдон куывд куы фәци 'мә расыг фәскүывд куы кәнис!
- О, сымах тәфагәй дәр дән расыг.
- Уымәй раст наә дә.
- Уәдә мын фәйнә тохъылы радтут мәнән әмә уын ай фенйнкәнен.

Нартә 'сразы сты. Сырдон ңә йә хәтәлмә радыгай фәкодта. Карз ронг фәненүәзтой Нартә 'мә 'срасыг ысты. Сә фембылд куы бамбәрстой, уәд Сырдонән фәйнә тохъылы радтой, әмә ңал Сырдон йә хәдзармә фәкодта.

Уыдзән ма

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

Жорж алайнаг хәстоны дарәссы.

Нәр равдысты — нығажнәг әмәр артист
аельт сүлк

Педагогтә Саккаты Алан әмә Гасынты Жорж сә ахуыргәнинәгтә
Мәрзойты Элинә әмә Хетәгкаты Маринәимә.

Жорж кадәттәнәдҗы ролы (киноны «Фарн», 1983).

Кадр уәрәхэкранон хүйзджын киноныв «Ләнәүүинондзинад»-жай.
Галиуырдыгай Жорж — цигайнаг Бессмертныйы ролы.

Жорж — цигайнаг Бессмертныйы ролы

Спектакль «Аланти Нана». Костюмы, декорации әмә хотыхты автор — Гасынты Жорж.

Кадр киноның «Уарзыны бар»-әй (А. ДовженкоЯ номыл студи, 1977). Галиуырдыгәй артыккаг — Жорж командиры ролы.

МЫСИНАЕТ

ТОКАТЫ Лизә

ЦЫБЫР ХАБÆРТТАË АЛИХАНЫ ЦАРДÆЙ

Ацы мысинаеттæ диктофоны лентыл ныффистон ивгъуыд әнусы әвдайæм азты райдайæны. Сæ рæстæджы сæм мæ къух нæ бахæцçæ әмæ рохуаты баззадысты мæ архивы. Лизә Алиханæн цы бавæйы, уый текстæй бæræг у. Бакуыы куы ахуыр кодта Токаты поэт, уæд йæ бинонтæм фыстæджытæ арах æрвииста, әмæ сæ фылдæр Лизæйы номыл сты. Уый ууыл дзурæг у, әмæ хо әмæ' фсымæр кæрæдзи уæлдай тынгдæр әмбæрстой.

Хъодзаты Ахсар

Дзыхарæхст әмæ хъазаг лæппу уыд Алихан. Не 'рвадæлты чынды уатмæ-иу бацыд әмæ чызджыты худæгæй мардта. Мæ зæрдыл дзы бадардтон мæнæ ахæм ныхас: «Хадзыгуа (не 'рвадæлты чызг), ацы чызджытæн-ма зæгъ әмæ мын хъуынæн исты амал скæной цухъхъайæн». Гъемæ-иу чызджытæ пыррычытæ райдыцтой. Бирæ йæ уарзой иууылдæр. Бинонты хистæр Хангे-иу афтæ: «Ай та нын чызджыты паддзах у». Ханге Алиханæн йæ фыдыфыды æфсымæр уыди, мæнæн дæр — мæ фыдыфыды æфсымæр.

Нæ хъæуы сауджынæй гуырдзиаг куыста. Иронau дзæбæх дзырдта. Хæринæтæ-иу куы 'рбахастой марды кæнæ цины хъуыддаджы фæдил (Куадзæн тынг кадджын бæræгбон уыд уæд, стæй Зæрдæвæрæны дæр хастой аргъуанмæ алы минас, әмæ сауджын тъæпп хауди). Иуахæмы та ног чындзыл аргъуыдта, Алиханы кæстæр æфсымæр Гадæкк та чындзæн къухылхæцæг уыд. Амæ дын сауджын аргъаугæ-аргъауын афтæ куы бакæнид: «Æйкыты әмæ кæркыты дзæбæхтæ ацырдыгæй æрæвæрут». Алихан уыцы сахат уым фæци, мæн дæр йемæ кæм нæ ласта, әмæ æз дæр уым уыдтæн. Амæ сауджын ахæм

әнахъинон ныхæстæ куы сæппærста, уæд ын Алихан йæ сæрыхъуынтæм, йæ къухы цы судзгæ сойын цырагъ уыд, уый бадардта фæстæрдыгæй. Сауджын уыцы рæстæг аргъаугæ кодта æмæ дын йæ куывды ахæм ныхæстæ куы фæтъисси: «Ары-ды смаг ыссыди». Алихан мидбылты баҳудт æмæ мæнмæ ærbакаст. Эз дæр æм, цытæ кæнys, зæгъгæ, къухæй бартхъирæн кодтон. Кæстæр дзы уыдтæн, фæлæ-иу хъазæн митæм æгæр куы авнæлдта, уæд æм-иу хæцыдтæн. Иемæ ма аргъуаны уыди дыууæ йæхи карæн лæппуиы, æмæ уыдон дæр сæ худын нал баурæдтой...

Уазæг нæм-иу куы сæмбæлд, уæд мæнæн дыууæ сомы кæнæ фылдæр æнæ ратгæ нæ фæци. Эмæ-иу æз Алиханæн æхца ав-эрдтон.

Къæңцылары-иу бадт æмæ адæмæн исты гæххæттытæ фыста. Фидгæ йын ничи ницы кодта. Хъæуы зæронд лæгтæ дзы тынг бузныг уыдышты. Нæ дуармæ-иу æрбацыдышты æмæ Алиханы агуырдтой — ног хабæрттæ базоныны тыххæй. Уый дæр син дзырдта. Бирæ арфæтæ йын-иу фæкодтой. Хъæумæ-иу æцæгæлæттæ куы 'рбафтый, иронau чи нæ зыдта, ахæмтæ, уæд Алихан семæ ныхас кодта уырыссагау. Эмæ йыл-иу дис кодтой.

Уыцы рæстæг Германимæ хæцыдышты, æмæ-иу хъæуыхицау Хæдзарæгаты Ханджери уайтагъд гæххæтт ацъапп ласта — Алиханы хæстмæ куы арвистаиккой, уымæ бæллыд, нæ йæ уарзта. Адæмы ардытда: «Инусы фырт уæ ахæм властыл ауæй кодта, æмæ дæ ус, мæ ус нал уыдзæн, адæм æддæг-мидæг ауайдышты». Иуахæмы та нæм гæххæтт æрбалæвæрдтой æмæ Алиханы дæр хъæуы лæппутимæ акодтой Дзæуджыхъæумæ. Къæзармамæ æхсæвы баҳæццæ сты, æмæ хицау уым Ханджерийæн ие 'хсæрфарс ныццавта, лæппуты, дам, бæгъæввадæй цæмæн ракодтай уыцы гуыргъахъх фæндагыл. Хицаумæ хъаст Алихан балæвæрдта, æндæр иннæтæ цы 'мбæрстой!!.

Горæт урсыты къухмæ куы баҳауд, уæд Алихан дæр уым баз-зад. Йæ фæдыл зылдысты, æмæ йæ, йæхи ныхæстæм гæсгæ, цæуын баҳъуыди Терчы былты дæлæмæ. Уый размæ син Тогъойты Данел фæдзæхста, знаг, дам, куы тых кæна, уæд алчи йæ сæр æфснайыныл архайæд, иннæтæн, дам, куы æххуыс кæнат, уæд иууылдæр фесæфдыштут. Алихан куыддæртæй Джызæлмæ рафтыд, уырдыгæй та Дæргъæвсмæ. Ам æй йæхимæ æмгæрон ничи-уал уагтта, раст цыма калм уыди — сæхи дзы иуварс ластой. Гъемæ-иу уалæ Чызджыты хохы фахсмæ ссыд æмæ лæгтæтæ бадти.

Алихан-иу дыгай къуыритә фәци ләгәтты. Ләгәт хәдзармә дард уыд. Әз әмә Гадәккәй (Алиханы кәстәр әфсымәрәй) уәлдай йә бинонтәй ничи зыдта. Күы йә базыдтаиккой, уәд әм хәңзыдаиккой. Хистәртә йын иудадзыг уайдзәфтә кодтой. Уымә гәсгәйә маx дәр нә хъәр кодтам. Хәринагән ын исты амәлтә хъуыди. Зәронд ус-иу йә хәндыйджы цыхтытә иугай нымайын нә зыдта, фәлә-иу сә къәйттә скодта. Дыгайттә кәнә дзы суанг цыппәргәйттә радав, уәд-иу сә нә базыдта, фәлә дзы иу систай — әнәмәнг-иу рахъәр уыдаид. Гөемә-иу дзы маx кәнә дыууә кәнә цыппар систем. Алиханән ләгәтмә хәринаг Гадәккә хаста. Хъәумә-иу урсыты отряд күы 'рбацәйцыд, уәд-иу Алихан ләгәтүйәхи бафәсвәд кәнүны размә мәнән бафәдзәхста: «Әз ләгәтәй ардәм кәсдзынән. Отряд күы ацәуой, уәд-иу дә урс кәлмәрзән акән әмә-иу Стырдоны былмә руай, ницы фыдылыз ракодтой, уый цәмәй зонон, уый тыххәй». Әрчүиты-иу йә къәхтә схаудтой, хъәбәр фәсалы фәдтә сыл-иу носты хуызән бazzадысты. Иу хатт та йын мә цынданатә радтон.

Урсыты отрядимә арәх уыди Дзуццаты Алыксандр, афицер. Уый Алиханмә хорз цәстәй каст, әххуыстә дәр ын бирә фәци. Горәтүйәхи бафәдзәхстой, ацу әмә Алиханы арцахс, зәгъгә. Әмә-иу күыдәр Дәргъәвсмә әрбахәеццә, афтә-иу йәхи загъдәнәт скодта: «Кәм и, кәм, Алихан? Цалынмә йәссарәм, уәдмә нын ардыгәй аздәхән нәй!» Уый та уыцы рәстәт ләгәтүйәхи бадтис.

Иу заман та цыппар барәгәй рацыдысты Алиханы марынмә. Хуыгистатәм күывд уыд, әмә сын уынгмә чидәр нуазәнтә рахаста. Уыдон күы анызытытә кодтой, уәд загъд самадтой, сә ныхас иумә нал бадтис, әмә дыууәйә кәрәдзи амардтой.

Мә зәрдыл ма хорз ләууы иу ахәм хабар. Данелиты (Тогъойты) урсытә арцахстой, әмә Дәргъәвсмә иу хәдзары уыдысты. Алихан раздәр иу кәйдәр барвыста, кәңү уаты сты, уый базон, зәгъгә, стәй ахст адәммә гәххәттыл ныффииста, уә комкоммә цы дуар ис, уырдәм балидзут, зәгъгә — уым та скъәт уыди. Гәххәтт нә сыйхәгты зәронд ләгмә радта, дә къухы сагтомы, дам, ай бакән, әмә ахстыитимә кәрәдзи къухтә күы исат, уәд сәм-иу ай ратт. Дуар гом уыд, әмә Данелитә скъәтмә балыгъдысты, уырдыгәй та — дардәр. Җәвиттон, күыдәртәй аирвәэтысты.

УИДЕГТӘ

РУБАЙТЫ Барис

ИУ ХЪÆУЫ ТЫХХÆЙ ДЫГУУÆ НЫХАСЫ

«Брутæ — уæлгоммæ хуысджытæ», «Брутæ — уæздæтты хъæу», «брутаг куыст æмæ уæлгинскæйаг цард». Ацы ныхæстæ арæх фехъусæн ис, Бруты кой куы рауайы, уæд. Арахдæр сæ фæзæгтынц хинæйдзаг мидбылхудтимæ, мæстæй марыны хуызы.

Уыщы ныхæстæ цæй фæдыл равзæрдисты, уымæн дзуапп раттыны размæ зæгъдзынæн хъæуæн йæ бынат æмæ номы тыххæй. Ієппæты фыццаг (1830 азы) хъæу æрбынат кодта, ныртækкæ кæсагдарæн цадæн йæ донмарæн кæм ис, уый рахиз фарс. Ныртækкæ дæр хуийны Хъæууат, хауы Заманхъулы зæххытæм. Цад цы фæзуат ахсы, уый раздæр хуындис Атагъа, уыди тынг цъымараджын дæлвæз, задис дзы, фистæгæй аæуæн кæм нæ уыд, ахæм бæрзонд хъамыл, хæмпæлгæрдæг æмæ стыр хæрисбæлæстæ.

Цæрæнбынат равзарыны амидингæнджытæ уыдисты Санаты мыггаджы исбонджындараптæ. Фыццаг æрцæрджытæ дæр (сæ дæлбар адæмимæ), уыдон уыдисты, æмæ хъæуæн йæ фыццаг ном уыд Санатыхъæу, уырыссагау Шанаево. Ныртækкæ ахæм ном хæссы, йæ зæххыл чи ис, уыщы æфсæйнаг фæндаджы чысыл станцæ.

Цæрæнбынат бæллиццаг нæ уыд. Иуæй дзы, цъымара доны араххæй, нуазыны дон нæ уыд, иннæмæй та йæ бацæуæн фæндæгтæ нæ бæззыдисты, стæй адæмы тынг тыхсын кодтой цъымарайы къогъотæ. Уымæ гæстæ, адæм сæ цæрæнбынат раивтой уæлдæр ранмæ, фæндаджы цурмæ, æмæ пайда кæнын райдытой цъайы донæй. Райдайæны ам хуыснæгæй тынг тæссаг уыд, æмæ цæрджытæ сæ исбон бахъахъæнныны охыл араэстой бæрzonд бырутæ. Уый уагыл сæ сыхаг хъæуты цæрджытæ хонын байдытой Брутæ. Фæстæдæр хъæуæн йæ ном уырыссагау фыссын куы бахъуыд, уæд кæйдæр аххосæй кæройнаг дамгъæ æппæрст æрцыд æмæ хъæуыл баззади ном — Брут.

Бæлвырд куыд у, афтæмæй ирон адæмæн сæ цæрæнбынæттæ хохæй быдырмæ раивыны уынаффæ рацьди 1782 азы райдайæны. Уæдæй

фәстәмә хъәутән зәххытә уарыны бар алы рәстәджыты ләвәрд уыд инаеләрттә П. П. Нестеров әмәе И. А. Вревскийы къамистән, стәй Дзәуджыхъәуы комендант булкъон Широковән. Күйд дзурынц, афтәмәй булкъон Санаты Индрис уыдонимә уыди хорз зонгә, уәлдайдәр И. А. Вревскиимә, арах-иу уазәгуаты уыдысты сәе кәрәдзи хәдзәртты (Ныртәккә Индрисы хәдзары бынаты цәрынц Къодойтә). Гурысхойаг нәу, Санаты булкъон-иу йәе хәлары иттәг хорз кәй сбуц кодта, уый, фәлә ма уымәй уәлдай хъәуы разагъды ләгтән бамбарын кодта, зәгъгә, ацы уазәгән исты хорз ракәнүт әмәе уын зәххытән сәе дзәбәхдәртә ратта. Уыдон ын куывад сарәстәй әмәе йын уым кады нуазәнимә баләвар кодтой сызгъәрин хъама әмәе рон. Уый афтә райгондәй баззад, әмәе сын бар радта сәе зәххыты араһтә сәхицән сбәрәг кәнинән. Уыцы рәстәджы зәххәй цыбыркүх адәмән ахәм бар Хуыщауы ләварәй зынаргъдәр уыд, әмәе уыдон дәр бацархайдоты: хуссар-ныгуыләнүрдүгәй арән бацыди Хъаҳъяләдуры сәрты, аффсәйнаг фәндаджы фале дзәвгар бауад, аздәхти Бесләнүхъәуырдәм әмәе чысыл станцәйә уәлдәр, фәстәмә аффсәнфәндаджы сәрты аәрбахизгәйә, аәрбаңыд Хуымәлләджы бынты Бруты хъәуысәрмә. Уырдыгәй аздәхт Зилгәйирдәм әмәе, ныртәккә Цәлышкә цы фәндаг цәуы, уый рахизфәрстү бахаңщә күүбыртәм. Уым та галиуырдәм аздәхт әмәе, Заманхұль Хәтәлтә цы зәххытә хонынц, уыдон рәбйиңты аәрхәңщә, хъәу фыщаг хатт кәм аәрбынат кодта, уырдәм.

Цыбыр ныхасәй, революцийы фәстә, колхозон араәстады рәстәджы, стәй ма аәрәджы дәр уыцы зәххытәй ләвәрд аәрцид Хъаҳъяләдуран, Хуымәлләгән, Заманхұлән. Уыдоныл аәрәнцадысты совхозтә «Цәлышкә» әмәе «Брут», стәй Къостайхъәуы дәле цы Цымыти ис, уый. Афтәмәй ма абон Бруты Санайы-фырты номыл колхоз уыцы зәххытән ахсы аәрмәст сәе дәсәм хайы бәрп.

Хъәуы 1830 азы цал хәдзары аәрбынат кодта, уый бәрәг нәу, фәлә дзы 1866 азы уыд 92 хәдзары, ссәдз азы фәстә (1886 азы) 132, 1900 азы — 147. Уыцы рәстәджы Уәрәсейи, зәххытәй паракатәй кәм пайды кодтой, уыцы рәттү сын се 'мбис хуым кодтой, иннә та уагътой зәрәстон, мәр бауләфа, зәгъгә. Афтә кодтой брутәгтә дәр, фәлә ахәм гыщыл хъәу утәппәт зәххытән се 'мбис дәр йәе бон бакусын нә фәрәзта, әмә зәхх бирә кәмә уыд, уыдон сәе әмбисыл кусынмә ләвәрдтой иннә хъәуты цәрдҗытән (тылләгән йе 'мбис уадзын хъуыд зәххы хицауән). Сәхицән ма-иу ныууагътой,

әңционән кәй бакуыстаиккой, ахәм фәзуәттә. Йә зәххытә иууылдәр әмбисыл кусынмә чи ләвәрдта, ахәмтә дәр уыд. Уыдон сәхәдәг кусгә нә кодтой, әрмәст сә Җәст дардтой, сә хүимтә сын куыд кусынц, уымә. Ахәмтә уыдысты хъәуы исбонджындәртә, әнә уәнгдых күистәй алцыдәр кәмән уыд. Ахәм «Уәлгоммә хуысдҗытә» Бруты уыд иннә хъәутәй фылдәр. Уәлгоммә хуысдҗыты ном та сыл хәләггәнгәйә сәвәрдтой, сә хүимтә сын чи күиста, уыдон.

Бәрәг куыд у, афтәмәй падзахы заманы бирә зәххыты хицәутты нымадтой уәздәттыл. Уыңы ном ىыди фылдәй-фыртмә ىыфәнды күистыл хәст уәвгәйә дәр. Хохәй быйырмә ралидзыны размә дәр Санаты мыггаджы уыди уәздәттә, фәлә ныр бирә зәххыты хицау куы баисты, уәд сә нымәң фәфылдәр. Уыдоныл ма бафты-ди уәздан ләгтә Әлдаттатәй, Дзантиатәй, Къуындыхатәй, Мамсыратәй, Тугъанатәй, Хъаныхъутатәй. Уыйас уәздан ләгтә әндәр хъәуты нә уыд, әмә уымә гәсгә Брутыл рагәй фәстәмә әвәрд әрцид, фәсномыджы хуызән, дыккаг ном — Уәздәттыхъәу. Уәздан уәвүн фәндонәй нә уыд. Бирә зәхх, фос әмә әндәр исбонәй уәлдай ма адәймагмә хъуамә уыдаид падзахы хицауадәй сәрмагонд әвдисәндар — уәзданы гәххәтт. Әнә уымәй уәздәтты әхсәнады уәнг уәвән нә уыд. Хъыгагән-иу, арах афтә дәр рауд, әмә мадызәнәг әфсымәртәй чидәр уыди уәздәттәй, иннәтә та нымад уыдысты сау адәмыл.

Зәхксәгән зәхх — йә дарәг. Бирә зәхх кәмә уыд, уыдонмә фос дәр бирә уыд. Хор әмә фосәй әфты пайдә зәхксәгмә. Әмә уәд куыд уыдис уәвән брутаг зәхджын адәм уәлгинскәйәттәй (зәххәй кадавар цәрдҗытәй) әвзәрдәр цардысты, уйй? Уәдәмә ам дәр әмбәләм ирон зондахасты фәстиуатыл — хорзмә тырнгәйә әмдзу кәнын кәимә нә фәразыс, ууыл исты фая сәвәр!

Хъәуы цәрдҗытә се'ппәт хорз цардысты, зәгъән, афтә зәгъән най, уымән әмә зәхх ләвәрд ىыди ахәм домәнимә, Җәмәй әлда-риуәггәнәг мыггаджы сәргъләуджытә уым әрцирын кодтаиккой адәмь, фәлә йын уыдон сәхи хицау скодтой әмә уырдәм цәрниңмә чи ىыд, уыдонән ай ләвәрдтой, куыд сә фәндыд, ахәм уагыл. Афтәмәй-иу раздәрә сәрибар адәм, бар-әнәбары, систы хъәздгүты дәлбар. Ахәм уавәр нә уыд сыхаг хъәутә Хуымәлләг, Хъахъхъәдур әмә Заманхъулы. Уым зәхх уыд иумәйаг әмә йә хәдзәрттыл уәрстый иумә уынаффә қаңгәйә.

«ИРОН ГАЗЕТ» ФЫСТА

ДЗÆУДЖЫХЪÆУ

Июлы 30 бон

— Нæ бæстæ дзæнæт, æвзæргæнæг нæм куы нал уайд, — адæм афтæ фæдзурынц.

Ис ахæм хъæутæ дæр, æрмæст æвзæргæнæг йеддæмæ æндæр истæмæйты ма чи тыхсы...

Зæхх кæмæ нæй, уæлæ хохы хуызæн, уыдонмæ ма ноджыдæр стырдæр тыхстдзинæдтæ ис.

Адæм бирæ истæмæйты тыхсынц; кæм æнæ зæххæй, кæм фы-дæгъдауттæй, фыдхицæуттæй, æнæ уынаффæйæ, æнæ ахуырæй...

Æвзæрдзинæдтæн сæ фылдæр уый тыххæй фæзыны, æмæ адæмы цард раст æгъдауыл æвæрд нæ вæййы.

Зæххыл цы адæмтæ ис, се 'ппæтмæ куы 'ркæсæм, уæд дзы иу хъуыддаг раиртасдзыстæм: цас адæм æнæфхæрдæр сты алцæмæй дæр, цас сæ цæрæн фадæттæ хуыздæр сты, цас адæмы æхсæн ахуырдзинад тыхджындæр у, стæй æнæуи дæр адæм сæхуыдтæг æмбæргæдæр сты, уыйас адæмы æхсæн алы æвзæрдзинад къаддæр у, уæлдайдæр давын, марын...

Иуай-иу ран æцæг æвзæргæнæг уыйас арæх нæу, кæд мæгуы-рæй æмæ æфхæрдæй цæрынц адæм, уæддæр — хицæутты тых иуай-иу хатт бауромы æвзæргæнæджы, тынг цæ куы бафæнды æмæ дæсны æвнæлд куы бакæнынц хъуыддагмæ, уæд. Адæм-иу фæсабыр вæййынц. Фæлæ... ахæм сабыр бирæ нæ ахæссы...

Хуыцау куы раттид, бæргæ, кæддæриддæр хорз æмæ дæсны хицæуттæ! Фæлæ цæ адæм куыд зонынц, афтæмæй ахæм хицау искуы-иу хатт фæзыны, фыны йæ адæм бирæ хæттыты фенынц, æргомæй та йæ ды фен!..

Адæм се 'ппæт кæрæдзи æввахс куы бамбарынц, уæд дзы æвзæргæнæгæн фæзынæн дæр нал ис. Йæ зæрды ма æвзæр кæнyn кæмæн и, уый дæр бамбардзæн, кæд æрра кæнæ хæрзсæфт нæу, адæм æвзæргæнæгæй се сæфт уынынц уый æмæ бар-æнæбaryи бандайдзæн.

Ис ахæм бæстæтæ, æнæгъдау знаггæдтæ, мæрдтытæ искуы-иу хатт йеддæмæ кæм нæ зынынц, диссагæн цæ-иу дзурынц.

Махмә та давын әмә марыны хабар дыууә-әртә бонмә күйнә фехъусәм, уәд дис кәнәм.

Ныр махмә диссаг фәкәсдзән, иуәй-иу стыр ахуыргонд адәмтәм давәг, марәг, стыр знаггадгәнджыты нымайын кәй байдыдтой әрратыл, сәрымагъзәй низджынтыл.

Әмә әңгәм күй 'ркәссынц үшү әвзәргәнджытәм, уәд фылдәр хәттыты ахуыргәндтү дзырд раст разыны, әмә бирәтә дзурынц; әвзәргәнәг ахәстоны кәнинаг нәу, фәлә рынчындоны, әрраты кәм дзәбәх кәнинц, ахәм рынчындәтты. Агъай, махмә афтә чи зәгъя, уымән әппәтү фыщаг йәхиуыл сәвәрдзысты әррайы ном, уымән әмә бәлвырд у, махмә әвзәргәнджытән, се 'пәт күй нә уа, уәддәр сә фылдәр, әрра дәр нәу, әнәзонд дәр нәу.

Мах афтә әнәмбаргә стәм, әмә наем ныр дәр ма әнәзонд чи нәу, әрра чи нәу, уыданәй дәр бирәтә давынц...

Зонджын адәмтәм әррайы, фың-зонды ном цы хұуыддәгтәй сссары адәймаг, уымәй дзы мах бәстү арынц хорз ном, ләджы ном.

Әппинарәдженәг ма адәмьы зынгә ләттә сәхицән хорз ном давын әмә марынәй кодтой. Ныр ма цә исқәмән зәгъя: амар, радав: сә фылдәр дын фәлтау сәхи амарыныл сразу уыдзысты. Нә цәстәй уынәм, цард куыд ивы, зонд куыд рәзы... Әрцәуы махән дәр зонды рәстәг...

Нә бәстә әвзәргәнәгәй иттәг тыхсынц: уый у рагәй дәр нае бәстү низ, уый тыххәй адәмьы ныхас, «дзәнәт уайд нае бәстә, әвзәргәнәг күй нал уайд», раст ныхас у...

Мәгуырәй, фәрныгәй әвзәргәнәг әппәтү дәр әмхуызона тыхсын кәнни. Хуыснәт никәй әвзары — мәгуыр уа, бонджын уа; мәгуырыл ма арәхдәр сәмбәлүй әй фыңбылыз. Иунаег бәх яе ис кәмән у, уымән уый адавд — йә хәдзары хәлд.

Әвәццәтән, адәмтә күй бамбарой, цы 'гъдауыл аразын хъәуы цард, уәд дзы әвзәрдзинәйтә нал гуырдзән...

Фәлә цалынмә адәмтү цард рәстәрдинадыл араэст фәуа, уалынмә дәр исты уынаффәтә кәнин хъәуы, адәмьы цәрын чи нае уадзы, үшү әвзәрдзинәйтән. Уыданән цы хуыздәр кәнәнтә ис, уый тыххәй ныффиңдзыстәм әндәр хатт.

ҰЫРЫТА

— О Хуыцау! Хорзад мә фәкән, кәрдзыны къәбәр әнәвгъяу күйд хәрон, стәй ма дзы ме рагъыл хәдон скәнин-хъом күйд уон, — кувы мәгуыр ләг йә хуымы уәлхъус цәсгомы хид сәрфгәйә.

Хор дын хорз аэрзайдзәни, мәгүүр ләг, фәлә ма дзы дәумә бирә бахәццә уыдзән? Әввонгәй хортә дәем әнхъәлмә кәсүнц әмә дзы алчи дәр йә хай тондзән: мәлдзыиджытә, хъәндилтә, цынутә, мыстытә, уырытә, куыройгәстә.

Фәлә уәddәр уырытәй зиандәр ничи кәны.

Иу бон нартхор хостам, афтәмәй уырытә гәппитә кәнын байдыдтой. Нә сыхы ләппутә аәрәмбырд сты, къәппәдҗытә цын араэзтой әмә цә мардтой. Уырытән кәрон нал уыди.

— О, мәгүүр мә бон! Цәй сәфт фәкодта мә фәллой! Уырытә мын мә нартхор куы баҳордтой! Цәй хәләттаг у мәгүүр ләдҗы фәллой! Цәй бирә әввонгхортә йәм әнхъәлмә кәсүнц, — кәугәйә дзырдта мә фыды зәронд. — Цы нартхор ма дзы базад, уйй тағъдәр уырыты дзыхәй фервәзын кәнын хъәуу!

Сәвгәдтам нартхор, аластам әй вакзалмә әмә йә ауәй кодтам нард гуыбынджын нартхор әлхәндҗытән. Куы цә федтон, уәд абоны уырытә мә зәрдым әрбаләууысты.

Сбарстам, нымайәм.

— Алы голлагән дыууә джиранкайы әппарәм, — загътой әлхәндҗытә.

— Цәмән? Голлаг 1–1½ джиранка йеддәмә куынә әрласа, уәд та? Сбарут цә әмә цын сә уәз аппарут.

Кәм байхъуистой.

— Алы барстән дәр әппарәм йә «паход».

— Уйй та цы у? — фәрсәм та цә.

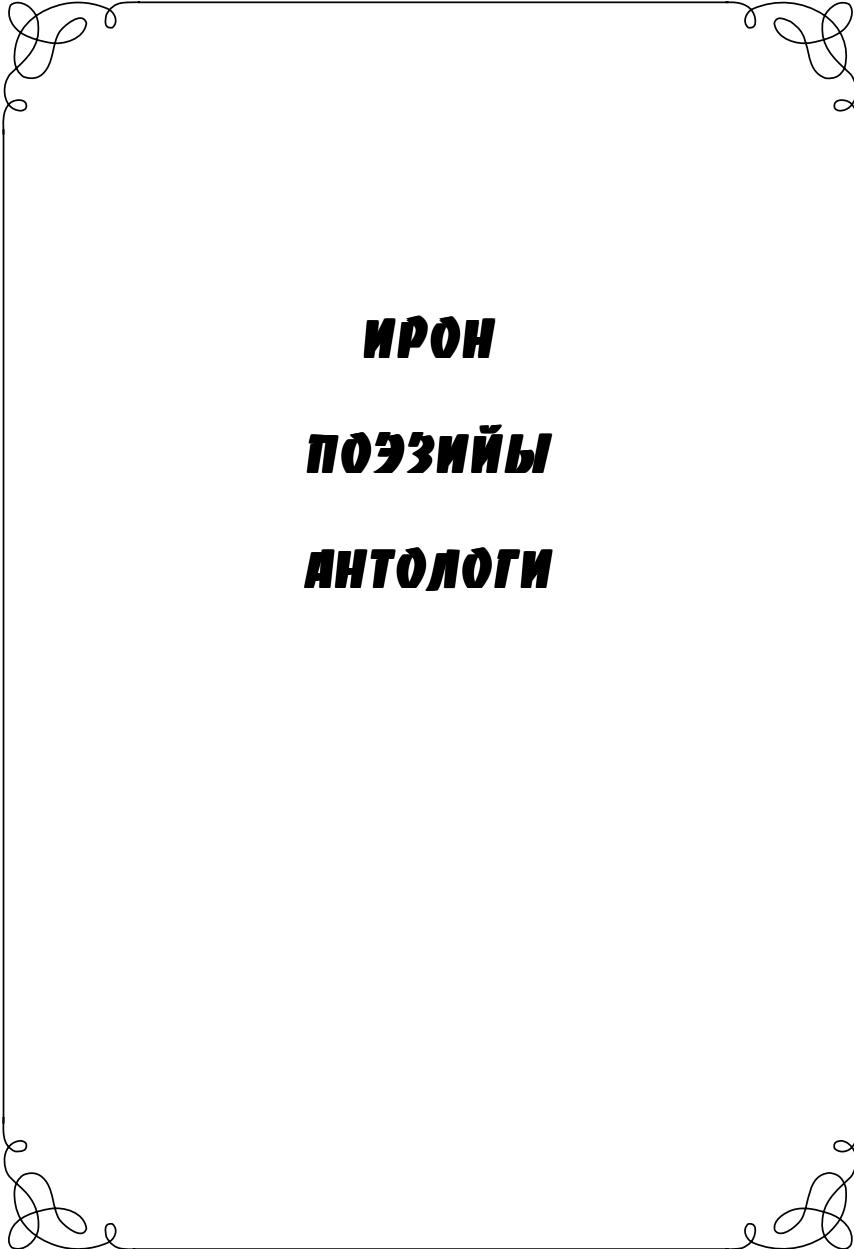
— Барсты 1–4 джиранкайы нымад не 'сты. Барст куы 'рласа 30 путы әмә 9 джиранкайы, уәд мах та нымайәм 30 путы әмә 5 джиранкайы. Цылпар джиранкайы та нае «паход», нае «сыгъдәг пайда».

Мә фыд фырмәстәй ницыуал сдзырдта. Әнхъәлмә кости, цы ма дзы аппардзысты, уымә.

— Ноджыдәр ма дзы әппарәм алы вагонәй 3 путь, уымән әмә наехуыдтаг дәр нартхәртә искуы куы уәй кәнәм, әмә цә әфсәйнаг фәндагмә вагонмә куы, вгәнәм, уәд дзы 3 путь бәрц ныххәли уыдзәни, — загътой та әлхәндҗытә.

Мә фыд нал фәләууыд:

— Уәу, мәнә та мә уырытыл сәмбәлдтән. Мә фәллой ныронг иуты холы уыди, ныр та йыл иннә уырытә фәхәләф кодтой. Кәдәм ма фәласон мә нартхор уырыты дзыхәй... Иутәй мә масть систем, къәппәгәй цә фәахстам, фәлә ма ацы дыкъахыг уырытән цы кәнөн?..

ИРОН

ПОЭЗИЙЫ

АНТОЛОГИ

ХОСТЫХЪОТЫ ЗИНӘ

(1937–1995)

«Әрвнәрыны размә». Ахәм ном сәвәрдта Зинә йе 'мдзәвгәты фәстаг чиңытыл. Чиңыг руҳс федта 1994 азы зымәдҗы. Хуыңдау йә дәсны, Җәмәй зыдта Хостыхъон, рәхдҗы әңгәгәй дәр арв кәй ныннәрдән, уый. Раст тъәндҗымәйы дыккаг бонрайхъуист арвы нәрын әмәж әрхаста сау хабар: әнәнхъәләджы Җардай ахицән Хостыхъоты Зинә. Әмә маҳ, йе 'мбәлтә, әвиппайды әрвдәзәфтау фестәм: никәй уырныңда уыңы әвирхъяу уац.

Җарды әгъятыр фәтк ахәм у: адәймаг цалынмә нә фарсмә вәййы, уәдмәе йыш аргъ кәңын нә фәффәразәм, нә зонәм. Стәй нә иуахәмы сидзәртәй күы фәуадзы, уәд сабыргай-сабыргай әрәмбәрәм, күйд әнәрхъуыды стәм (фылдәр хатт та — дурзәрдә). Әмә нә зынгхуист әмбалы зәрдәуынгәгәй мысын байдайәм, йә мидәг цы руҳс хаста, уый нә цәстү тынгдәр сахады, әмәж йә аиппитет аууэттау әрбайсағынц.

Абон нә мәгуыр литературајыл уынгәдҗы бонтә күы скодта, йә цардәттәг тыхтә — ләппын суадәттә — хуыскъ кәңын күы байдыдтой, уәд Зинәхъуаг уәлдай тынгдәр стәм, уыман әмәж нәм уый хуызән әнәңцой зәрдәйы хицәуттә иугәйттә йеддәмә нал ис. Нартән Сатана цы уыди, Зинә та нә литературајын уый уыди, зәгъя, күы зәгъон, уәд цымы стыр ныхас нә уыдзәни. Бирә уарзт әвзәрд йә риссаг зәрдәй, бирә масть хъардта йә уарзаг зәрдәмә. Йә масть әмәж йә уарзт та йә чызгон бонтәй йә амәләтты онг ный-йарәг адәмимә баст уыдьсты. Уыданы цәрайә цард, әмәж уый иттәг ирдәй зыны йе 'мдзәвгәты хуыздәрты.

Хостыхъоты Ахмәты чызг Зинә райгуырди Хъәдгәроны. Касть фәци йә райгуырән хъәуы астәүккаг скъюла әмәж Мәскуыйы А. М. Горкийи номыл Литературон институт. Уый фәстәк күиста газет

«Рæстдзинад»-ы редакцийы, Хуссар Ирыстоны фыс-
дкыты журнал «Фидиуæджы», Цæгат Ирыстоны телевизион студийы, журнал «Мах дуджы» редакцийы.

Поэтессæйы фыццаг æмдзæвгæтæ мыхуыры фæзындысты 1954 азы. Рацыдисын иу дæс чиныдджы. Сæ зынгæдæртæ: «Сæууон æртæх» (Цхинвал, 1967), «Æрвгъуыз сагъæстæ» (Цхинвал, 1971), «Уарzon-дзинады монолог» (Орджоникидзе, 1975), «Æмæ цагъта дзæнгæрджытæ уалдзæг» (Орджоникидзе, 1981), «Сæуæхсиды зæлтæ» (Орджоникидзе, 1988), «Æрвнæрыны размæ» (Дзæуджыхъæу, 1994). Йæ ам-
æлæты фæстæ ма рухс федта ноджы йæ иу поэтикон чиныг «Табуйаг» (Дзæуджыхъæу, 1998).

Зинæйы тыххæй нæ ныхас фæуынмæ хъавæм
Дзуццаты Хадзы-Мураты рæнхъытæй:

Дæ гуырæн бон — ногбон,

æмæ уыдтæ ног —

дæ цыдæй,

дæ цырдæй,

Дæ бакаст — дæ уындæй,

дæ курдиат — дæ дзырдæй,

Ды ног уыдтæ —

дæ райгуырды азæй

дæ мæлæты азмæ,

Нæ уыди, нæ зыдтам

дæу хуызæн

дæ размæ.

МАЭ ЗÆРДæ

Ызнат дунемæ райгуырдтæ, мæ зæрдæ,
Нырма рæстдзинад туджы аргъ у ам.

Хур тавы 'мхуызон хорзы æмæ 'взæры,
Нырма цæрынц лæгсырд æмæ хæрам.

Фæлæ уæddær ыстыр фæрнджын у а зæхх, —
Йæ хъæдгæмтæй та равзæры цъæх бон,
Йæ риуыл уалдзæг сабийау куы хъазы,
Уæд ыл, мæ зæрдæ, бацин кæнен зон.

Куы уай ӕфхәрд, уәddәр-иу базон уарзын,
Ыссудз ҆цырагъау, макуы ахуысс, ма.
Мә ныфс, мә зәрдә, тохвәразон разын,
Цәмәй дын зәхх гыццийы къух ысуа.

Ды ма рох кән, ләг намысджын цәмәй у, —
Кәйдәр мастыл дәхи мастау дзынаz...
Мә ныфс, мә зәрдә, ме 'ппает цард дәүәй у,
Мәләт дәр, уадз, дәүәй ыссарон әз.

ЗӘРОНД ГАЛ

Йә хицау ын цәрәнбонты йә къухәй
Фәдардта цәхх, ӕфсымәр ёй хуыдта.
Ай-гъай, уыд йемә царды уәз әнтъухәг,
Йә хъалы бонтә 'фсондзы бын тыдта.

Йә сәрты ныр фәлтәхджыты бал атахт,
Йә хъусты бацахст се 'нәнцойы зард.
Йә уәз әрәнцад уәрджытыл фыццаг хатт,
Йә фәллад цәссыг хуымгәрон әртагъд.

АНАХУЫР ТЫХ

1

*Фыны бәрzonд хәхты сәрәй
хұуystон азжелд уырыссагау:*

«Поэзия — Бог, он — в нас».

Мәхижәй бузныг никуы дән мә зарәгәй,
Аз ницы дән — дыкъахыг мур зәххыл,
Фәлә мә скәнинц дзырдтә хурхы нарәгмә,
Цыдәр тых мәм әрвәрzonдәй тәххы.

Цыдәр бәрzonд тых айтындзы йә базыртә
Мә сәрмә, бәстә свәййы цыма зард,
Мә удмә схъиуынц алырдыгәй уаз дзырдтә,
Аз та сын раттын урс гәххәттыл цард.

Дзәнәты дыргътау сисынц мыл ызгъәелынтах,
Сә уәзәй цымы байдайын әнуд...
Нәфәетчиагау нәу мә бон йәз зәгъын дәр, —
Кәд уый Хуыңауы иу къәртт у мә уд?..

2

*Адәймаджы Хуыңау йәз
комуләфтәй бауагәта уәд...
Дины уырнынад*

Аевәпцәгән, әз ацы зәххыл сих дән,
Кәд ме 'цағ та уәларвон зәдты цур и?..
Цәмәй зәххонтән аевзәгты рәсүгъдәр —
Хуыңаутты 'взагыл аәрдзы сусәг дзурон.

Хуыңаутты 'взагыл фарн хәссон сә уәтәм,
Уарзт зәрдәты ныхтабуйаг ыскәнөн,
Цәмәй йәз не знаг — бардуәгты цыфыддәр —
Фыдахы дуагән ма сүадзон ыскъуынын.

* * *

Зарәг нал цәуы әемхиң дәр,
Кувын әм уәддәр:
— Зарәг, табу уа дәхицән,
Ратәх-ма, кәм дә!..

Зарәг загъта уәд әенкъардәй:
— Нал дән әз, фәдән...
Ацы сау уырыхсты царды
Халоны уаст кән...

* * *

Дзыңца, ды дәр күзд сәдых дә бынтондәр,
Әви кәнәнц дзыңцатә дәр әдых!
Ныттух-ма, цәй, дә дәллагхъуыр мә зәрдә
Аәмәй йәм ма уадз маст әмә фыдах!

Мәнәен мә бәллиң: дуне уа әрдхәрән,
Цәмәй нә уа фыдлаг әмә ызнаг,
Фәлә кәмәндәр, Ҙавәрдәр сәлхәрән
Зәххы хүлфы дәр нал цәуы йә марг.

Дзыцца, ныттух дә дәллагхъуыр мә зәрдә,
Цард хорз әрмәстдәр уарзтәй у, — мын зәгъ,
Цәмәй мә удмә Ҙавәрдәр сәлхәртә
Сә сау базыртыл ма хәссой фыдах.

* * *

Куы зонис ныр, Гыцци, куыд тынг фәллад дән!
Мә зәрдәйән әшпүн әрәнцой нәй.
Дә хъарм къух мын мә нывәрзәны акән
Әмә кәд ауайн иучысыл фынай.

Ды та, кәддәрау, ме 'нцойад фәхъахъяен,
(Ләджы зонд у фыдахъяестә нырма...) —

Әрмәст-иу райсомраджы рудзынг бакән,
Цәмәй рәууддәзәф бакәла мәнмә.

Цәмәй сәүәхсид баҳуда цъәх арвәй,
Цәмәй мын зара донуылән фәрнәй,
Дә былтә-иу мә цәстыхаутыл авәр, —
Мә фынндаес азы раздәхой цәмәй.

* * *

Хатт мә әрфәнды худын,
Худын — дзыхыдзагәй,
Уәлә арвы онг,
Афтә, әбәрәг худтәй.
Сабийау...

Уәд Гыццийы сусәг ба,
Әхсирхәпцә ба,
Мә русы дзыхъяй,
Малусәгау,
Сдары йә сәр,
Айсафы митуазал

Амәе

Аңағәлон фәлывд узәлд
Мә уадултәй,
Мә удәй.

СОСЛАН

Нәрәмон Сослан, асимәм-ма иумә,
Амәе цы кәны! — Чиугә симд дәр уәд!
Мә цонг мын балвас аивәй дәр риумә, —
Сырдон дәр, уадз, йә дам-думтә кәнәд.

Мә уды хәссын сусәг бәллиц уазәй, —
Нәрәмон Сослан, симдмә мә фәхон, —
Дә боцъоты мә сонт зәрдә ныууадzon,
Дә сау цәстытән хуры тын хәссон.

СЫЛГОЙМАГ

*Всякая женщина — зло.
Но дважды бывает хорошей:
Или на ложе любви,
или на смертном одре.*

Паллад¹

Зәххыл мә мастьы, хины мал ысхонәнт,
Цәвәд мә, уадз, йә уәэззау къухәй цард, —
Аз-иу цәхәртә скалдзынән ахсонай,
Амәе-иу зәрдә суадзdzәни цъәх арт.

Амәе-иу зәрдә уарзы арт ысуадзdzән,
Ды йәем әнусты тавдзынә дәхи,
Дәуән мә хъарм тын никәцы хур ратdzән,
Амәе гъеуый у а зәххыл мә хин.

* * *

О рәудымгә, хъусгә бакән, хъусгә! —
Демә у мә сусәг ныхас, демә:
Сис мә зәрдә дидинәджы къускәй,
Ахәсс уал ай авд хохән әддемә.

¹ Рагон грекъаг поэт. М. Лозинский тәлмац.

Авд дуары йыл сәхгән арф ләгәтү,
Уадз, кәнәед уал иунәгәй әрхәндәг:
Ирыл тынгәдәр чи ныззара ләгтәй,
Үымән ай әрхәсдзынаң мәхәдәг.

ГАДЗРАХАТ

Аэз дысон уардитән цы хъарм батә фәкодтон!
Сә сыгъдәг зәрдәтү сын бавәрдтон дә ном.
Цыма мә хотә сты, дәу буц кәнүн сә домдтон,
Мә цин, мә сагъастә фәдзырдтон сын әргом...

Фәлә куы афардәг мә сәнтты бардуаг — ахсәв,
Куы 'руагъта уардитыл йә рухс базыртә бон,
Ныххылд дә гадзрахат уәд калмы хузы се 'хсан
Амә сын рацъырдта сә къусчытәй дә ном.

* * *

Ысхызт та зәрдәз зымәджы ныккәндәй,
Цъәх уалдзәг та мын райдында кәлән,
Йә сираг бәх цъәхснаг мыр-мыр ныккодта
Мә рудзгуыты бын, къаххойән кәнү.

Сәхи та 'шпарынц йе рагъмә мә сәнттә,
Ехх, уалдзәг уды бираетә фәнды...
Әвәццағән мәм рагуалдзәджы фәдтыл
Аерцәуыс уымән алыхатт дәр ды.

* * *

Мәнг хур, мәнг худт ләмарын аэз мә удәй,
Мә цин — мәнг цин, ныкъкъобола мә масть.
Ныддур мә уд, уый дуды ѡмә дуды,
Цы 'рцыд? Цы уа? Цы мыл сагъуыд әваст?

Уый цард — мә цард — сәдә кәркә-мәркәйы,
Уый — арт, уый — кард, фыдтымыгъ ѡмә хур.
Мә худт — мәнг худт, мә хуырмә ссыд мә кәуын,
Мә цин — мәнг цин, мә зәрдә фестад дур.

* * *

Цы мәм әрбахур дә мәрдты хурау әрәджиау,
Әрфәнү даргъ фәдыл уыди цыма дә фәндаг,
Дәүән мә не Сфәлдисәг бакодта нағфәтчиаг,
Йәхәдәг рафтыйта мә удухәрдәй йә дәндаг.

Үәддәр әүүәндиди дә фәзындыл мә зәрдә
Әмә зәххон цардән цы хъалонтә фәфыста!
Әниу цәуыл дзурын, дәхәдәг дәр әвзәр дә,
Әндәра арәмудз уәларвы конд рәхыстә.

СУСАЕГ

Әвәдза, худәг уыд мә сусәг уарз фыңцаг хатт —
Мә уды арф әввәрән — дзурәнтә йыл уыд!..
Үәд мыл бәгъәмвад чызгәй уарсты фың-зәд рахатт, —
Мә сусәг Хуры фырт кәдәмдәр усгур цыд.

Йә фәдыл акастән ма быруйы хуынчтытәй,
Әрбадтән каурабын цъаҳ кәрдәгыл әмә
Ныррызтән дудгә рыстәй ме 'шәт буары стджытәй,
Мә уд мын нал иргъәвта иргъәвәг дәр, нә.

Мә фыңцаг сусәгтаг рыст, гъәйда-гъа, ысдартта!
Үәд цәссиг разынди мә мастән хин, кәлән...
Нә гыңцыл урс гоко мә уадултә ысдәрдта,
Йә фәлмән бандзәвдай рәвдыйта гоко мән.

ӘРБАЛАЕУУА ТА УАЛДЗАЕГ

Нырма дәм хорз, бәргә хорз кәсес 'д аңыд,
Әнхъәлүс, миты урс дидинәг басыд,
Фәлә та иубон раләудзәни уалдзәг,
Фәлә та иубон хъарм къәвда ныгуардзән.

Фәләуу, фәләуу, әрбаләууа та уалдзәг,
Үәд та мыл арвәй хуры тынта уардзән,
Мә иухатты дари къаба та скәнөн
Әмә та феста зәрдә сонт, ағәнөн.

Мæ кафт та сайа усгурты цæстытæ,
Сæ худты бынты сисой та кæстытæ,
Кæддæрау та нæ къæсæртæ фæсæттой,
Уæд та мæ ды куыд мысис, куы, дæ сæннты!..

Нырма дæм хорз, бæргæ хорз кæсы д' апыд,
Æнхъæлыс, миты урс дидинæг басыд.
Фæлæ та уардзæн хъарм къæвдатæ, уардзæн,
Фæлæуу, фæлæуу! Аербалæуу та уалдзæг.

СЫЛГОЙМАДЖЫ МИДМОНОЛОГ

Апы зæххон фидис,
 апы зæрдæхсай цæстæнгас,
Стыдтой æнустæм
 мæ дзыхæй дæ ном дæр.
Адæмæй алыгтæ,
 баззадтæ уымæн сæræгас,
Дойнаг дур фестад
 дæ фæстæ мæ зæрдæ.
О, фæлæ 'ууæндын,
 зындзынаæ дæ дард балцæй искуы,
Гамлетау,
 'нæнхъæл,
 мæ ингæны цурмæ.
Де зды цæссыгтæ кæлдзысты
 дæ сæфт уарзтыл рисгæ.
Пъатæ кæндзынаæ мæ цыртдзæввæн дурæн.
Баззад дæ рихиты дудаг
 мæ билтыл, мæ рустыл,
Цас хæссын мемæ зæгъинаг ныхæстæ!..
Нichi сæ зоны,
 йæ зæрдæ цæмæй конд у усæн,
Апы гуырымыхъхъ,
 æвæлмон цæргæстæй.
Афтæ цæрдзынæн
 мыггагмæ —
 дæ уарзтæвджид,
Ме 'рвгъуыз кæркуасæн,
 мæ рагсагъæс —
 Уастырджи.

* * *

Мән у, әнхъәлут, амәндты бәстә,
Аңзұхдәр цыма зарын, худын, уарзын,
Цәмәй зонут, уәд қал хатты әз та
Мә мәстыта дәлгомкуыдай ысуадзын?..

* * *

Рудзыңжы къуырцц ауади мә хъустыл, —
Зәгъын, әй наәма ферох йә хин ми, —
Дуры къәртт та рудзыңгыл ныххуырста...
Рох кәсәнмә бакастән мәхимә.

Уадултә әваст сырх арт ысуагътой,
Донзоныгау нал арахстән къаҳдәф...
Уый та кәд быдта зәрватыкк ахстон
Уәлрудзыңг, йә базыр авғыл андзаевд.

Exx, әз та... Мә зәрдийә ма чи у...
Зәгъын, мыл ныртәккә цин ныууардзән...
— Атаппал у, — ралгъыстон ма цъиуы,
Уый та мын: «Чызг, уалдзәг әрпүд, уалдзәг!»

АВДӘНЫ ЗАРАЕГ ИРЫСТОНЫ САУДАРӘНЫ

Бахудыс, хъәбул, дә фыны, —
Уый ды ацахсыс Аерфәнү,
Йе рагъмә дәхи нывзилыс,
Фат, әрдинәй хъазгә зилыс...
Охх, мә бон...

Згъорыс аргъауы бәстәты
Аәмә Арвәрдүны сәртти...
Уәд дә Ир, дә Ирыстон та
Скодта знаджы цәфтәй саутә...

Охх, мә бон...
Байғом кә дә рухс дзәеццитә,
Фаг дын у лоло, цыцытән, —
Хъус, фыдыуәзәг күйд хъәрзы,
Уый фыдхәстты ныххәрзбын...
Охх, мә бон...

Д' авдәны бәттәнтә атон!
Ма ферох кә мады фәндөн:
Айрәз, ахъомыл у тагъдәр,
Басгүых Ирән Ос-Бәгъатыр...
Айрәз, пәй.

МАЕ КӘСТАЕРМАЕ

Мәрдты бәсты уыдтаен мә фыны дысон,
Уым аргъәутты аәмбисонд дуне у,
Уым талынг нәу, уым удәнпойы рухс у,
Нә фәтчы дзурын уым: мән у, дәу у.

Уым иуыл у әрвгъуыз аәмә кәрдәгцъәх,
Уым хур — уәздан, цәстәтә судзән нәу.
Дзәннаты цъиутә уым — дунейы паддзах,
Уым бәләстыл — аәләм дыргъты зәу-зәу.

Уым дон — кәсәнау, донбылтә — мәлхъбадән,
Уым уdtæ сты кәрәдзимә фәлмән.
Уым алцышәт — мәрдты цы хъәуы мардән,
Уым дидинвәллыст къахвәндаг, фәлә

Уәddәр, уәddәр... Күы афардәг уон уырдәм,
Уәд мын-иу бакән иу ләггад аәрмәст, —
Мә хорз кәстәр, ды-иу мә рох уәлмәрдмә
Нә хъәугәронәй дидинджытә 'рхәсс.

АЕРДЗМӘ КУРДИАТ

Аердз, мыйяг мә ку' айсай ды фәстәмә, —
Фестын кән сәууон ыстъалы мән,
Кәд кәсин Ирыстоны зәрдәмә,
Калин уым әнәрмынәг тәмән.

Фестын мә кән рухс хуры фыццаг зынг,
Хәехтыл-иу мә цадәггай әруадз,
Фестын мә кән рагуалдзәджы уаз сыг,
Удхосән мә Иры зәхмә 'ртадз.

* * *

Технический редактор

Корректор

Компьютерный набор

Компьютерная вёрстка

Дизайн

Виктория БОРАЕВА

Зайра КАРАЦЕВА

Марина КИРГУЕВА

Ирида КОДЗАТИ

Залина ГУРИЕВА

* * *

Журнал зарегиcтрирован в региональном Управлении ГК РФ по печати в РСО-А.
Регистрационный номер Ш-0132

Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Max дуг»-æй ист кæй у, уый.

Журналмæ цы къухфыстылæ цæув, уыдан редакци рецензи нæ кæны,
стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.

Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств,
Союз писателей РСО-Алания

Подписано к печати 20.09.06. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1.
Гарнитура шрифта Myzl. Печать офсетная. Усл. п. л. 10,7. Учетно-изд. л. 9,0.
Тираж 1800 экз. Заказ № 2134.

Адрес редакции: 362025, г. Владикавказ, ул. Фрунзе, 24.
Телефоны: 53-69-66; 53-31-58; 53-69-62; 53-31-24, 53-65-86.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru

Отпечатано в ОАО Республикаcкoм изdaтельско-полиграфическом предпрaтии им. В. А. Гассиева
362011, г. Владикавказ, ул. Тельманa, 16.

Индекс 73247

